

ΔΑΥΛΟΣ

Άνοιχτή συζήτηση

ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑ;

Γράφουν:

Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

Sir M.I. FINLEY

ΠΕΤΡΟΣ ΓΛΕΖΟΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΕΠΟΣ

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΒΥΣΣΟΥΛΗΣ

ΙΑΣΩΝ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ

ΒΕΝΕΤΙΑ ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗ

ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ ΚΑΡΦΙΑΣ

ΜΑΝΩΛΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΜΑΡΜΑΤΣΟΥΡΗΣ

ΜΕΤΕΩΡΟΣ

ΣΠΥΡΟΣ ΝΟΝΙΚΑΣ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΡΟΖΟΣ

ΝΙΚΟΣ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΗΛΙΑΣ ΤΣΑΤΣΟΜΟΙΡΟΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΛΑΜΠΡΟΥ

ΔΑΥΛΟΣ

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

Κυδαθηναίων 29, Πλάκα, Ἀθήνα (105 58)

Τηλ. 3223957 ἢ 9823655

Ἐκδότης—Διευθυντής:

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΛΑΜΠΡΟΥ

Ἀχιλλέως - Μουσῶν 51, Π. Φάληρο, Ἀθήνα

Υπεύθυνοι Τυπογραφείου:

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΜΠΑΜΠΑΝΗΣ — ΠΕΤΡΟΣ ΜΠΑΡΜΠΗΣ

Γερανίου 24, Ἀθήνα

Τιμὴ τεύχ. Δρχ. 80 - Ἐτήσια συνδρομὴ
δρχ. 1.000 - Ὁργανισμῶν δρχ. 2.000 -
Φοιτητῶν δρχ. 500 - Ἐξωτερικοῦ δολ. 50

Τὰ χειρόγραφα συνεργασιῶν δὲν ἐπιστρέφονται.

Ἐπιτρέπεται ἡ ἀναδημοσίευση ἀρθρῶν τοῦ
ΔΑΥΛΟΥ ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι θὰ ἀναφέρεται ρη-
τὰ ἡ πηγὴ τους.

Ὅλες οἱ συνεργασίες καὶ τὰ ταχυδρομικὰ
ἢ τραπεζικὰ ἐμβάσματα στὴ διεύθυνση:
Δημ. Λάμπρου, Μουσῶν 51, Παλαιὸ Φά-
ληρο, Ἀθήνα (175 62)

ΤΟΜΟΣ Β' • 23 • ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 1983

Λίγα λόγια τοῦ ἐκδότη

Ἡ πρόσκληση τοῦ «Μετέωρου»
γιὰ μιὰ ἐλεύθερη κι ἀνοιχτὴ συζή-
τηση, ἀπὸ τὶς στήλες τοῦ «Δαυ-
λοῦ», πάνω στὸ μεγάλο θέμα τῆς
ἐλληνικότητας προκάλεσε ποικί-
λες ἀντιδράσεις, θετικὲς καὶ ἀρνη-
τικὲς, μεταξὺ τῶν ἀναγνωστῶν
τοῦ περιοδικοῦ, κυρίως ἐκείνων
ποὺ κινοῦνται στὸ χῶρο τῆς Δια-
νοήσεως. Τοῦτο ἦταν φυσικὸ, δε-
δομένου ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ δὲν παύει
νὰ ἀποτελῇ ἐνεργό, ζωντανή, καί-
ρια πραγματικότητα, παντοῦ καὶ
πάντοτε, εἴτε ὁμολογεῖται τοῦτο εἴ-
τε συγκαλύπτεται. Καὶ τοῦτο, γιὰ
τὸν ἀπλούστατο λόγο ὅτι *ad hoc* ἄ-
πτεται ἅμεσα καὶ προσδιοριστικὰ
τῆς ἴδιας τῆς ἀξιολογίας καὶ τοῦ
τρόπου θεωρεῖν τὴ ζωὴ καὶ τὸν κό-
σμο κάθε ἐποχῆς καὶ κάθε τόπου
ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ κλασσικοῦ κό-
σμου ἕως σήμερα — καί, τολμῶ νὰ
προβλέψω, ἔσαεὶ στοὺς αἰῶνες.
Δὲν ὑπάρχει προβληματισμός, συ-
νειδητότητα, σκέψη, ἐπιστήμη, τέ-
χνη, θεωρία, πνεῦμα ποὺ νὰ μὴν αἰ-
σθάνεται, εἴτε τὸ θέλει εἴτε ὄχι, ἰ-
σχυρὸ τὸν ἐναγκαλισμὸ τοῦ ἐλλη-
νικοῦ τρόπου θεωρεῖν τὴ ζωὴ καὶ
τὸν κόσμο. Τοῦτο ἀποτελεῖ κοινο-
τοπία στὴν ἱστορία τοῦ Πνεύματος
καὶ τοῦ Πολιτισμοῦ.

Ἀπὸ τὶς ἀρνητικὲς ἀντιδράσεις
δὲν συζητῶ ἐκεῖνες ποὺ προέρχον-
ται ἀπὸ διάφορους κύκλους δογμα-
τικῶν, «ρωμοσυνιστῶν», διεθني-
στῶν, ἐθνικιστῶν καὶ πάσης κατη-
γορίας -ιστῶν. Εἶναι κατὰ μίαν ἔν-
νοια «φυσιολογικὲς» γι' αὐτοὺς, ἄ-
φοῦ ἀκριβῶς ἡ ἐλληνικότητα βρί-
σκεται ἔξω ἀπὸ κάθε -ισμὸ, δικό
τους ἢ ὁποιοδήποτε ἄλλον. Ὁ
«Μετέωρος» στὰ δυὸ σχετικὰ ση-

μειώματά του (τεῦχος 20-21, σ. 907-9 καὶ τεῦχος 22, σ. 961-3) τὸ ξεκαθάρισε αὐτὸ μὲ τόση σαφήνεια, ὥστε τὸ ξεκαθάρισμα ἐκεῖνο νὰ καθιστᾷ ἐδῶ περιττὴ κάθε ἀπάντηση σ' ὅλες αὐτοῦ τοῦ εἵδους τὶς ἀντιρρήσεις.

Μιὰ ἄλλη ἀρνητικὴ ἀντίδραση, ἐκεῖνη ποὺ ἐκφράζει τὸ φόβο ὅτι ἡ ἐλληνικότητα τείνει νὰ καταντήσῃ «μανιερισμός», χρῆζει ἰδιαίτερης προσοχῆς. Καὶ τοῦτο, γιατί, ἂν συμβῇ κάτι τέτοιο, θὰ πρόκειται σίγουρα γιὰ ἀρνηση καὶ ταυτόχρονα ἀρση τῆς ἰδίας τῆς ἐλληνικότητας. Γιατὶ ἐλληνικότητα ἀκριβῶς σημαίνει ἀτέρμονη εὐθύγραμμη κίνηση καὶ διεξόδου πρὸς τὴν ἀλήθεια, χωρὶς λοξοδρομήσεις ἢ ἄλλες «παραμέτρους» θεωρητικὲς ἢ πρακτικὲς. Ἡ «πόζα» ἢ «μανιέρα» ἐκτὸς ὅτι συγκρούεται πρὸς τὴν κλασσικὴ εὐθύτητα καὶ ἀπλότητα, εἶναι σὲ τελευταία ἀνάλυση αὐθυποταγή, ἀνελευθερία, στάση, διακοπὴ τῆς κινήσεως —καὶ συνεπῶς ἀσυμβίβαστη καὶ ἀντινομικὴ πρὸς τὴν ἐλληνικότητα. Δὲν ἀρνούμαστε τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ κινδύνου. Καὶ γι' αὐτὸ θὰ ἀσχοληθοῦμε προσεχῶς εἰδικὰ μὲ τὸ πρόβλημα ἢ τὸ φαινόμενο αὐτό.

Ὅπως παρατηρεῖ καίρια στὸ ἀρθρο τοῦ ὁ διάσημος ἱστορικὸς Sir M.I. Finley, ἡ ἐλληνικότητα, μὲ τὴν κλασσικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, ἔχει περιεχόμενο, παλιὰ καὶ σήμερα, καθαρὰ πολιτισμικὸ —εἶναι σκέψη, θεώρηση, ἀξία, δέον, ἀρετὴ, καλλιέργεια, λόγος, μόρφωση. Οὐδέποτε ἀπέκτησε ἐνιαῖο καὶ συγκεκριμένο πρακτικὸ -πολιτικὸ περιεχόμενο, γνήσιο, ἀντιπροσωπευτι-

κό καὶ σαφές, οὔτε ἐν ὅσῳ συνεκροτεῖτο ὡς «μοντέλο» κατὰ τὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα οὔτε ἐν ὅσῳ ζῇ καὶ ἐπενεργεῖ ὡς «κληρονομιά» τῆς ἀνθρωπότητας, ζωντανὴ καὶ προσδιοριστικὴ, κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους. Καὶ δὲν ἦταν δυνατόν, ὡς ἐκ τῆς φύσεώς της, νὰ γίνῃ ἀλλιῶς. Γιατί, ἂν οἱ ἐξουσιαστές (καὶ δὲν ἦταν λίγοι αὐτοὶ ποὺ τὸ ἐπεδίωξαν) εἶχαν κατορθώσει νὰ τὴν κάνουν «σχῆμα», «τύπο» —δόγμα, δηλαδή—, τότε θὰ ἦταν καὶ αὐτὴ ὅπως ὅλα τ' ἄλλα καὶ δὲν θ' ἄξιζε τὸν κόπο νὰ ἀσχολούμεθα μ' αὐτήν.

Δημοσιεύουμε στὸ μετὰ χεῖρας τεῦχος τοῦ «Δαυλοῦ» ἓνα σημαντικὸ κείμενο τοῦ Π. Κανελλόπουλου καὶ μερικὲς ἀπὸ τὶς πρώτες συμμετοχὲς στὴ συζήτησή μας. Πιθανῶς νὰ ὑπάρχουν σ' αὐτὲς διαφορετικὲς ἀπόψεις, ἑτερογενεῖς ἀκόμη καὶ ἀντιγενεῖς. Τοῦτο εἶναι ἐπιθυμητό, γιατί ἀντιπροσωπεύει τὴν ἴδια τὴν οὐσίαν τοῦ ἐλληνικοῦ. Ὅμως ἡ μοναδικὴ ἀναγκαία προϋπόθεση ποὺ ἔθεσε ὁ «Μετεωρος» γιὰ τοὺς ἐπίδοξους συζητητές, δηλαδή «ν' ἀναζητήσουν τὴν ἀλήθειαν γύρω ἀπὸ τὸ θέμα μας ἄδολα, ἀπροκατάληπτα, χωρὶς ὑποκειμενικὲς ἢ ἀντικειμενικὲς δεσμεύσεις ἢ ἐπιδιώξεις οἰασδήποτε φύσεως καὶ αἰτίας», τηρήθηκε ἐντιμὰ καὶ ἀπαρέγκλιτα. Ἡ γενικὴ αὐτὴ ἀρχὴ ἄλλωστε, ὅταν ἰσχύῃ, ἐντάσσει ὅλες τὶς τυχόν ἀντιφάσεις μέσα στὴν ἴδια, τὴ δικιά της, ἐνότητα —κι ἐπομένως τὶς καταργεῖ.

Φυσικά, ἡ συζήτηση θὰ συνεχισθῇ καὶ σ' ἄλλα τεύχη.

Δ.Ι.Λ.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

Πρώτοι οί "Έλληνες έπαψαν νά είναι μάζα

Ναί, ούτε ή μάχη του Μαραθώνος, ούτε αὐτή δέν ἀνοιξε τὸ δρόμο ἑνὸς λαοῦ γιὰ χιλιάδες χρόνια. Κι' αὐτὴ ἀκόμα ή πολυθρύλητη νίκη μποροῦσε ν' ἀκυρωθεῖ στή Σαλαμίνα ή στίς Πλαταιές — κ' οἱ μεγαλύτερες πολεμικὲς νίκες χρειάζονται πάντα καινούργιες νίκες γιὰ νὰ ἐπικυρωθοῦν — ἂν δέν νικοῦσαν οἱ "Έλληνες καί στή Σαλαμίνα καί στίς Πλαταιές. Ἀλλὰ καί οἱ τρεῖς αὐτὲς νίκες, μικρότερες ἀπὸ πολλές νίκες τοῦ Ἀλεξάνδρου ή τοῦ Ἀννίβα ή τοῦ Βοναπάρτη, δέν ἦταν, ὡς στρατιωτικὰ ἱστορικὰ γεγονότα, παρὰ μόνο τὰ ἑξωτερικὰ συμπτώματα ἑνὸς μεγάλου ἠθικοῦ γεγονότος πού μ' αὐτὸ ἀκριβῶς χαράχθηκε ὁ δρόμος τῆς ἱστορίας. Τὸ μεγάλο ἠθικὸ γεγονὸς βρίσκεται ἀνάγλυφο σὲ μιὰ λεπτομέρεια πού εἶναι σημαντικώτερη καί ἀπ' αὐτὲς τίς μάχες πού κερδήθηκαν: πλάι στὸν Ἀριστείδη πολεμοῦσε ὁ Αἰσχύλος, ὅπως ἀργότερα — σὲ μάχες ἄλλες, λιγώτερο ἐνδοξες — πλάι στὸν Ἀλκιβιάδη πολεμοῦσε ὁ Σωκράτης. Καί τί ἦταν, τάχα, ὁ Αἰσχύλος καί ὁ Σωκράτης; Μήπως ἦταν ἡγεμόνες ή στρατηγοί; Ὁχι, δέν ἦταν παρὰ μόνο στρατιῶτες· κι' ὅμως δέν ἦταν ἀνώνυμοι. Γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου, ἕνας εὐπατρίδης σὰν τὸν Αἰσχύλο ἦταν ἀπλὸς πολεμιστῆς, κ' ἕνας μικροαστὸς στρατιώτης σὰν τὸν Σωκράτη, τὸ γιὸ τῆς μαμμῆς, δέν ἦταν ἀνώνυμος. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶναι τεράστιο στὴν ἠθική του σημασία. Μιὰ μικρὴ λεπτομέρεια ἐγίνε ὁ μεγάλος νόμος τῆς ἱστορίας. Στὴν Ἑλλάδα ἔπαψαν γιὰ πρώτη φορὰ οἱ ἄνθρωποι ν' ἀποτελοῦν μᾶζες. Κι' ἀπὸ τότε ἀρχίζει ὁ μεγάλος ἀγώνας ἀνάμεσα στὰ ἄτομα καί στίς μᾶζες. Ἕνας ἀγώνας σκληρὸς, ὀδυνηρὸς, πού κρατᾷ ὡς τίς μέρες μας καί πού μπῆκε ἱσως, στὸν αἰῶνα μας, στὴν πιὸ δραματικὴ παγκόσμια φάση του.

Καί πρὶν ἀπὸ τοὺς "Έλληνες — ή παράλληλα μ' αὐτοὺς — πρόβαλαν, βέβαια, ἰσχυρὲς φυσιογνωμίες ἀνδρῶν πού ξεχώρισαν ἀπὸ τὴ μάζα. Ὡστόσο, ή μάζα ἔμενε, ὡς φυσικὴ δύναμη, ἄθικτη καί ἀτόφια. Οἱ ἰσχυροὶ τὴν χρησιμοποιοῦσαν ή ὑπηρετοῦσαν τίς βιολογικὲς ροπές τῆς, τὴν τραβοῦσαν μαζί τους σ' ἐπιδρομὲς καί σὲ ἄδηλες μετασταθεμεύσεις, σὲ μάχες πού, εἴτε κερδίζονταν εἴτε χάνονταν, δέν εἶχαν γιὰ τὴ μάζα κανένα ἱστορικὸ νόημα. Ὁ Αἰσχύλος, ἀντίθετα, καί ὁ Σωκράτης ἦταν στρατιῶτες, μονάδες μέσα στὴ μάζα, σὲ μιὰ μάζα πού γιὰ νὰ δεχθεῖ νὰ προβάλουν μέσα τῆς «μονάδες» εἶχε ἀπλούστατα πάψει νὰ ναι μᾶζα· ή εἶχε ἀρχίσει, ἔστω, νὰ σπάζει ὡς αὐτονόητη καί σκοτεινὴ φυσικὴ δύναμη. Αὐτὸ τὸ σπάσιμο, αὐτὸς ὁ σπασμός, ἐγίνε ή πηγὴ ἑνὸς νέου κόσμου. Καί οἱ "Έλληνες — αὐτὸ ἦταν, ἐπίσης, πολὺ σημαντικὸ — τὸ κατάλαβαν οἱ ἴδιοι. Κατάλαβαν ὅτι ξεκίνησαν ἀπ' ὅπου δέν ξεκίνησε κανένας ἄλλος λαός. Οἱ "Έλληνες δέν ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου, ἀπὸ τὴ «γένεση»· ξεκίνησαν ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τους, ἀπὸ τὴ συνείδηση. Δέν ξεκίνησαν ἀπὸ τὸ «γεννηθῆτω» τοῦ Θεοῦ· ξεκίνησαν ἀπὸ τὸ «γνώθι σαυτὸν». Δέν ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν ἄβυσσο καί τὸ σκότος, ἀπὸ τὸ «ἀόρατο» καί «ἀκατασκεύαστο»· ξεκίνησαν ἀπὸ τὸ ὄρατό, τὸ ἅπτό καί τὸ φωτεινὸ, ἀπὸ τὸ γεωγραφικὰ δεδομένο καί λογικὰ ή αἰσθητικὰ συλληπτό. Ἡ μυθολογία τους δέν ἦταν πίστη· ἦταν ἄ-

σκηση τοῦ νοῦ, παιδεία. Γι' αὐτὸ καὶ κανένας νομοθέτης τῶν Ἑλλήνων δὲν ἀνέβηκε στὸ ὄρος. Ποιό, ἄλλωστε,μποροῦσε νά ναι τὸ κατάλληλο ὄρος γιὰ ν' ἀνεβεῖ ὁ νομοθέτης καὶ νὰ παραλάβει ἀπὸ χέρια αὐλα τίς πλάκες τῶν ἐντολῶν; Ὁ Ὀλυμπος, δεσπόζοντας ἐπάνω σὲ θάλασσες, σὲ γραφικὰ τοπία καὶ πλούσιες πεδιάδες, δὲν ἔχει καμμιά ὁμοιότητα μὲ τὸ ὄρος Σινᾶ. Μόνον ὁ Μίνως, στὴ μυθολογικὴ καὶ οὐσιαστικὰ προελληνικὴ Κρήτη, ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Στράβωνα «*ἀναβαίνων ἐπὶ τὸ ἄντρον τοῦ Διός, καὶ παρ' ἐκείνου τὰ προστάγματα λαμβάνων, καὶ παρακομίζων εἰς τοὺς ἀνθρώπους*». Κι' αὐτὸς ἀκόμα ὁ Λυκούργος ποὺ ἡ ὑπόστασή του ἐγγίζει τὰ ὄρια τοῦ μυθολογικοῦ προσώπου, δὲν ἀνέβηκε σὲ κορυφὲς βουνῶν καὶ σὲ ἄντρα, ἀλλὰ πῆγε στὴν Κρήτη καὶ στὴν Αἴγυπτο γιὰ νὰ μελετήσῃ τὰ πολιτεύματα, πῆγε στὴ Μικρὰ Ἀσία ἢ στὴ Χίο καὶ παράλαβε ἀπὸ τὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου ὅσα κομμάτια ἦταν πολιτικὰ καὶ παιδαγωγικὰ χρήσιμα, καὶ προτιμώντας, ὅπως λέγει ὁ Πλούταρχος, τὴ δικαιοσύνη ἀπὸ τὴ βασιλεία — γιατί ἡ ἀρετὴ «*οὕτω μέγαν ἐποίησεν (αὐτὸν) ὥστε βασιλείας καταφρονῆσαι*» — ἐνομοθέτησε ὡς «*ιδιώτης*». Ἔτσι καὶ ὁ Σόλων· ὡς πολίτης ἐνομοθέτησε, ὄχι ὡς προφήτης· ὡς ἄρχων μὲ περιορισμένη θητεία, ὡς δημόσιος λειτουργὸς ποὺ ἀνῆκε μάλιστα στὴ μεσαία τάξη· «*ἦν δ' ὁ Σόλων*», λέει ὁ Ἀριστοτέλης, «*τῇ μὲν φύσει καὶ τῇ δόξῃ τῶν πρώτων, τῇ δ' οὐσίᾳ καὶ τοῖς πράγμασι τῶν μέσων*». Ὁ Σόλων δὲ χρειάστηκε καὶ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὰ τεχνάσματα τοῦ Λυκούργου ποῦ, ὅπως λέει ὁ Στράβων — καὶ ἡ φήμη αὐτὴ ἀνάγεται στὸν Ἡρόδοτο — «*ἐπυνθάνετο παρὰ τῆς Πυθίας ἃ προσήκει παραγγέλλειν τοῖς Λακεδαιμονίοις*». Ὁ Σόλων ἦταν πολιτικός, ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ πολιτικοὶ τῶν ἡμερῶν μας. Οἱ Ἕλληνες καθιέρωσαν τὸν ἄνθρωπο ὡς αὐθύπαρκτη μονάδα ζωῆς, πέρα καὶ ἀπ' αὐτοὺς ἀκόμα τοὺς δεσμοὺς τοῦ αἵματος ποὺ μπῆκαν σὲ δεύτερη γραμμὴ τὸν καθιέρωσαν ὡς ἄτομο, ὡς φίλο, ὡς πολίτη. Τὸ κορμὶ τους ἀσκήθηκε γυμνὸ στὸ στίβο, καὶ τὸ πνεῦμα τους ἀκάλυπτο στὸ διάλογο καὶ στὴν ἀγορά, στὴ φιλία καὶ στὴν πολιτεία.

[Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ βιβλίο του «*Ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἐποχὴ μας*». Ἡ ἀναδημοσίευση στὸ «*Δαυλὸ*» γίνεται κατόπιν ἀδείας τοῦ κ. Π. Κανελλόπουλου]

Sir M. I. FINLEY*

Τί είναι ή Κλασσική 'Ελλάδα;

1.

Τί είναι *'Ελλάδα*; Τί είναι *'Ελληνες*; Σήμερα *'Ελλάδα* είναι όνομασία μιās χώρας, όπως Γαλλία ή 'Ιταλία. Στην αρχαιότητα ύπῆρξε κάτι πού δέν μοιάζει μέ τίποτα, ούτε από γεωγραφική ούτε από πολιτική άποψη. 'Ο 'Ελληνισμός, σύμφωνα μέ τη δήλωση ένός 'Αθηναίου, κατά τό τέλος τών Περσικών Πολέμων, πού αναφέρει ο 'Ηρόδοτος (8,144), είναι «*τὸ δμαιομον, τὸ όμόγλωσσον, τὰ κοινὰ τῶν θεῶν ιδρύματα καὶ αἱ θυσαίαι καὶ τὰ όμότροπα ήθεα*». Δέν είναι άξιοσημείωτη μόνο ή άπουσία οίουδήποτε πολιτικοῦ περιεχομένου στόν όρισμό αυτό, αλλά και ή περίσταση κατά την όποία γίνεται ή παρατήρηση αυτή: δηλαδή καθ' όν χρόνο κυκλοφοροῦσε κάποιος ψήθρος ότι ή 'Αθήνα ήταν πιθανόν ότι θα τηροῦσε προδοτική στάση στόν άγώνα κατά τοῦ Πέρση επιδρομέα. 'Ο κοινός έλληνισμός τους ποτέ δέν άπέτρεψε τοῦς "Έλληνες από τό νά πολεμοῦν ή νά ύποδουλώνουν άλλους "Έλληνες και νά μισθώνουν ξένους μισθοφόρους γιά τις διαμάχες τους αυτές. Παρά ταῦτα, μιὰ σημαντική πραγματικότητα και μιὰ ιδεολογική δύναμη βρίσκονται πίσω από την άφηρημένη αυτή έννοια, την 'Ελλάδα, πραγματικότητα και δύναμη άνάλογες πρὸς εκείνες τοῦ χριστιανισμοῦ κατά τόν Μεσαίωνα.

≡ "Όταν συνέγραφε ό 'Ηρόδοτος, οί έλληνικές κοινότητες ήταν έγκατεσπαρμένες σ' όλόκληρη τη γεωγραφική έκταση από τό ποταμό Φάσι, στό άκραιο άνατολικό σημείο τοῦ Εδξείνου Πόντου, μέχρι τη Μασσαλία. 'Η ίδια ή έλληνική χερσόνησος ήταν συμπαγῶς έλληνική, όπως και τὰ νησιά πού βρίσκονται στίς γύρω άπ' αυτήν θάλασσες. 'Η δυτική άκτή της Μικρῆς 'Ασίας (σημερινή Τουρκία), μέγα μέρος τών άκτῶν της Σικελίας, τό κάτω τμήμα της 'Ιταλίας, στά νότια της Νεαπόλεως, ήταν κατ' έξοχήν έλληνικά, μολοντί συμπεριελάμβαναν επίσης σημαντικούς μη έλληνικούς πληθυσμούς. Σ' άλλες περιοχές οί έλληνικές κοινότητες άποτελοῦσαν μη συνεχόμενες λίγοπλὺ λεπτεῖς άλυσίδες μέσα σ' ένα ξένο κόσμο άπαρτιζόμενο από Σκύθες, Θράκες, Λίβυες, Κέλτες και δεκάδες άλλους λαούς. Τό γεωγραφικό αυτό «μοντέλο» ύπῆρξε προϊόν συνεχῶν έκρήξεων άποικίσεων, συνήθως κατά μικρές ομάδες, πού άρχισαν πρὸ τοῦ 1.000 π.Χ. 'Αργότερα, ένα άλλο και μάλλον διαφορετικό κύμα διασπορᾶς, πού άκολουθοῦσε τις κατακτήσεις τοῦ Μεγάλου 'Αλεξάνδρου, εισηγάγε έλληνικές κυρίαρχες έλίτ και ένα τρόπο ζωής έλληνικοῦ τύπου σέ άπροσπέλαστες έως τότε περιοχές: στην κεντρική Μικρά 'Ασία, τη Συρία, την Αίγυπτο και, πιδ σποραδικά, στη Μεσοποταμία κι άκόμη στό 'Ιράν και τό 'Αφγανιστάν.

'Η μεγάλη δημιουργική περίοδος, τουλάχιστον αυτή πού αντιστοιχεί στην παραγωγή τών στοιχείων εκείνων τοῦ έλληνικοῦ πολιτισμοῦ πού άποτελοῦν τόν κεντρικό πυρήνα της έλληνικής κληρονομιάς μας, κατά κάποιο τρόπο τελειώνει την εποχή τοῦ Μεγάλου 'Αλεξάνδρου. 'Υπῆρξαν εξαιρέσεις και άργότερα, αλλά στα 400 περίπου χρόνια πού μεσολαβοῦν μεταξύ 'Ομήρου και 'Αριστοτέλη παρήχθησαν όλες σχεδόν οί ιδέες-κλειδιά, ή λογοτεχνία και οί μορφές της Τέχνης πού μεταβιβάστηκαν στίς μεταγενέστερες περιόδους και στοῦς μεταγενέστερους πολιτισμούς. 'Αρκεί νά καταμετρήση κανείς τὰ και σήμερα άκόμη πασίγνωστα όνόματα τών άνδρῶν (και μιās γυναίκας: της Σαπφούς) στην ποίηση, την ιστοριογραφία ή τη φιλοσοφία. 'Ο κατάλογος της ελληνιστικής εποχής, έξαιρουμένων τῶν έπιστημόνων, είναι χαρακτηριστικά μικρός

* 'Ο Sir M. I. Finley είναι καθηγητής της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο τοῦ Καϊμπριτζ και από τό 1976 πρύτανης τοῦ Darwin College τοῦ Καϊμπριτζ. 'Η έκδοση τοῦ άρθρου του αὐτοῦ στην ελληνική γλώσσα γίνεται έδῶ κατόπιν ειδικῆς άδείας, πού δόθηκε στο *Δαυλό* από τό *Oxford University Press*, πού έχει την παγκόσμια άποκλειστικότητά του.

—Πολύβιος, Θεόκριτος, Καλλίμαχος, Ζήνων, Ἐπίκουρος, Πλούταρχος—· καὶ οἱ πλείστοι ἀπὸ τούτων περιλαμβανόμενους σ' αὐτὸν ἐξήσαν τὸν πρῶτο αἰῶνα μετὰ τὸν Ἀλέξανδρο⁽¹⁾. «Ένας παρατηρητὴς τοῦ γ' αἰ. π.Χ.», ἔγραψε ὁ E.R. Dodds, «θὰ μπορούσε νὰ ἐκπλαγῇ δυσάρεστα, ἂν μάθαινε, ὅτι ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς θὰ ἔμπαινε σὲ φάση βραδείας πνευματικῆς καταπτώσεως, πού ἐπρόκειτο νὰ διαρκέση, μὲ κάποιες ἀπατηλὲς ἐπιταχύνσεις καὶ κάποιες ἀτομικὲς λαμπρὲς δραστηριότητες στίς ὀπισθοφυλακὲς του, μέχρι καὶ μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Τούρκους· στοὺς δεκαῆξι αὐτοὺς αἰῶνες ὑπάρξεως ὁ ἑλληνικὸς κόσμος* δὲν θὰ γεννοῦσε ἕναν ποιητὴ καλὸ ὅσο ὁ Θεόκριτος..., ἕνα μαθηματικὸ καλὸ ὅσο ὁ Ἀρχιμήδης, καὶ τὸ μοναδικὸ μεγάλο ὄνομα στὴ φιλοσοφία [ὁ Πλωτῖνος] θὰ ἀντιπροσώπωνε μιὰ θεώρηση πού θὰ ἐξελαμβάνετο ὡς τὸ ἴδιο πρᾶγμα μὲ τὸν πάλα ποτὲ μεταφυσικὸ Πλατωνισμό»⁽²⁾.

Συνεπῶς ἡ ἑλληνικὴ κληρονομιά πού μεταβιβάστηκε σὲ μᾶς καὶ οἱ δημιουργοὶ τῆς ἀνάγονται ἀποκλειστικὰ στὴν ἀρχαϊκὴ καὶ τὴν κλασσικὴ Ἑλλάδα. Καὶ τὸ πρῶτο πρᾶγμα πού πρέπει νὰ λεχθῇ γι' αὐτὰ εἶναι, ὅτι ἡ θέση, ἡ περιοχὴ ὅπου δημιούργησαν ἡ δημιουργήθηκαν ἀποτελεῖ ζήτημα πού δὲν ἐνδιαφέρει. Βέβαια, ὑπῆρξαν διαφοροποιήσεις: μπορεῖ κανεὶς νὰ νομίζει, ὅτι τέτοιες «γεωγραφικὲς παραλλαγές» ἐμφανίσθηκαν στὴν ἀγγειογραφία λ.χ., στὰ δικαιώματα ἰδιοκτησίας τῶν γυναικῶν ἢ, πάνω ἀπ' ὅλα, στὴν πολιτικὴ ὀργάνωση. Παρὰ ταῦτα, σ' ὅποιαδήποτε περίοδο, κάθε Ἑλληνας θὰ μπορούσε νὰ αἰσθάνεται, ὅτι ζῇ σὲ οἰκίῳ του, πολὺ ἢ λίγο, περιβάλλον, ὅπου δὴποτε κι ἂν βρισκόταν, ἀπὸ τὴν Ὀλβία, στὴ βόρεια ἄκτὴ τοῦ Εὐξείνου Πόντου, μέχρι τὴ Θεσσαλία, τὴν Κυρηναϊκὴ καὶ τὴ Μασσαλία⁽³⁾. Πρῶτα-πρῶτα, σχεδὸν ὅλες οἱ πόλεις ἦταν χτισμένες ἐπὶ ἡ πλησίον τῆς θάλασσας —«ἐτι τοίνυν πάμμεγα τὶ εἶναι αὐτό, καὶ ἡμᾶς οἰκεῖν τοὺς μέχρι ἡρακλείων στηλῶν ἀπὸ Φάσιδος ἐν σμικρῷ τινι μορίῳ ὥσπερ περὶ τέλμα, μύμμηκας ἢ βατράχους περὶ θάλασσαν οἰκοῦντας», ἔγραφε ὁ Πλάτων (*Φαῖδων*, 109b), — καὶ εἶχαν κοινὴ ἐμφάνιση. Μολονότι δὲν ἀπέκτησαν ὅλες ἀκροπόλεις καὶ καμμιὰ δὲν διέθεσε σχεδὸν τὸ ἕνα τρίτο τῆς ἐπιφάνειάς της γιὰ τὴν κατασκευὴ ἐνὸς

(1) Ἡ διαίρεση τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας σὲ περιόδους δὲν βρίσκεται σὲ εὐχάριστη κατάσταση, ἐν μέρει γιὰτὶ ὑπάρχουν διυστάμενες ἀπόψεις καὶ ἐν μέρει γιὰτὶ τὰ κριτήριά της (ἡ τουλάχιστον ἡ ὁρολογία της) εἶναι ἀντιφατικά. Θὰ χρησιμοποιοῦμε τὴν ἀπλούστερη: ἀρχαϊκὴ μέχρι τὸ 500 π.Χ. περίπου, κλασσικὴ μέχρι τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο, ἑλληνιστικὴ καὶ στὴ συνέχεια ἑλληνορωμαϊκὴ. Ἡ μυκηναϊκὴ περίοδος δὲν συνυπολογίζεται: οἱ Ἕλληνες ἦταν ἀπληροφόρητοι γιὰ τὴν ὑπαρξὴ της καὶ εἶχαν πολὺ ἀόριστες γνώσεις γιὰ ἕνα προελληνικὸ πλῆθος, πού ἐξῆσε στὴν περιοχὴ πού ἀργότερα ἦταν ἡ Ἑλλάδα, μαζί μὲ τὴν ἰδέα περὶ μιᾶς καθεαυτοῦ ἑλληνικῆς «ἡρωϊκῆς ἐποχῆς» στὸ παρελθόν· ὅπως δὴποτε δὲν ὑπῆρξε ἄμεση μυκηναϊκὴ κληρονομιά. Ἡ ρωμαϊκὴ κατάκτηση τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου, παρὰ ἡ μεγάλη πολιτικὴ της σημασία, δὲν ἔθεσε λατινικὴ σφραγίδα πάνω στὸν ἑλληνικὸ πολιτισμό.

* Φυσικά, ἡ ἀποψη τοῦ καθηγητοῦ E.R. Dodds περὶ ἐπιβιώσεως τοῦ ἀποκληθέντος «ἐλληνικοῦ κόσμου» καὶ μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ χριστιανισμοῦ καθὼς καὶ ἡ σύγκριση, ὡς πρὸς τὴν παραγωγὴ πολιτιστικῶν ἀξιών, τῆς Κλασσικῆς Ἑλλάδος μὲ τὸ Βυζάντιο (εἰς βάρος τοῦ δευτέρου) πού ἐπιχειρεῖ, ἀμφισβητοῦνται γενικά. Κοσμοθεωρητικά καὶ πολιτισμικά (μὲ τὴν ἐξαίρεση ἐλαχίστων τυπικῶν μᾶλλον παρὰ οὐσιαστικῶν κοινῶν γνωρισμάτων, ὅπως ἡ γλῶσσα) τὸ ρωμαιοχριστιανικὸ στὴν ἰδεολογία τοῦ Βυζάντιο ὑπῆρξε κατάσταση τελείως διαφορετικὴ καὶ ἐχθρική πρὸς τὸν ἀρχαϊκόν, τὸν κλασσικόν, ἀκόμη καὶ τὸν ἑλληνιστικόν «ἐλληνικόν κόσμο» [σ.τ.μ.].

(2) *The Greeks and the Irrational* (Berkeley and Los Angeles, 1951), σ. 244.

(3) Τὸ εἰδικὸ πρόβλημα τῆς σπαρτιατικῆς ἰδιοπροσωπίας δὲν θὰ χρειασθῇ νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ, μολονότι ἀξίζει ἴσως νὰ σημειωθῇ, ὅτι λίγα πράγματα εἶχαν ἀναφέρει γι' αὐτὴν ὁ Ἡρόδοτος ἢ ὁ Θουκυδίδης π.χ., πρὶν ἀπὸ τὴν προβολὴ τοῦ «σπαρτιατικοῦ θαύματος» ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα, ἐνωρὶς τὸν 8' αἰ. π.Χ.

συμπλέγματος τεραστίων ναῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Σελινούντα στὴ Σικελία, οἱ ἐλλείψεις αὐτὲς ἀποτελοῦσαν ὅπωςδήποτε ἐξαιρέσεις. Κανεὶς δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχη τὸν παραμικρὸ δισταγμὸ, γιὰ νὰ ἀναγνωρίσῃ μιὰ ἐλληνικὴ πόλιν σὰν ἐλληνικὴ πόλιν κι ὄχι σὰν κάτι ἄλλο. Τὰ σημερινὰ ἐρείπια δὲν παραπλανοῦν στὸ θέμα αὐτό. Οἱ πιὸ ἀξιοσημείωτες παραλλαγές ἐμφανίσθηκαν λόγω τῆς παρελεύσεως μακρῶν χρονικῶν περιόδων, ὄχι λόγω τῶν γεωγραφικῶν ἀποστάσεων. Καὶ οἱ πόλεις, ὄχι ἡ περιφέρειά τους, ὑπῆρξαν ὁ χώρος ὅπου γινόταν ἡ διαχείριση τῶν δημόσιων πραγμάτων, ὅπου ἰδρύονταν τὰ πλεῖστα μεῖζονα λατρευτικὰ κέντρα, ὅπου ἀνεγείρονταν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ γλυπτικὰ μνημεῖα κι ὅπου γίνονταν ἡ ἐκπαίδευση, τὰ στρατιωτικὰ γυμνάσια καὶ οἱ πολιτιστικὲς δραστηριότητες.

Ἡ ὕλική αὐτὴ ὁμοιομορφία ὑπῆρξε ἀντανάκλαση καὶ συνέπεια τῆς βαθύτερης ὁμοιομορφίας, αὐτοῦ γιὰ τὸ ὁποῖο μίλησε ὁ Ἡρόδοτος. Ἡ γλῶσσα, γραπτὴ καὶ προφορικὴ, παρέμεινε ἐκπληκτικὰ σταθερὴ γιὰ χίλια περίπου χρόνια, σὲ ἀντίθεση π.χ. πρὸς τὴν ἀγγλικὴ πού παρέμεινε σταθερὴ κατὰ τὴν περίοδο μεταξύ Chaucer καὶ Dryden (μόνο γιὰ 300 χρόνια). Ὑπῆρξαν, εἶναι βέβαιο, ἀλλαγές καὶ ὑπῆρξαν διάλεκτοι μὲ διαφορὲς στὴν προφορά, τὴν ὀρθογραφία, τὴ μορφολογία καὶ τὸ λεξιλόγιο· στὴν ποίηση ὑπῆρξαν μᾶλλον πολλαπλὲς προσμίξεις. Σὲ γενικὲς γραμμές, πάντως, ὁ κάθε Ἕλληνας ἦταν καταληπτὸς ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Οἱ διαφορὲς λόγω μορφώσεως ἢ μεταξὺ ὑπαίθρου καὶ πόλεως ἦταν μεγαλύτερες ἀπὸ τὶς διαφορὲς κατὰ γεωγραφικὲς περιοχές. Οἱ εὐκαιριακοὶ ἐμπαιγμοὶ τῶν ἰδιόρρυθμων διαλέκτων, πού ὑπάρχουν στὴν ἀττικὴ κωμῶδια, ἐπιβεβαιώνουν τὸ γεγονὸς αὐτὸ καὶ ταυτόχρονα ἀποδεικνύουν ὅτι δὲν ὑπῆρξε ποτὲ πραγματικὸ πρόβλημα συννενοήσεως. Ἀργότερα, ἔνworis κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν περίοδο, ἡ κοινὴ, πού ἴσως εἶναι πιὸ οἰκεία σὲ μᾶς ὡς γλῶσσα τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἐγίνε καθολικὴ, μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς γλώσσας τῆς ποιήσεως καὶ τῆς γλώσσας μεμονωμένων προσώπων, ὅπως τοῦ Ἀρχιμήδη, πού ἐπέμενε νὰ συγγράφῃ τὶς ἐπιστημονικὲς του πραγματεῖες στὴ δωρικὴ διάλεκτο τῆς γενέτειράς του, τῶν Συρακουσῶν. Τὸ ἀλφάβητο μᾶς διηγεῖται τὴν ἴδια ἱστορία. Ἀφ' ὅτου οἱ Ἕλληνες τὸ πῆραν ἀπὸ τοὺς Φοίνικες, ἔνworis τὸν ἡ' αἰ. π.Χ. καὶ τὸ τροποποίησαν οὐσιαστικά, ὕστερα ἀπὸ μιὰ σχετικὰ σύντομη περίοδο δοκιμασίας κατέστη σταθερὸ καὶ οὐσιαστικὰ ἀμετάβλητο. Οἱ εἰδικοὶ ἐπιγραφολόγοι μὲ πορτεὶ νὰ χρονολογοῦν ἐπιγραφὰς κατὰ προσέγγισιν λίγων ἐτῶν ἀπὸ τὸ «στύλ» τῶν γραμμάτων, ἀλλὰ ὁποιοσδήποτε γνωρίζει λίγα ἐλληνικὰ πορτεὶ νὰ διαβάζῃ κείμενα σκαλισμένα πάνω σὲ καλὰ διατηρημένους λίθους χωρὶς δυσκολία. Καὶ ἐδῶ ἐμφανίζονται διαφορὲς μορφωτικῆς φύσεως, συγκεκριμένα σὲ ἐπιτύμβιες ἐνεπίγραφες στῆλες σκαλισμένες ἰδιοχειρῶς ἀπὸ τοὺς οἰκείους τοῦ νεκροῦ, ἀλλὰ οἱ διαφορὲς αὐτὲς ὀφείλονται μόνο σὲ λάθη ὀρθογραφικὰ ἢ γραμματικὰ, στὰ ὁποῖα ὑπέπεσαν προφανῶς ἐρασιτέχνες λιθοξόδοι.

Στὸν κατάλογο τῶν γνωρισμάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ πού ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος ἀκολουθοῦν «τὰ κοινὰ τῶν θεῶν ἰδρύματα καὶ αἱ θυσίαι». Ἡ ἐκλογὴ τῶν λέξεων ἔχει σημασία: Ὁ Ἡρόδοτος δὲν λέει «πίστις» ἢ «θρησκεία» ἢ «θεολογία»· καὶ μολονότι ἔχουν γραφῇ βιβλία γιὰ τὴ θεολογία τοῦ Πλάτωνος (γιὰ νὰ ἀναφέρουμε ἓνα παράδειγμα), κανένας δὲν ἔχει —ἢ δὲν μπόρεσε νὰ— γράψῃ ἓνα βιβλίον γιὰ τὴν (προχριστιανικὴ) ἐλληνικὴ θεολογία. Ἡ ἐλληνικὴ εὐσέβεια, ἢ ἐλληνικὴ θρησκεία, τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ ἀναριθμητῶν βιβλίων καὶ ἀρθρῶν, φαίνεται ὅτι ἀναφέρονται στὶς θυσίαι, τὶς ἐορτές, τὶς πομπές, τοὺς ἀγῶνες, τοὺς χρησμούς, τὶς ἱεροτελεστίαις —γενικά: τελετές— καὶ σὲ ἀφηγήσεις, μύθους σχετικούς μὲ συγκεκριμένες περιπτώσεις δραστηριοτήτων τῶν θεῶν· ποτὲ σὲ ἀφηρημένα δόγματα. Ἀκόμη καὶ οἱ χρησμοὶ τοῦ Ἀπόλλωνος στοὺς Δελφοὺς δὲν ἀποτελοῦσαν θρησκευτικὴ διδασκαλία καὶ δὲν καθόριζαν δογματικὲς ἀρχές. Βέβαια, κάθε Ἕλληνας εἶχε ὠρισμένες «θρησκευτικὰς» ἰδέες, συγκεκριμένα τὴ σταθερὴ πεποίθηση ὅτι οἱ θεοὶ ἀναμιγνύονταν στὶς καθημερινὲς ὑποθέ-

σεις τῶν ἀνθρώπων καὶ ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον συμπεριφέρονταν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους κατὰ τρόπον ἀνάλογο πρὸς ἐκεῖνο πού οἱ ἄνθρωποι συμπεριφέρονταν πρὸς αὐτούς. "Οθεν ἡ συμπεριφορά αὐτῇ, ἐκφραζόμενη μετὰ μιᾶς μεγάλης ποικιλίας (λατρευτικῶν) πράξεων, ἀποτελοῦσε τὸ ἐπίκεντρο τῆς θρησκείας. Αὐτὸ πού ἔλειπε, μετὰ τὴν ἐξαίρεση σπάνιων ἀτομικῶν περιπτώσεων διανοουμένων, ὅπως ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἐπίκουρος, πού δὲν διέθεταν λαϊκὴ ἐπιρροή, ἦταν τὸ συστηματικὰ διαμορφωμένο δογματικὸ σχῆμα, τὸ δόγμα ἢ ἡ πίστις. "Οθεν, ἐπίσης, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῇ κάτι σὰν βλασφημία ἢ ἱεροσυλία — π.χ. ἡ ἀνάρμοστη συμπεριφορά πρὸς τοὺς θεοὺς, πού θὰ μπορούσε νὰ ἐπισύρῃ τὴν ὀργή τους, ἂν δὲν ἐτιμωρεῖτο ἀπὸ τὸ νόμο — ἀλλὰ δὲν θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθῇ οὔτε σὰν ὀρθοδοξία οὔτε σὰν αἵρεση.

"Ὅλ' αὐτὰ ἦσαν συμφυῆ μ' ἓνα πολυθεϊσμό, πού διευρυνόταν μετὰ ἐπιταχυνόμενο ρυθμὸν κατὰ τὴ διάρκεια πολλῶν αἰώνων μετὰ τὰ ἀναριθμητὰ ὑπερφυσικά του ὄντα (ἢ δυνάμεις), θεοὺς, ἡμίθεους, πνεύματα, δαίμονες, ἥρωες, μετὰ ξεχωριστὰς τὸ καθένα καὶ συχνὰ ἐπικαλυπτόμενες, ἀκόμη καὶ συγκρουόμενες ιδιότητες καὶ ρόλους. Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ κατονομάσῃ ὅλα αὐτὰ τὰ ὄντα καὶ τὶς δυνάμεις οὔτε νὰ τὰ περιγράψῃ: ὑπάρχουν περισσότερα ἀπὸ 350 ὀνόματα στὴ *Θεογονία* τοῦ Ἡσιόδου καὶ κάπου τριπλάσια σ' ἓνα νεώτερο ἐγχειρίδιο τῆς προελληνιστικῆς θρησκείας (τὸν πρῶτο τόμο τῆς *Geschichte der griechischen Religion* τοῦ Nilsson). Οὔτε ἦταν δυνατόν κάθε ἄτομο ἢ, ἀκόμη, κάθε κοινότητα νὰ ἀποτίνῃ τιμὰς πρὸς ὅλες αὐτὰς τὶς θεότητες. Κάθε κοινότητα εἶχε τὴν προστάτιδά του θεότητα ἢ θεότητες, πού ἀποτελοῦσε τὸ ἐπίκεντρο τῆς δημόσιας λατρείας: κάθε οἰκοδεσπότης παραδεχόταν τὴν Ἑστία, θεὰ τῆς γῆς· σχεδὸν ὅλοι ἔδιναν σημασία στὶς χρησιμοδοτήσεις, ἓνα τομέα θείας μεσολαβήσεως, στὸν ὅποιο ὁ Ἀπόλλων κυριαρχοῦσε, ἀλλὰ δὲν ἦταν ὁ μόνος· κατάλληλα ἔθιμα ὑπῆρχαν γιὰ τὴ λατρεία τῆς Δήμητρας, θεᾶς τῆς εὐφορίας· οἱ ναυτικοὶ φρόντιζαν νὰ κατευνάζουν τὸν Ποσειδῶνα· στὶς θερμότητες καὶ ἄλλες μυστηριώδεις θέσεις ὑπῆρχαν βωμοὶ πρὸς τιμὴν τῶν κατοικούντων σ' αὐτὰς πνευμάτων· καὶ κάθε Ἕλληνας ἦταν ἐλεύθερος νὰ συγκροτῇ καὶ νὰ ὀργανώῃ τοπικοὺς ἰδιωτικοὺς λατρευτικοὺς συλλόγους — ὑπῆρχαν μυριάδες τέτοιων συλλόγων — ἢ νὰ ἀναπτύσῃ προσωπικὰς σχέσεις μετὰ μεμονωμένα πνεύματα, ἀκόμη καὶ νὰ διεκδικῇ γιὰ τὸν ἑαυτοῦ τοῦ εἰδικὰς μαντικὰς καὶ προφητικὰς ἱκανότητες. Κατὰ κάποιον τρόπο τὸ ἀποτέλεσμα ὅλων αὐτῶν ἦταν γενικὴ ἀκαταστασία· ἀντίθετα, ὑπῆρχε ὁμοιομορφία σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο — δηλ. σ' ὅ, τι ἀφορᾷ τὴν ἀντίληψη καὶ τὴ θεώρηση περὶ τοῦ Ὀλυμπίου Πανθέου· τῶν «χθονίων» θεοτήτων καὶ πιδ συγκεκριμένα τῆς Δήμητρας· τοῦ χαρακτῆρα καὶ τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων· καὶ τῆς φύσεως τῶν θυσιῶν — σὲ βαθμὸ πού, παραβλεπομένων τῶν λεπτομερειῶν, ὁ Ἡρόδοτος νὰ μιλᾷ ὀρθὰ γιὰ «τὰ κοινὰ τῶν θεῶν ἰδρύματα καὶ τὰς θυσίας». Καὶ ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ θέμα ἐπίσης ὁ Ἕλληνας μπορούσε νὰ αἰσθάνεται ὅπουδήποτε ἐπὶ τὸν βρῆσκειται σὲ οἰκεῖο χωρὸν.

Πολλὰς ἀπὸ τὶς λατρευτικὰς δραστηριότητες ἐτελοῦντο σὲ ὑπαίθριους χώρους καὶ ὀργανώνονταν ἄμεσα ἀπὸ τὸ κράτος. Στὰ μάτια μας ὁ ναὸς ἐμφανίζεται ὡς αἰσθητὸ σύμβολο· καὶ εἶναι δύσκολο νὰ βρεθῇ σὲ ἄλλες θρησκείας κάτι ἀνάλογο πρὸς τὴν μονότονον ὁμοιότητα τῶν περιστυλίων ναῶν ἐπὶ σειρὰν αἰώνων καὶ ἀπὸ τὸ ἓνα ἄκρο τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου στὸ ἄλλο, ἀκόμη καὶ ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν τὶς διαφορὰς μεταξὺ δωρικοῦ καὶ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ. Βέβαια οἱ κοινότητες αὐθόρμητα κατέβαλλαν μέγιστες προσπάθειες καὶ δαπάνες γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν μαρμάρινων ναῶν τους. Πάντως ὁ ναὸς ἀποτελοῦσε μᾶλλον κατοικία τοῦ θεοῦ, ὄχι οἶκον λατρείας. Στὸ ἄδυτο τοῦ ἐπρεπε νὰ βρῆσκει τὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ καὶ θησαυροί, ὄχι βωμοί, στασίδια ἢ «ἅγια τράπεζα», μετὰ τὴν ἐννοια πού προσιδιάζει στὶς μεσαιωνικὰς καὶ τὶς νεώτερες ἐκκλησίας. Ἐπομένως οἱ θρησκευτικὰς δραστηριότητες διεξάγονταν ἔξω, καὶ τοῦτο ἐξ ἀνάγκης, γιὰ τὸ οἱ κύριες θρησκευτικὰς ἐκδηλώσεις στὶς ὁποῖες συμμετείχε ὁ λαὸς ἦταν οἱ θυσίαι καὶ οἱ πομπές.

Ὁ βωμός, ὃχι ὁ ναός, ἦταν τὸ πιὸ διαδεδομένο κτίσμα γιὰ τὶς πρακτικὲς ἀνάγκες τῆς θρησκείας. Βωμοὶ ὑπῆρχαν παντοῦ καὶ οἱ θυσίαι ἦταν τὸ χαρακτηριστικώτερο μέρος οἰασδῆποτε δραστηριότητος, ιδιωτικῆς ἢ δημόσιας.

Ἡ ὁμοιομορφία αὐτὴ δὲν συναρτᾶται μὲ καμμιά κεντρικὴ θρησκευτικὴ Ἀρχή. Στὸν τομέα τῆς θρησκείας, γιὰ νὰ μιλήσουμε ξερά, δὲν ὑπῆρχε «Ἐκκλησία». Μ' ἄλλα λόγια, δὲν ὑπῆρχε μιὰ ὁμάδα ἀνθρώπων μὲ θρησκευτικὴ ἀποστολὴ ἢ κύρος, ὅπως δὲν ὑπῆρχε ἀποκάλυψη (οἱ χρησμοὶ κι ἄλλα θεῖα μηνύματα κυρίως ἦταν ὁδηγίες γιὰ εἰδικὲς καταστάσεις συνήθως ἐγκόσμιες). Ἡ ἑλληνικὴ λέξις *ιερεὺς*, ποὺ τὴν μεταφράζουμε *priest*, τυπικὰ ἀναφέρεται εἴτε σὲ ἀξιωματοῦχο λαϊκὸ (μὴ κληρικὸ), ὁ ὁποῖος συμβαίνει νὰ ἐκτελῇ καθήκοντα διαχειρίσεως τῆς δημόσιας λατρείας εἴτε, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς λατρείας τῆς Δήμητρας στὴν Ἐλευσίνα, σὲ μέλος οἰκογένειας ἢ οἰκογενειῶν ποὺ ἐξ ἀρχαίας παραδόσεως εἶχε τὴν φροντίδα κάποιου τοπικοῦ θρησκευτικοῦ ἱδρύματος. Γιατὸ στὴν Ἀθήνα ὁ ἀνώτατος λατρευτικὸς ἀξιωματοῦχος ἦταν ἓνας ἐκ τῶν κατ' ἔτος ἐκλεγομένων ἀρχόντων, στὸν ὁποῖο —καὶ τοῦτο εἶναι ἀρκετὰ ἐνδιαφέρον— ἐδίδετο ὁ τίτλος *βασιλεὺς*. Ὑπῆρχαν κανόνες συμπεριφορᾶς ποὺ ἡ τήρησή τους ἐπιβαλλόταν σ' αὐτὸν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας του, ποὺ ἦταν σύντομη (συνήθως ἐτήσια)· καὶ ὁποιοσδήποτε συνεργαζόταν μαζί του στὴν ἐκτέλεση τῶν καθηκόντων του εἶχε τὸ δικαίωμα ν' ἀναλαμβάνη τὴ φροντίδα μιᾶς θυσίας ἀλλὰ δὲν ἦταν ἓνας ἱερωμένος, μὲ τὴν ἐννοια τῶν δικῶν μας «priest» καὶ «holy orders». Ὑπῆρχαν ἐπίσης κατὰ τόπους εἰδικοί, τῶν ὁποίων ἡ γνώση τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ τῶν τυπικῶν ἀναγνωρίζοταν εὐρέως, ἀκόμα καὶ ἐπίσημα ἀπὸ τὸ κράτος. Ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχε κανένας, ποὺ νὰ ἐπιβάλλῃ εἴτε δόγματα εἴτε θρησκευτικὴ πρακτικὴ στὴν συγκεκριμένη κοινότητα ποὺ ζοῦσε καὶ ἀσκοῦσε τὰ καθήκοντα του· στὰ πανελλήνια κέντρα ἴσχυαν ἐπίσης τὰ ἴδια.

Πολιτικά, ἡ ἀπουσία μιᾶς κεντρικῆς ἑλληνικῆς Ἀρχῆς ὑπῆρξε πλήρης. Μεγάλης ἐκτάσεως («γεωγραφικὰ») κράτη ἐμφανίσθηκαν κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο, κυρίως στὴν κατακτημένη Ἀνατολὴ μᾶλλον παρά στὰ κέντρα τῆς παλιᾶς Ἑλλάδας. Προηγούμενως ὁ ἑλληνικὸς κόσμος ἦταν ἓνας κόσμος αὐστηρὰ αὐτόνομων μικρῶν κοινοτήτων, ποὺ αὐτοαποκαλοῦνταν γενικὰ *πόλεις* (συμβατικὰ καὶ μᾶλλον ἀτυχῶς στὴν ἀγγλικὴ ὁ ὅρος μεταφράζεται *city states*). Οἱ περιστασιακὲς «ἐνώσεις», ὅπως ἡ Πελοποννησιακὴ, ἡ Ἀρκαδική, ἡ Βοιωτικὴ καὶ ἡ στενωτέρα ἐλεγχόμενη Ἀθηναϊκὴ Ἑγεμονία τοῦ ε' αἰ. π.Χ., ἔτσι κι ἄλλιῶς περιώριζαν τὴν αὐτονομία αὐτῇ, ὥς πρὸς τὴν ἐλευθερία τῆς διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου π.χ., ἀλλὰ ποτὲ δὲν ἔφθαναν στὸ σημεῖο νὰ ἐπιβάλλουν πολιτιστικὸς συρμούς ἢ ἰδέες. Μὲ κανένα τρόπο οἱ «ἐνώσεις» αὐτὲς δὲν μπορούν νὰ συνυπολογισθοῦν στὴν εἰδικὴ ὁμοιομορφία, τὴν ὁποίαν ἤδη ἐπισημάναμε.

Πράγματι, ἔχει ὑποστηριχθῇ, ὅτι ἡ ἀπουσία οἰασδῆποτε κεντρικῆς Ἀρχῆς συνέβαλε στὴν διατήρηση πολλῶν κοινῶν τρόπων συμπεριφορᾶς καὶ σκέψεως, κυρίως γιατί δὲν ὑπῆρχε ἡ ἀντινομία κράτους/ἀτόμου, ὀρθοδοξίας/αἱρέσεως, γιὰ νὰ τροφοδοτῇ τὸ πνεῦμα τῆς ἀντιστάσεως ἢ τῆς ἀντιδράσεως. Ὁ ὅρος «ἀποικία», ποὺ συνήθως χρησιμοποιοῦν οἱ νεώτεροι ἱστορικοὶ ὅταν ἀναφέρονται στὶς καινούργιες ἑλληνικὲς ἐγκαταστάσεις στὴ δυτικὴ Μεσόγειο καὶ στὰ βορειοανατολικά, εἶναι ἰδιαίτερα ἀτυχής. Ἄν ἐξαίρεσουμε ἐλάχιστες καὶ ἀσήμαντες περιπτώσεις, οἱ ἐγκαταστάσεις αὐτὲς ἦταν, ὥς πρὸς τὶς ἐπιδιώξεις τους καὶ τὴν πρακτικὴ τους, ἀνεξάρτητες *πόλεις* μὲ ψυχολογικοὺς καὶ συναισθηματικοὺς δεσμοὺς πρὸς τὶς ἀντίστοιχες «μητροπόλεις», ὃχι πολιτικοὺς ἢ οἰκονομικοὺς. Οἱ δεσμοὶ αὐτοὶ ἦταν ἐνισχυμένοι καὶ διευρυμένοι σ' ὅλη τὴ μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα, γιὰ τὸ λόγο ὅτι πολλὰς ἀπὸ τὶς διεσπαρμένες κοινότητες ἦταν ἐγκατεστημένες σὲ μὴ ἑλληνικὲς χώρες καὶ ὅπωςδῆποτε ἐπιθυμοῦσαν διακαῶς νὰ διατηρήσουν τὴν ἑλληνικὴ τους ταυτότητα σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν πολεοδομία τους καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τους, τὴ γλῶσσα τους καὶ τὴ λογοτεχνία τους, τὴ θρησκεία τους. Οἱ νεώτεροι ἱστορικοὶ τῆς τέχνης μπορεῖ νὰ μιλοῦν γιὰ τὸν «ἐπαρχιωτισμό», ὅπως λένε, τῆς ἀγ-

γειοπλαστικής τῶν δυτικῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ ἡ ιδιότητα αὐτὴ ποὺ τοὺς ἀποδίδουν ἀπουσίαζε σαφῶς μεταξὺ τῶν «ἐπαρχιωτῶν Ἑλλήνων», ὅσο τουλάχιστον μποροῦμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὶς μαρτυρίες ποὺ ἔφθασαν σ' ἐμᾶς. Ἡ ταχύτητα τῆς διακινήσεως τῶν νέων πολιτιστικῶν μορφῶν καὶ ἰδεῶν μεταξὺ τῶν ἀπανταχοῦ ἑλληνικῶν κοινοτήτων ἀποτελοῦσε τὴ συνέχεια μιᾶς συνήθειας τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ κλασσικῆς περιόδου: τὸ ἀλφάβητο, τὸ πάθος γιὰ τὴν τέλεια χάραξη τῶν ἀργυρῶν νομισμάτων, ὁ δωρικὸς ναὸς ἀποτελοῦν ἴσως τὶς πρὶν χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις τῆς διακινήσεως αὐτῆς.

Ἡ διακίνηση διευκολυνόταν ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐκτάσεως καὶ ἀμείωτῃ ἐπικοινωνία μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἡ συγκέντρωση τῶν ἐγκαταστάσεων γύρω ἀπὸ τὴ Μεσόγειο, τὸ Αἰγαῖο καὶ τὸν Εὐξείνιο Πόντο, ποὺ καὶ τὰ τρία μαζί ἀποτελοῦσαν τὴν κύρια ἀρτηρία ἐπικοινωνίας, διευκόλυνε τὰ ταξίδια καὶ τὸ ἐμπόριο. Ὁ ἀπλὸς λαὸς, οἱ ξένοι, οἱ ἔμποροι, οἱ ταξιδεύοντες καλλιτέχνες, οἱ περιστασιακοὶ ἐπισκέπτες ἦταν τὰ κύρια ὄργανα διοχετεύσεως τῶν πολιτιστικῶν ρευμάτων. Δὲν ἦταν ἀναγκαῖα ἡ παρουσία εὐκαιριῶν σὲ πανελλήνιες ἐκδηλώσεις οὔτε ἡ ὑπαρξὴ ἐπαγγελματιῶν δασκάλων καὶ φιλοσόφων, μολονότι καὶ αὐτὲς συνέβαλλαν ἐπίσης στὴ διάδοση. Οἱ πρῶτες ὄχι μόνον ἔφερναν σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μεταξὺ τους μεγάλον ἀριθμὸ ἀνθρώπων ἀπὸ δεκάδες καὶ κάποτε ἀπὸ ἑκατοντάδες ἑλληνικὲς κοινότητες, σὲ περιφερειακὴ κλίμακα στὶς διάφορες μικρότερες ἑορτές καὶ σὲ κυριολεκτικὰ πανελλήνια κλίμακα στὶς μεγαλύτερες —πιθανῶς στοὺς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνες συγκεντρώνονταν 40-50 χιλιάδες ἄτομα, ἀριθμὸς μεγαλύτερος ἀπὸ τὸ συνολικὸ πληθυσμὸ δέκα ἢ εἴκοσι πόλεων - κρατῶν—, ἀλλὰ καὶ πρόσφεραν ἓνα «βῆμα» (ἢ μιὰ εὐκαιρία ἐπιδείξεως) σὲ ποιητές, μουσικοὺς, ρήτορες, ἀρχιτέκτονες καὶ γλύπτες. Στὸν τομέα τῆς τεχνολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας ὁ μέσος πολίτης δὲν ἦταν βέβαια μεταφορέας τῶν νέων ἰδεῶν. Ἀλλὰ στὸν τομέα αὐτὸν ὑπῆρχε ἐπίσης μᾶλλον χαρακτηριστικὴ κινητικότητα, ἐν μέρει σὰν συνέπεια τῆς χρόνιας πολιτικῆς ἀστάθειας καὶ διαμάχης στὶς διάφορες πόλεις, ποὺ συχνὰ ὡδηγοῦσε στὴν ἐξορία. Σκέπτεται κανεὶς τὸν Πυθαγόρα, ποὺ ἀναγκάσθηκε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴ Σάμο καὶ νὰ ἐγκατασταθῇ στὸν Κρότωνα (στὴ νότια Ἰταλία) ἢ τὸν Ἡρόδοτο, ποὺ πέρας ἀπὸ τὴν Ἀλικαρνασσὸς στὴ Σάμο καὶ ἀπὸ κεῖ ἔφυγε ἀργότερα στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ καταλήξῃ στοὺς Θουρίους (ἐπίσης στὴ νότια Ἰταλία). Τὰ δύο αὐτὰ παραδείγματα υπογραμμίζουν τὸ ἐνδιαφέρον γεγονός ὅτι τέτοιοι ἄνδρες δὲν μποροῦν νὰ παραλληλισθοῦν μὲ τοὺς νεώτερους φυγάδες, γιὰτὶ μετακινούνταν ἀπὸ μιὰ ἑλληνικὴ πόλιν σὲ ἄλλη ἑλληνικὴ ὁμοίως. Μὲ τὴν ἐξαίρεση τῶν ἐξορίστων, οἱ ποιητές, δραματοῦργοι, ἱατροὶ καὶ καλλιτέχνες ἢ οἱ ἐπαγγελματίες διδάσκαλοι ποὺ ἦταν γνωστοὶ σὰν σοφιστὲς ταξίδευαν ἐλεύθερα σὲ μακρινὲς ἀποστάσεις γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους. Ἐπομένως, ἦταν οἱ συντελεστὲς καὶ ταυτόχρονα οἱ καρπωτὲς τῆς διατηρήσεως τῆς ἐνότητος τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Τελικὰ, τί μπορεῖ νὰ λεχθῇ γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ ὅρου *δωμαιο* τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Ἡρόδοτος; Πρόκειται γιὰ ζήτημα δύσκολο, γιὰ λόγους περισσότερους τοῦ ἑνός. Δὲν ὑπάρχει πρόβλημα γιὰ τὸ βιολογικὸ μέρος τοῦ ζητήματος: οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἦταν ἓνα καθαρὸαἷμο φυλετικὸ κράμα. Πρῶτα-πρῶτα, προσηγήθηκαν πολλοὶ αἰῶνες προϊστορικῶν ἐπιμειξιών, ποὺ εἶχαν ἀρχίσει πρὶν ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ περίοδο. Ἀργότερα οἱ Ἕλληνες, ποὺ ἀποτελοῦσαν ἱστορικὸ ἀμάλγαμα, ἀρχισαν λίγο μετὰ τὴ πτώση τῶν Μυκηνῶν νὰ μεταναστεύουν κατὰ μικρὰς ομάδες, στὶς ὁποῖες κανονικὰ πλειοψηφοῦσαν οἱ ἄνδρες, ποὺ στὶς νέες πατρίδες τους νυμφεύονταν ἰθαγενεῖς γυναῖκες, Θρᾷσες, Κάειρες (αὐτὸς ὁ Ἡρόδοτος ἦταν βλαστὸς μιᾶς τέτοιας διασταυρώσεως), Λίβυες, Σικελές, Καμπανές κ.ο.κ. Ἀλλ' ὅλα αὐτὰ εἶναι ἄσχετα μὲ τὸ θέμα μας: ὅ,τι παίζει ρόλο κοινωνικὰ καί, πάντως, ἱστορικὰ στὸν τομέα «φυλῆ», δὲν συνιστᾷ ἐπιστῆμὴ ἀλλὰ πίστη. Ἀπὸ τὴν ἀσυστηματοποίητὴ ἑλληνικὴ μυθολογία οἱ ἀρχαῖοι μελετητὲς ἔφτιαξαν ἐν τέλει μιὰ γενεαλογία: Ὁ Δευκαλίων, γιὸς τοῦ Προμηθέως,

είχε ένα γιό, τόν "Έλληνα, γενάρχη τής έλληνικής φυλής· οί γιοί του Δωρος, Ξούθος (πατέρας του "Ιωνος) και Αϊόλος ήταν οί πρόγονοι τών Δωριέων, "Ιώνων και Αιολέων αντίστοιχα. Είναι μάταιο, νά έρευνήση κανείς για τò αν πρέπει νά τά πιστέψη αυτά κατὰ γράμμα. Δέν υπάρχει δρόμος για τή γνώση αυτών τών πραγμάτων, αλλά υπάρχει πληθώρα μαρτυριών, εύρέως αποδεκτών σ' όλα τά στρώματα τής έλληνικής κοινωνίας, για τήν ύπαρξη ενός θεμελιώδους ποιοτικού χάσματος μεταξύ τών "Ελλήνων και όλων τών άλλων λαών, τών «βαρβάρων». Η λέξη αυτή έχρησιμοποιετο για τò χαρακτηρισμό όλων τών μη "Ελλήνων, ανεξαρτήτως μορφωτικού επιπέδου και ανεξαρτήτως του γεγονότος πού κανείς δέν διέψευσε, ότι οί Αιγύπτιοι ή οί Πέρσες ήταν πιο προηγμένοι από τους Σκύθες ή τους Σικανούς. Ο "Ηρόδοτος παρατράβηξε τò σκοινί, όταν έπέμενε ότι υπήρχαν σημαντικά πράγματα πού άξιζε νά μάθη κανείς, σχετικά άκόμη και με τήν ήθική συμπεριφορά, από τους Πέρσες· ό Πλάτων ύποστήριξε τήν άποψη (πού είχε προβληθή άρχικά από τόν "Ηράκλειτο κι άργότερα από τόν "Αριστοτέλη και πιθανώς από τόν "Επίκουρο), ότι μόνον οί "Ελληνες είχαν τήν ικανότητα νά σκέπτονται λογικά. Υπήρξαν διάφορες διαφωνίες διανοουμένων γύρω από τò θέμα αυτό. Οί πρακτικές συνέπειες τής αντιλήψεως αυτής δέν πήραν ποτέ λογική ή αυστηρή μορφή, ούτε σ' ό,τι αφορά τήν συμπεριφορά τών "Ελλήνων προς τους όμοεθνείς τους ούτε σ' ό,τι αφορά τις έλληνο-βαρβαρικές σχέσεις, προσωπικές ή συλλογικές. Όπως και νάναι, τò *δμαιομ* του "Ελληνισμού σίγουρα ήταν γενικά αποδεκτό, αν και σπάνια έκφραζόταν σαν πεποίθηση, και για πολύ χρόνο κυριαρχούσε στο ύποσυνείδητο μάλλον παρά στη συνείδηση τών "Ελλήνων, αποτελώντας μιά από τις στοιχειώδεις προϋποθέσεις τής όμοιομορφίας, τήν όποία ήδη εξέτάσαμε.

Τò (γενεαλογικό) αυτό ζήτημα εξακολουθούσε νά γοητεύη και μετά τò τέλος του άρχαίου κόσμου τους γιους του "Ελληνος. Μιά παλιά κατάταξη τών έλληνικών διαλέκτων σέ Ιωνική, δωρική και αϊολική —δέν έγινε επί πολύ χρόνο αποδεκτή από τους φιλόλογους χωρίς σημαντικές τροποποιήσεις— συνδέθηκε ένωρίς με ύποδιαίρέσεις τής έλληνικής «φυλής», με αποτέλεσμα νά προκληθή σύγχυση μεταξύ τών ύποδιαίρέσεων αυτών, πού επιβιώνει έν πολλοίς ως τήν εποχή μας. Όθεν τò τμήμα τής μικρασιατικής άκτής, στο όποιο έγκαταστάθηκαν άποικοι πού μιλούσαν τήν ιωνική διάλεκτο, είναι γνωστό ως "Ιωνία· οί δύο πρώτοι άρχιτεκτονικοί ρυθμοί, έξ άλλου, χαρακτηρίζονται Ιωνικός και δωρικός· κ.ο.κ. Αναπόφευκτα έγιναν και άποτιμήσεις — άξιολογήσεις στηριζόμενες πάνω στη σύγχυση αυτή. Θα μπορούσε νά καταρτίση κανείς ένα μεγάλο κατάλογο παραδειγμάτων, αλλά θα ήταν ίσως άρκετό νά σημειωθεί ή άσυγκάλυπτη άποστροφή του "Ηροδότου, πού καταγόταν από τήν δωριστή όμιλούσαν "Αλικαρνασσό, για τους μικρασιάτες "Ιωνες, μολοντί ό ίδιος χρησιμοποιούσε τήν ιωνική διάλεκτο στην *Ιστορία* του. Ένα πρόσθετο σημαντικό κίνητρο για τή δημιουργία τής συγχύσεως αυτής προέκυψε από τò «σπαρτιατικό θαύμα», με τήν συνακόλουθη, πραγματικά άνακριβή γενίκευση πού ενίξει τήν Σπάρτη και τους Δωριείς γενικά. Άκόμη, ό δωρικός και ό ιωνικός ρυθμός θεωρήθηκαν έκφάνσεις δύο διαφορετικών «φυλετικών νοοτροπιών», μολοντί ό πιο γνωστός δωρικός ναός, ό Παρθενών, βρίσκεται στην "Αθήνα, τήν μητέρα-πόλη τών "Ιώνων, σύμφωνα με τόν παραδεκτό μύθο. Οί παραλογισμοί αυτοί απέκτησαν άκόμη μεγαλύτερη ισχύ στους νεώτερους χρόνους μεταξύ εκείνων πού εξαδανικεύουν τις σπαρτιατικές άρετές αντίπατατάσσοντάς τες στην άθηναϊκή διαφθορά⁽⁴⁾.

2.

Πίσω από τόν πολυδιακλαδωμένο πολιτιστικό "Ελληνισμό, πού ύπογράμμισε ό

(4) Βλ. Edouard Will, *Doriens et Ioniens* (Paris, 1956).

Ἡρόδοτος, ὑπῆρξαν, ὅπως τεκμηριώνει ὁ ἴδιος μετὰ τις πληροφορίες πού μᾶς δίνει καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι Ἕλληνες συγγραφεῖς, βασικά ἐσωτερικά σχίσματα καὶ διαμάχες. Οἱ ἐλληνικὲς πόλεις εἶναι δυνατόν νὰ ταξινομηθοῦν μετὰ διάφορους τρόπους, σύμφωνα μετὰ τὰ προτιμώμενα ἐκάστοτε κριτήρια. Ἐνα ἀπ' αὐτά, πού σημειώσαμε ἤδη, εἶναι γεωγραφικό, ἀναφέρεται, μ' ἄλλα λόγια, στὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν πόλεων πού βρίσκονταν μέσα στὴν εὐρεῖα ἐλληνικὴ γεωγραφικὴ περιοχὴ καὶ ἐκείνων πού ἰδρύθηκαν ἐν μέσῳ τοῦ ξένου κόσμου. Ἐνα ἄλλο εἶναι οἰκονομικό: μολονότι ἡ γεωργία παρέμεινε πάντοτε ἡ ἀπασχόληση τῆς πλειονότητος τοῦ πληθυσμοῦ, προέκυψε μιὰ σημαντικὴ διαφοροποίηση, ὅταν ἀναπτύχθηκαν πραγματικά ἀστικά κέντρα — ὅπως ἡ Μίλητος, ἡ Ἀθήνα, ἡ Κόρινθος ἢ οἱ Συρακοῦσες — μετὰ οὐσιαστικούς ἐμπορικούς καὶ βιομηχανικούς τομεῖς, ἐνῶ ἄλλες περιοχὲς — ἡ Θεσσαλία π.χ. ἢ ἡ Ἀρκαδία ἢ ἡ Ἡλις — παρέμειναν γεωργικὲς καὶ κτηνοτροφικὲς. Τὸ τρίτο κριτήριο εἶναι πολιτικό. Κατὰ τὴν αὐγὴ τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, τὴν ὀνομαζόμενῃ «σκοτεινῇ περιόδῳ» καὶ κατὰ τὴν ἀρχαίῃ ἐποχῇ ὑπῆρξε σημαντικὴ ὁμοιομορφία στὴ διοίκηση τῶν ἐμβρυώδεις καταστάσεις εὐρισκομένων πόλεων ἀπὸ ἀριστοκρατικὲς οἰκογένειες, πού ἐνεργοῦσαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον «ἀπὸ συμφώνου», σύμφωνα μετὰ ἐθιμικούς κανόνες, καὶ μονοπωλοῦσαν ὅλα τὰ ὄργανα λήψεως ἀποφάσεων, τὸν πόλεμο καὶ τὴ δικαστικὴ ἐξουσία. Πολλοὶ αἰῶνες ἀναπτύξεως μετὰ πολὺ ἀργοὺς ρυθμούς, πού μόνον ἀμυδρὰ εἰκάζουμε, ὠδήγησαν σὲ κάποια στοιχειώδη διάκριση μεταξὺ ὀλιγαρχικῶν καὶ δημοκρατικῶν κρατῶν, πού ἐγένε ἀρχικὰ αἰσθητὴ γύρω στὸ 500 π.Χ. καὶ ἔκτοτε ἐπιταχύνθηκε σ' ὁλόκληρὴ τὴν Ἑλλάδα.

Οἱ Ἕλληνες χρησιμοποιοῦσαν τὴν ὀνομασία *πόλις*, γιὰ νὰ χαρακτηρίσουν ὅλα τὰ κράτη, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς διακρίσεις αὐτές, γιὰτί, σύμφωνα μετὰ τὴν κρατοῦσα ἰδεολογία, κάθε αὐτόνομη πόλη-κράτος, μικρὴ ἢ μεγάλη, ἀγροτικὴ ἢ μᾶλλον ἀστικὴ, ὀλιγαρχικὴ ἢ δημοκρατικὴ, ἦταν *κοινωνία*, λέξη μετὰ πρὶ ἐντονὴ σημασία ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ «community». Τοῦτο ἀντικατροπίζεται στὴν γλωσσικὴ χρῆση: στὴν ἀρχαίᾳ ἐλληνικῇ ἀνακοινωθέντα ὅπως «ἡ Κόρινθος ἀποφάσισε» ἢ «ἡ Ἀθήνα κήρυξε τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Σπάρτης» διαμορφώνονταν πάντοτε ὡς ἐξῆς: «ἔδοξε Κορινθίους» ἢ «Ἀθηναῖοι ἐπολέμουν κατὰ Λακεδαιμονίων». Οἱ λέξεις Ἀθηναῖοι, Κόρινθοι, Σπάρτη ἦταν γεωγραφικά τοπωνύμια καὶ ὄχι ὀνομασίες πολιτικῶν ἐνοτήτων. Ἐπειδὴ οἱ Ἀθηναῖοι κατεῖχαν ὡς ἐπικράτειά τους τὸ σύνολο τῆς περιοχῆς τῆς Ἀττικῆς, κινδυνεύουμε νὰ θεωρηθοῦμε ὅτι χρησιμοποιοῦμε διφορούμενες ἐκφράσεις, ὅταν λέμε «ἡ Ἀθήνα ἔκανε τοῦτο ἢ ἐκεῖνο», «ὁ Ἀναξαγόρας ἐπεσκέφθη τὴν Ἀθήνα», ἐφ' ὅσον ἡ ἐλληνικὴ πρακτικὴ ἦταν ἰδιαίτερη καὶ σαφὴς στὸ θέμα αὐτό. Καὶ τοῦτο ἔχει μεγαλύτερη σημασία γιὰ τὸ σκοπὸ μας, ὅτι δηλαδὴ ἀποτελεῖ ἐλληνικὴ ψυχολογικὴ καὶ πολιτικὴ ἰδιορρυθμία.

Ὑπάρχουν καὶ ἄλλες δυσχέρειες, σχετικὲς μετὰ τὴν ὀρολογία, στὴ μετάφραση ἐλληνικῶν λέξεων. Ἡ νεώτερη λέξη *citizen* π.χ. ἔχει πρωταρχικὰ πολιτικὴν σημασία: ὀρίζει τὸν ἄνδρα ἢ τὴ γυναῖκα πού ἔχει τὰ δικαιώματα τοῦ ἐκλέγειν καὶ τοῦ ἀναλαμβάνειν δημόσια ἀξιώματα. Στὴν ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι ὁ πολίτης μποροῦσε στὴν πραγματικότητα νὰ ἔχῃ χάσει τὰ πολιτικά του δικαιώματα, ὅπως συνέβαινε μετὰ πολλοὺς στὰ ὀλιγαρχικὰ πολιτεύματα, ἐνῶ διατηροῦσε ἄλλα ζωτικὰ προνόμια τῆς ὑπηκοότητος, ὅπως τὸ δικαίωμα τῆς κυριότητος γῆς καὶ ἀστικῶν ἀκινήτων, τῆς ἐπιγαμίας, τῆς συμμετοχῆς σ' ὀρισμένους ἐκδηλώσεις δημόσιας λατρείας ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀποκλείονταν οἱ ξένοι. Ὅσον ἀφορᾷ αὐτοὺς πού δὲν εἶχαν τὴν ὑπηκοότητα τῆς κοινότητος ὅπου ἐπὶ πολὺ ἢ λίγο διέμεναν, πῶς πρέπει νὰ τοὺς ὀνομάζουμε; Ἡ, κατὰ τὴν ἴδια ἔννοια, πῶς τοὺς περαστικούς Ἕλληνες; Ἡ νεώτερη γλῶσσα, τονίζει ὁ George Grote, «δὲν ἔχει τὸ κατάλληλον λεξιλόγιον, γιὰ νὰ περιγράψῃ τὰ ἐλληνικὰ πολιτικά φαινόμενα. Μποροῦμε νὰ λέμε πῶς ἔνας Ἀθηναῖος πολίτης ἦταν ἓνας ἀλλοδαπός (*alien*) ὅταν ἐφθανε σὰν ἐπισκέπτης

στην Κόρινθο, αλλά δύσκολα μπορούμε νά πούμε πώς ήταν ένας ξένος («foreigner»)⁽⁵⁾. Σήμερα είναι άμφιβολο, αν υφίσταται τέτοια διάκριση μεταξύ άλλοδαπου και ξένου. Συμβατικά ονομάζουμε τόν άλλοδαπό κάτοικο μέτοικο, δανειζόμενοι τόν όρον αυτόν από τούς 'Αθηναίους (άκόμη κι όταν ή σημασία του δέν είναι κρυστάλλινα σαφής, δσον άφορά την 'Αθήνα, ή ή έκταση της χρήσεώς του σ' άλλες πόλεις είναι έν πολλοίς άγνωστη)· και χρειαζόμαστε τουλάχιστον ένα επίθετο, για νά διακρίνουμε τόν 'Ελληνα άλλοδαπό από τόν μη 'Ελληνα. Δέν υπάρχει κατάλληλη διεξοδος από τó άδιέξοδο. 'Η προσθήκη λέξεων, όπως «μέτοικος», θά ώδηγούσε σ' ένα λαβύρινθο άσυνεννοησίας, πού, για νά έξουδετερωθί, θά χρειαζόταν ένα έκτεταμένο λεξιλόγιο. Δέν μπορεί κανείς νά κάνει τίποτα καλύτερο, από τó νά συνεχίση μέ τούς όρους κράτος, πολίτης, κοινότης και νά βρίσκεται σέ έπιφυλακή έναντι τών παρουσιαζόμενων διαφορών στις νοηματικές άποχρώσεις.

'Αναγκαστική κατάσταση για την ίσχύουσα κοινοτική υπόσταση της πόλεως ήταν ή όλιγότητά της ως πρós την έκταση και τόν πληθυσμό της. 'Ο 'Αριστοτέλης έκφράζει την κοινή άποψη, μολονότι την έξηγεϊ μέσα στα πλαίσια της φιλοσοφίας του, δ-
ταν γράφει (Πολιτικά, 1326α 35-β24):

«'Αλλ' έστί τι και πόλεσι μεγέθους μέτρον, ώσπερ και τών άλλων πάντων, ζώων, φυτών, όργάνων... 'Η δέ έκ πολλών άγαν έν τοίς μέν αναγκαίοις αυτόρκης, ώσπερ δ' έθνος, άλλ' ου πόλις, πολιτείαν γάρ ου ράδιον ύπάρχειν — τίς γάρ στρατηγός έσται του λίαν ύπερβάλλοντος πλήθους; ή τίς κήρυξ μη στεντόρειος;.. Δήλον τοίνυν ως ού-
τός έστί πόλεως όρος άριστος, ή μεγίστη του πλήθους ύπερβολή πρós αυτόρκειαν ζώης εύσύνοπτος...».

'Ο περιωρισμένος πληθυσμός τών πόλεων άνταποκρίνεται στο πρότυπο («όρον άριστον») του 'Αριστοτέλη ή, άκόμη, είναι κατώτερος του ύψηλότερου άριθμού. 'Ολοι οί ύπολογισμοί πληθυσμών πού γίνονταν βάσει τών πιό έμπεριστατωμένων έκτιμήσεων στα προ-ελληνιστικά έλληνικά κράτη, δέν στηρίζονταν σέ άπογραφές ούτε σέ καταστάσεις καταγραφής τών κατοίκων, έκτός αν αυτές ήταν αναγκαίες, όπως οί «κατά-
λογοι» τών όπλιτών (του βαρέως όπλισμένου πεζικού). Κατά την έκρηξη του Πελο-
ποννησιακού Πολέμου τó 431 ό πληθυσμός της 'Αθήνας, μεγαλύτερος παρά ποτέ, ή-
ταν της τάξεως τών 250-275.000, συμπεριλαμβανομένων τών έλευθέρων και δούλων άνδρών, γυναικών και παιδιών. Μέ την εξαίρεση πιθανώς τών Συρακουσών, πού ή σύγκρισή τους δέν θά ήταν ένδεδειγμένη για πολλούς λόγους, δέν υπήρχε άλλη πόλις, πού νά πλησιάζη τούς άριθμούς αυτούς, μέχρι τή ρωμαϊκή περίοδο. 'Ο πληθυσμός της Κορίνθου έφθανε πιθανώς τίς 90.000, τών Θηβών, του 'Αργους, της Κέρκυρας και του 'Ακράγαντος (στη Σικελία) τίς 40-60.000, για κάθε μία άπ' αυτές· και οί πληθυσμοί τών ύπολοίπων πόλεων, ακολουθούσαν μέ άπότομα μειούμενους άριθμούς, πού πολλοί έ-
πεφταν στίς 5.000 και άκόμη παρακάτω. Θά άποτελούσε, πάντως, μάλλον μεταφορι-
κή έκφραση τó νά λεχθί ότι οι 'Ελληνες «ζούσαν κυτάζοντας ό ένας τόν άλλο», μέσα σέ μιá κοινότητα πού οί νεώτεροι πολιτικοί έπιστήμονες άποκαλούν «κλειστή κοινω-
νία». Δύο καθιερωμένες συνήθειες βοηθούσαν σ' αυτό: ή προτίμηση του άγροτικού πληθυσμού νά ζή σέ χωριά (ή, αν τά κτήματά τους ήταν άρκετά κοντά, μέσα στην πό-
λη) μάλλον παρά σέ μεμονωμένα άγροκτήματα και τó έθιμο νά πραγματοποιούνται δ-
χι μόνο οί κοινωνικές έκδηλώσεις αλλά και οί δημόσιες δραστηριότητες έκτός τών πυ-
λών. Στίς λίγες μεγάλες πόλεις, πού είχαν πιό έκτεταμένη περιφέρεια, πολλοί θά ζού-

(5) *A History of Greece*, vol. ii (London 1862), p. 40.

σαν όχι «κυτάζοντας ό ένας τόν άλλο» μέσα στά πλαίσια τής πόλεως - κράτους, αλλά διατηρώντας τήν όπτική έπαφή, λόγω τής ύπάρξεως μικροτέρων όμαδοποιήσεων μέσα στο χώρο τής πόλεως-κράτους, τών χωριών π.χ. ή τών δήμων στην Άττική και άλ-
λου.

Άν και βαθιά ριζωμένη ή αντίληψη περί κοινότητας, ποτέ δέν συμπεριλάβαινε ούτε έπεδίωκε τήν ισότητα. Τό πολύ, ώρισμένες πόλεις —ή κλασσική Άθήνα και ή Σπάρτη π.χ., κάθε μία με πολύ διαφορετικούς τρόπους— εφάρμοζαν μεθοδεύσεις, πού δημιουργούσαν μεταξύ τών πολιτών κάποιο μέτρο ισότητας στις εύκαιρές αναλήψεως πολιτικών καθηκόντων και στην άσκηση τών πολιτικών τους δικαιωμάτων· έπί πλέον έγιναν βήματα προς τήν αντιμετώπιση έκτάκτων αναγκών, ώστε νά προστατεύεται τό οικονομικά άσθενέστερο μέρος του πληθυσμού κατά τή διάρκεια λιμού ή πολιορκίας. Άλλά γενικός κανόνας και γενικά άποδεκτό ως κάτι τό «φυσικό» ήταν, ότι τά μέλη τής κοινότητας ήταν άνισα ως προς τά εισοδήματα, τις Ικανότητες και τόν τρόπο ζωής. Στη χαρακτηριστική έλληνική κοινωνική Ιεραρχία ή κυριώτερη διαίρεση ήταν μεταξύ τών *ολίγων* και τών *πολλών*, μ' άλλα λόγια τών πλούσιων και τών φτωχών. Στις όλιγαρχικές κοινότητες ή διαίρεση αυτή ήταν τυποποιημένη και χώριζε τους πολίτες σ' εκείνους πού είχαν πολιτικά δικαιώματα και σ' εκείνους πού δέν είχαν ή είχαν εκείνα πού ώνομάζονταν «παθητικά» πολιτικά δικαιώματα. Στις δημοκρατικές κοινότητες, έπίσης, ύπήρχε τυπική διαχωριστική γραμμή, τουλάχιστον ως προς τή στρατιωτική ύπηρεσία: οί *Ιππείς* και οί *όπλιται* ύποχρεώνονταν νά αυτοεφοδιάζονται και νά αυτοεξοπλίζονται· και, κανονικά, με βάση τήν περιουσία κάθε πολίτη καθοριζόταν, άν θά καταταχθί ή θά άποκλεισθί από τις στρατιωτικές αυτές ειδικότητες. Για νά μιλήσουμε χονδρικά, οί *πολλοί* εργάζονταν για τήν έξοικονόμηση τών προς τό ζήν κατά τή μεγάλη πλειονότητά τους ως ανεξάρτητοι κτηματίες, ναυτικοί και καταστηματάρχες, ενώ οί *όλιγοί* ζούσαν από τήν εργασία τών άλλων, οί περισσότεροι ως εκμισθωτές άπαλλαγμένοι από οιαδήποτε βιοτική μέριμνα.

Έξαιρέσει ενός άμελητέου άριθμού κρατών, *πόλεις* ήταν κάθε άστικό κέντρο μαζί με τήν άγροτική του περιοχή. Στις μικρές, ουσιαστικά άγροτικές κοινότητες οί έλεύθεροι πολίτες έπικρατούσαν άριθμητικά, έκτός άν, όπως συνέβαινε στη Σπάρτη και τή Θεσσαλία, ή άγροτική εργατική δύναμη άπετελείτο από έναν υπόδουλο πληθυσμό, όπως οί *είλωτες* και οί *πενέσται* ή όπως άλλως ώνομάζονταν. Άλλού, καθώς ό πληθυσμός και ή έκταση τής κατοικημένης περιοχής αύξάνονταν, ή ισορροπία άνατρεπόταν, ούτως ώστε στις πιδ άστικοποιημένες, πλούσιες και ισχυρές *πόλεις*, τήν Άθήνα ίσως πάνω άπ' όλες, οί έλεύθεροι πολίτες νά άποτελούν μιά μικρή μειοψηφία⁽⁶⁾. Κάτω άπ' αυτούς στην Ιεραρχική κλίμακα βρίσκονταν πολλοί μέτοικοι και άκόμη περισσότεροι δούλοι [...].

3.

Στην κοινωνία αυτή τών άνίσων ή έλίτ πού ήλεγχε όλες τις δραστηριότητες, πολιτικές, στρατιωτικές, άθλητικές και πολιτιστικές, συνιστούσε ιδιαίτερη όμάδα. Τουτό δέν σημαίνει, ότι οί ίδιοι άνθρωποι έπαιζαν συνεχώς κύριους ρόλους στους διάφορους

(6) Η άναλογία τών έλεύθερων πολιτών είναι άκόμη μικρότερη στις περιπτώσεις πού ύπολογίζονταν μόνον οί άνδρες. Πουθενά στη σύντομη αυτή περιγραφή τών κοινωνικών δομών δέν γίνεται λόγος για τήν κατάσταση τών γυναικών. Πολιτικά άποκλείονται από τά πάντα, ή «ύπηκοότητα» ή ή «μη ύπηκοότητα» τους δέν έπαιζε ποτέ ουσιαστικό ρόλο στη μεταβίβαση τών δικαιωμάτων τους ή τής περιουσίας τους στους κατιόντες.

σημαντικούς τομείς, μολονότι λίγοι τὸ ἔπρατταν· ἀλλὰ πρέπει νὰ τονισθῇ, ὅτι προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἴδια μειοψηφία τῶν πλουσιωτέρων οἰκογενειῶν, ἐνῶ ὑπῆρχαν καὶ οἱ ἀναπόφευκτες ἐξαιρέσεις. Ἡ ἀποδοχὴ ἀπὸ τοὺς πολλοὺς τῆς συνεχοῦς αὐτῆς κυριαρχίας τῶν ὀλίγων ἀποτελεῖ σημαντικό γεγονός τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, ἀκόμη καὶ σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν Ἀθῆνα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πιὸ δημοκρατικῆς περιόδου, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Περικλῆ μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ὁποιοσδήποτε πολιτικὲς παραμέτρους τοῦ γεγονότος αὐτοῦ, οἱ λιγώτερο φανερές (καὶ συχνὰ ὑποτιμώμενες) πολιτιστικὲς παράμετροι δὲν εἶναι λιγώτερο σημαντικὲς· καὶ θὰ προσελκύσουν τὸ ἐνδιαφέρον μας ἐδῶ περισσότερο κι ἀπὸ τὶς πολιτικὲς. Ἡ ἐλληνικὴ κληρονομιά, ποὺ εἶναι οὐσιαστικὰ ἕνας ὑψηλὸς ἐπιπέδου πολιτισμός, δηλαδὴ ἡ σύγκρουση καὶ ἀποκρυστάλλωση τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἀξιών στὴ φιλοσοφία καὶ τὴν ἐπιστήμη, τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ θεωρία, τὴ φιλολογία καὶ τὴν τέχνη, προῆλθε καὶ ἀναπτύχθηκε καθ' ὅλοκληρίαν ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς ἐλίτ. Ἡ ἐπιβίωση τῶν ἑορτασμῶν καὶ τελετῶν, τῶν λαϊκῶν χορῶν, τῶν ἐθίμων, τῆς γλώσσας καὶ τοῦ λεξιλογίου ἀποτελεῖ καθεαυτὴν ἐνδιαφέρον ἀντικείμενο, ὅταν μπορῇ ν' ἀνιχνευθῇ, ἀλλ' εἶναι κάτι τὸ διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν κληρονομιά ὑψηλοῦ πολιτισμοῦ.

Ὁ δρος «ὑψηλὸς πολιτισμός» ἀποτελεῖ ἴσως ἀτυχῇ φράση, ποὺ μπορεῖ νὰ παραπλάνησῃ, λόγω τῆς τάσεώς μας νὰ προβάλλουμε μέσα στὸ παρελθόν νεώτερες ἰδέες καὶ ἀξίες. Ἡ ἀντίθεση μεταξὺ ὑψηλοῦ πολιτισμοῦ καὶ λαϊκοῦ (μαζικοῦ) πολιτισμοῦ σπάνια εἶναι ἄμεση κι ἀπλή, καὶ ποτὲ δὲν εἶναι σαφὴς στὶς διάφορες φάσεις τῆς ἱστορίας. Ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ τραγωδία συνάγονται στοιχεῖα ποὺ προειδοποιοῦν καὶ ἰδεάζουν τὸν μελετητὴ, λόγω τοῦ σοβαροῦ ἱερατικοῦ χαρακτήρα τῶν θεμάτων της, τοῦ τόπου καὶ τῆς γλώσσας, χαρακτήρα ποὺ δημιουργεῖ δυσχέρειες γιὰ τὴν πλήρη κατανόησίν της ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸ σύγχρονο θεατὴ. Σήμερα εἶναι ἀδύνατο νὰ σκεφθοῦμε ὅτιδήποτε ἀνάλογο πρὸς τὸ γεγονός τῆς προσελεύσεως στὸ θέατρο ἑνὸς πλήθους θεατῶν, περισσότερων τῶν 14.000, στοὺς ὁποίους προσφέρονταν μόνο οἱ πιὸ στοιχειώδεις εὐκολίες καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ περισσότεροι παρέμεναν ἐκεῖ ἐπὶ πολλὰς συνεχεῖς μέρες. Ὁ Πλούταρχος ἀναφέρει (*Bios Nikiou*, 29,2) —καὶ ἡ πληροφορία του αὐτὴ δὲν εἶναι λιγώτερο ἀποκαλυπτικὴ, ἀκόμη κι ἂν εἶναι *ben trovato* μᾶλλον πὰρ ἀκριβής—, ὅτι ἀπὸ τὶς χιλιάδες Ἀθηναίους στρατιῶτες ποὺ πιάστηκαν αἰχμάλωτοι μετὰ τὴν ἥττα στὶς Συρακοῦσες τὸ 413 π.Χ. μερικοὶ ἀφέθηκαν ἐλεύθεροι, γιατί μπορούσαν ν' ἀπαγγέλλουν ὠρισμένα χορικά τοῦ Εὐριπίδη. «Οἱ Σικελιώτες Ἕλληνες», ἐξηγεῖ ὁ Πλούταρχος, «ἀγαποῦσαν μὲ πάθος τὴν ποίηση τοῦ Εὐριπίδη περισσότερο ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους. Ἀποστήθιζαν πάντοτε τὰ μικρὰ χωρία κι ἀποσπάσματα ποὺ τοὺς μετέφεραν κατὰ καιροὺς οἱ ἐπισκέπτες».

Τὰ θέατρα, βέβαια, προσφέρονταν ἐλεύθερα στοὺς συγγραφεῖς· καὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς πολεμικῆς καταστροφῆς στὴ Σικελία ὑπῆρχε κάποια ἀγορὰ βιβλίου. Διάφορες μαρτυρίες ἐπίσης ἀναφέρουν, ὅτι σημαντικό (ἂν καὶ ἀνυπολόγιστο) τμῆμα τοῦ ἐλεύθερου πληθυσμοῦ γνώριζε ἀνάγνωση καὶ γραφή, εἰδικὰ τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ. Ἐπαγγελματίες γραφεῖς —εἰδικότητα τῶν κοινωνιῶν τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς καὶ τῶν ἀνατολικῶν ἐλληνιστικῶν μοναρχιῶν— δὲν ὑπῆρχαν στὶς ἐλληνικὲς πόλεις. Ἡ Ἀθῆνα ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ ε' αἰ. υἱοθέτησε τὴν πρακτικὴ τῶν λίθινων ἐπιγραφῶν καὶ τῆς δημόσιας ἐκθέσεως μεγάλης ποικιλίας καὶ μεγάλου ἀριθμοῦ ἐπισήμων συνεισφορῶν, κατασφύων, νόμων καὶ διαταγμάτων, καταστάσεων δημοσίων συνεισφορῶν, κατὰ λόγων πεσόντων στὶς μάχες ἀνδρῶν κ.ο.κ. Τοῦτο ἔπρατταν καὶ λίγες ἄλλες πόλεις, μολονότι πρέπει νὰ τονίσουμε τὴν ἐξαιρέση ποὺ ἀποτελοῦσε ἡ Ἀθῆνα ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτό.

Ὅλ' αὐτά, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἀναπόφευκτο γεγονός ὅτι οἱ γνώσεις μας γιὰ τὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ ἐξαρτῶνται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴ γραπτὴ παράδοση καὶ τὰ υλικά

εύρηματα, δημιουργοῦν σύγχυση. Ἡ πραγματικότητα, ὅπως ἀνακύπτει ἀπὸ τὴν διήγηση τοῦ Πλουτάρχου τῇ σχετικῇ μὲ τοὺς Συρακούσιους, εἶναι ὅτι ὁ κλασσικὸς ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἦταν ἓνας «προφορικὸς πολιτισμὸς», ὅπου οἱ ἰδέες, καθὼς καὶ ἡ λογοτεχνικὴ τους ἔκφραση, μεταβιβάζονταν καὶ διεκινουῦντο διὰ ζώσης, δημοσίᾳ ἢ ἰδιωτικῶς. Ὁ Πλάτων δὲν μποροῦσε νὰ θεωρηθῇ ἰδιαίτερα ἐκκεντρικὸς, ὅταν ἐξέφραζε τὴ δυσπιστίαν του γιὰ τὰ βιβλία (*Φαῖδρος*, 274-8) ἢ ὅταν διατύπωνε τὶς φιλοσοφικὰς πραγματεῖες του ὑπὸ μορφήν διαλόγων. Τὸ αἷτιον ἦταν προσωπικόν, δηλαδὴ λογικὴ συνέπεια τῆς ἀντιλήψεώς του γιὰ τὴ φύσιν τῆς φιλοσοφικῆς ἔρευνας, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν θὰ διαφωνοῦσαν μαζί του πολλοὶ σύγχρονοί του. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἡ ρητορικὴ ἀποτελοῦσε πλήρως ἀνεπτυγμένο λογοτεχνικὸ εἶδος, τῇ σημαντικώτερῃ μορφῇ πεζοῦ λόγου· καὶ ἡ ρητορεία κατέστη, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἰσοκράτη, τὸ κεντρικὸ μάθημα τῆς ἀνώτερης ἐκπαιδεύσεως. Οἱ ἱστορικοὶ σπανίως χρησιμοποιοῦσαν ἐπισήμα κείμενα, προτιμώντας τὴν ἐπιτόπιον ἔρευνα καὶ τοὺς αὐτόπτες μάρτυρες· ὁ Θουκυδίδης ἐν ἐπιγνώσει του ἀπέφυγε νὰ κἀνῃ ἔστω μνεῖα περὶ ντοκουμέντων στὴν περιγραφὴ (1.21-2) τῶν μεθόδων ἔρευνας ποὺ ἐφάρμοσε. Ἰσως πῶς ἐκπληκτικὸν (γιὰ μᾶς) εἶναι τὸ γεγονός ὅτι στὰ δικαστήρια καὶ στὶς ἀστικές διαφορὰς ἦταν προτιμητέα ἡ προφορικὴ κατάθεση τῶν μαρτύρων· καὶ ἦταν πράγμα ἀσυνήθιστον ἀκόμη καὶ ἡ γραπτὴ ἀπόδειξις (πληρωμῆς ἢ παραλαβῆς), ὡσότου ἐπιβληθοῦν οἱ γραφειοκρατικὲς ἀπαιτήσεις τῶν ἑλληνιστικῶν μοναρχιῶν.

Ἐν μέρει ὑπάρχει κάποια ἀπλὴ τεχνικὴ ἐξήγηση τοῦ φαινομένου αὐτοῦ, τουλάχιστον καθόσον ἀφορᾷ τὴ λογοτεχνία. Τότε, ὅπως καὶ σὲ κάθε ἄλλῃ περίοδον μέχρι τῆς ἀνακαλύψεως τῆς τυπογραφίας, ὁ ἀριθμὸς ἀντιτύπων ἑνὸς ἔργου ποὺ κυκλοφοροῦσε ἦταν πολὺ περιορισμένος, ἀφοῦ αὐτὰ γράφονταν μὲ τὸ χερί. Οἱ πιθανότητες τῆς διὰ παντὸς ἐξαφανίσεως ἑνὸς ἔργου αὐξάνονταν σημαντικὰ γιὰ τὸν ἴδιον λόγον: στὴ βιβλιοθήκην ποὺ ἱδρυσαν οἱ Πτολεμαῖοι στὴν Ἀλεξάνδρεια, τῇ μέγιστῃ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, περισσότερες ἀπὸ μὴ δωδεκάδα τραγωδίαι τοῦ Εὐριπίδου δὲν ὑπῆρχαν, γιὰτὶ εἶχαν ἤδη χαθῇ, ἂν καὶ δὲν εἶχαν περάσει οὐτὲ 200 χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατόν του. Ἡ ἀνάγνωσις εἰς ἐπὶ τόσον ἄλλων ἦταν πάντως πράγμα συνηθισμένο τόσο στοὺς μικροὺς ἰδιωτικοὺς κύκλους ὅσο καὶ στὶς δημόσιαις ἐκδηλώσεις· καὶ ἀναμφίβολα ἡ ἱκανότητα ἀπομνημονεύσεως ἦταν ἡσκημένη. Μπορεῖ ν' ἀποδειχθῇ, ὅτι οἱ ἀπὸ μνήμης παραπομπές ἦταν συχνὰς στοὺς συγγραφεῖς, μὲ συνέπεια τὴν ἀνάλογον μείωσιν τῆς ἀκρίβειας τῶν κειμένων. Ἡ εὐκολία τῆς ἀναπτύξεως προσωπικῶν σχέσεων ἐνίσχυε τὴν προφορικὴ ἐπικοινωνίαν διαφόρων τύπων. Στὴν πολιτικὴν, ἡ σημασία τοῦ ὁστρακισμοῦ καὶ τῆς ἐξορίας μπορεῖ εὐκόλως νὰ ἐκτιμηθῇ: ἡ φυσικὴ ἀπομάκρυνσις ἑνὸς ἀτόμου ἀπὸ τὴν κοινότητα ἀπέτρεπε ἀποτελεσματικὰ τὴν κοινοποίησιν τῶν ιδεῶν του στοὺς συμπολίτες του.

Ὅλα αὐτὰ συνιστοῦν δυσχέρειαι γιὰ τὴν ἀποτίμησιν καὶ κατανόησιν τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὸ νεώτερον μελετητὴ. Πῶς μπορεῖ κανεὶς νὰ διαπιστώσῃ τὴν ἀνταπόκρισιν τῶν 14.000 θεατῶν στὰ θεατρικὰ ἔργα τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Ἀριστοφάνου ἢ τῶν 6.000 ἰσως «ἐκκλησιαζόντων», στὶς συζητήσεις τῆς ἀθηναϊκῆς συνελεύσεως; Τὸ γεγονός ὅτι οἱ δυνατὲς ἀντιδράσεις ἐποίκιλαν σὲ μεγάλο βαθμὸ εἶναι προφανὲς ἀλλ' ὅχι ἰδιαίτερα ἐπιβοηθητικόν. Κι οὐτε χρειάζονταν νὰ ἐπιμένουν οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς στὰ συνηθισμένα παράπονά τους γιὰ ἄγνοια τοῦ κοινοῦ, γιὰτὶ μὴ τέτοια τυχόν κατηγορία ἀνατρέπεται μὲ τὴν πρώτη ματιά. Ἡ ἴδια ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἐνηλικίωσις μέσα σ' αὐτὸ τὸν τύπον κοινωνίας ἀποτελοῦσε ἄφ' ἑαυτῆς ἓνα εἶδος ἐκπαιδεύσεως. Φανερά, σὲ διάφορους βαθμοὺς, μέγα μέρος αὐτοῦ ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὕψηλός πολιτισμὸς (τῆς ἐλίτ) ἦταν «δημόσιος» καὶ σὲ ἀνάλογον ἔκτασιν λαϊκός — ὅχι βέβαια ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ φιλοσοφία, ἀλλὰ ἡ λογοτεχνία καὶ οἱ καλὰς τέχνες.

Στὸ περιεχόμενον τοῦ ὅρου «δημόσιος» ἐξυπνοεῖται ἐδῶ ὁ συνδυασμὸς τῆς κρατι-

κής οικονομικής ενισχύσεως και οργανώσεως αφ' ενός και της λαϊκής συμμετοχής αφ' ετέρου. Την κύρια ημέρα του ετήσιου έορτασμού των Μεγάλων Διονυσίων, πού έτελούντο στην Άθήνα τις πρώτες μέρες της Άνοιξεως, όχι μόνο κάθονταν όλημερίς στά διαζώματα του θεάτρου περισσότεροι από 14.000 θεατές, αλλά κι ένας μεγάλος, άνυπολόγιστος αριθμός πολιτών συμμετείχε στην πομπή, τους χορούς και τις μουσικές έκδηλώσεις, πού έπραγματοποιούντο επί πέντε μέρες στο θέατρο πού βρίσκεται στους πρόποδες της Άκροπόλεως, ενώ κάπου 700 άνδρες και 500 νέοι, όλοι έλεύθεροι πολίτες, συμμετείχαν ως έκτελεστές, όπως και 1000 άλλοι στους άγώνες των διθυραμβικών χορών και άλλοι στις τραγωδίες και κωμωδίες έπαιζαν ως ήθοιοι ή μέλη των χορών. Τό ίδιο φαινόμενο έπαναλαμβάνόταν σ' όλόκληρη την Έλλάδα σέ μικρότερη κλίμακα και μέ διαφορετικά προγράμματα, στά όποια συγκεκριμένα, κυρίως, δέν περιλαμβάνόταν ή διδασκαλία τραγωδιών. Μέ την άξιοσημείωτη και μοναδική εξαίρεση των Όλυμπιακών Άγώνων, σ' όλους τους άλλους Πανελλήνιους Άγώνες, έκτός των άθλητικών έκδηλώσεων, τό πρόγραμμα περιελάμβανε μουσικούς, χορευτικούς και ποιητικούς διαγωνισμούς. Γενικά, σημαντικό τμήμα του έλληνικού πληθυσμού έρχόταν μέ διάφορους τρόπους σέ άμεση έπαφή μέ βασικά στοιχεία ύψηλου πολιτισμού, άνεξάρτητα της ίκανότητας κατανόησεώς του. Καί πρέπει νά προστεθούν έδω ή άρχιτεκτονική και ή γλυπτική, πού συνδέθηκαν και οι δύο στενά μέ τά κέντρα όπου έπραγματοποιούντο τά φεστιβάλ και οι έορτασμοί. Τά μουσεία και οι ιδιωτικές συλλογές έργων τέχνης καθιερώθηκαν άργότερα κι όχι στον έλληνικό κόσμο.

Ή στενή σύνδεση άνώτερου πολιτισμού και θρησκείας άποτελεί κεντρικό στοιχείο του έλληνικού προτύπου· κι είναι άμφίβολο, άν ό νεώτερος μελετητής μπορεί νά άντιληφθή πλήρως ένα τόσο ξένο πρὸς την έποχή μας φαινόμενο. Ή ένταση, ό τόνος των έλληνικών λατρευτικών έκδηλώσεων έποίκιλε σημαντικά, αρχίζοντας από —ας μου έπιτραπή νά πῶ— κάτι ανάλογο πρὸς την Mardi Gras και μέ ακόμη μεγαλύτερη κραιπάλη και φθάνοντας στο άλλο άκρο, ανάλογο πρὸς τους πιὸ άυστηρούς τύπους του Προτεσταντισμού. Οι Όλυμπιακοί Άγώνες μπορούν δίκαia νά χαρακτηρισθούν μέγιστη πανελλήνια έορτή, πού έτελείτο πρὸς τιμήν του Όλυμπίου Διός (από τόν όποιο ό έρὸς χώρος διεξαγωγής τους ώνομάσθηκε Όλυμπία). Έπιπροσθέτως, τό έπίκεντρο του ενδιαφέροντός τους, πέρα των όφειλομένων θυσιών και προσευχών και της ύπάρξεως ώρισμένων τελειοτάτων άρχιτεκτονικών έργων, ήταν μιá σειρά άθλητικών άγωνισμάτων, όχι μόνο δρόμου, ίπποδρομιών, άρματοδρομιών και ρίψεων αλλά και του σκληρού *παγκρατίου* (συνδυασμού πυγμαχίας και πάλης) και της πυγμαχίας, την όποια οι Έλληνες θεωρούσαν κτηνώδη, γιατί άπλως ό νικητής έπρεπε νά καταβάλλη κατά σειρά όλους τους άντιπάλους του. Τίποτε δέν είναι άτυχέστερο από την κυνική άποψη, ότι τό θρησκευτικό ύπόβαθρο άποτελοῦσε άπλως τό πρόσχημα για την διεξαγωγή των άγώνων ή από τη χρησιμοποίηση της νεώτερης μεταφορικής έκφράσεως «θρησκεία των σπόρ». Καί δέν είναι λιγώτερο παράξενη ή περίπτωση των άθηναϊκών Μεγάλων Διονυσίων, όπου ό θεός Διόνυσος έτιμάτο στο θέατρο, πάλι μέσα σ' ένα άγωνιστικό πλαίσιο, μέσα στο όποιο χωρούσαν τό ήθικό ύψος μιās Άντιγόνης και ή χονδροειδής άσέβεια των κωμωδιών.

Ή είσαγωγή της άμιλλας στίς πολιτιστικές δραστηριότητες, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων πού είχαν την πιὸ στενή σχέση μέ τη λατρεία και τους έορτασμούς, άποτελεί άναμφισβήτητα μέγιστη ιδιορρυθμία. Ή σχετική έλληνική λέξη είναι *άγων* και ή συναισθηματική του προέκταση είναι *άγωνία* (από την όποία προέρχεται ή δική μας λέξη «agony»). Ύπῆρχαν κανόνες, είναι βέβαιο, και δέν ήταν έπιτρεπτός ό άθέμιτος άνταγωνισμός, αλλά οὔδέποτε ύπῆρξε σαφής διάκριση μεταξύ ίκανότητας και έπιδεξιότητας. Ό Πίνδαρος συγχαίρει ως έξῆς τό νικητή του άγωνίσματος της πάλης παίδων στους Δελφούς (*Πυθόνικοι*, 8.81-7):

*Και τέσσερες φορές επεσες έχοντας σώματα ἀπὸ κάτω σου
(εἶχες τὴν πρόθεσιν νὰ τοὺς συντρίψῃς)·
σ' αὐτοὺς ποὺ ἔλαβαν μέρος στὰ Πύθια
δὲν ἦταν εὐχάριστη ἡ ἐπιστροφή, ὅπως ἡ δική σου.
Αὐτοί, ὅταν ἀντάμωσαν τὶς μάνες τους
δὲν συνάντησαν γλυκὰ χαμόγελα ζωηρῆς χαρᾶς γύρω τους.
Ἀποφεύγοντας τοὺς πολυσύχναστους δρόμους
γιὰ νὰ μὴ συναντήσουν τοὺς ἐχθροὺς τους
ζάρωναν· τοὺς εἶχε χτυπήσει συμφορά.*

Ὁ Πίνδαρος εἶναι ὁ μέγιστος τῶν ποιητῶν ποὺ ἐξύμνησαν νικητὲς ἀγώνων. Οἱ ἐπινίκιες ᾠδές του (οἱ ἐπίνικοι) ἀποκαλύπτουν σημαντικὰ στοιχεῖα τοῦ ἀγωνιστικοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐντάσεώς του. Μολονότι ἡ ἀκμή του σημειώθηκε τὸ α' ἡμισυ τοῦ ε' αἰ., οἱ ἀξίες τῆς ποιησεώς του εἶναι ἐκείνες τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου καὶ τῆς ἀριστοκρατίας τῆς. Ἴσως ἀμφισβητηθῇ, ὅτι οἱ «ἐπίνικοί» του σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς ὕμνους καὶ τοὺς παιᾶνες του ἐπέχουν θέση μαρτυρίας, ἐπειδὴ δὲν ἀποτελοῦσαν μέρος τῶν δημόσιων ἐκδηλώσεων τοῦ ὕψηλου πολιτισμοῦ· γράφτηκαν κατὰ παραγγελίαν πλούσιων νικητῶν, ποὺ θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς ἀριστοκράτες, γιὰ νὰ ἀπαγγελθοῦν στοὺς ἰδιωτικούς ἐορτασμούς τους. Τοῦτο εἶναι ἀληθές, ἀλλὰ τὸ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα ἦταν πανταχοῦ παρὸν καὶ εἶχε ἤδη διεισδύσει πράγματι στὰ ὁμηρικὰ ἔπη, εἰδικὰ στὴν *Ἰλιάδα*· καὶ ἡ μοναδικότητά τοῦ Ὀμήρου, «τοῦ ποιητοῦ», συνέτεινε στὴν ἐπιβίωση ἐνὸς ἀριστοκρατικοῦ πυρήνος μέσα στὸν κλασσικὸ ἑλληνικὸ πολιτισμό, ποὺ τὸν συναντᾶμε ἀκόμα καὶ στὶς πιὸ δημοκρατικὲς κοινότητες. Ὁ Πλάτων διαμαρτυρήθηκε (*Πολιτεία*, 606 ε), γιατί ὑπῆρχαν «Ἕλληνες ποὺ πίστευαν, πὼς «τὴν Ἑλλάδα πεπαιδευκεν οὗτος ὁ ποιητής καὶ πρὸς διοίκησίν τε καὶ παιδείαν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἄξιος ἀναλαβόντι μανθάνειν τε καὶ κατὰ τοῦτον τὸν ποιητὴν πάντα τὸν αὐτοῦ βίον κατεσκευασάμενον ζῆν». Δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπλοϊκὸς ἰσχυρισμός, γιατί ἐλάχιστα μπορεῖ νὰ διαψευσθῇ, τὸ ὅτι οἱ ἀξίες, ἀπὸ τίς ὁποῖες γαλουχήθηκαν πολλοὶ Ἕλληνες μέσω τοῦ Ὀμήρου, ἐνίσχυσαν τὸ ἀγωνιστικὸ στοιχεῖο, τὸν πόθο τοῦ «ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων», ὃχι μόνο στοὺς ἀθλητικούς ἢ δραματικούς ἀγῶνες ἀλλὰ καὶ στὸν ὑπέρτατο ὅλων ἀγῶνα, τὸν πόλεμο.

Ὁ Πίνδαρος, τελικά, ἦταν ἐπαγγελματίας ποιητής, ἀκόμη κι ἂν κριθῇ βάσει τῶν δικῶν μας ἀντιλήψεων: συνέθετε ποιήματα κατὰ παραγγελίαν ἐπ' ἀμοιβῇ καὶ μάλιστα παχυλῇ ἀμοιβῇ. Πάντως τὸ ζήτημα τῆς πληρωμῆς του ἀποτελεῖ δευτερεύον θέμα, ἀνεξάρτητα ἂν ὁ Πλάτων λοιδοροῦσε συνεχῶς τοὺς σοφιστὲς γιατί δέχονταν ἀμοιβή, πράγμα ποὺ ἀποτελοῦσε ἀπόδειξη τῆς ἠθικῆς τους εὐτέλειας, κατὰ τὴν κρίση του. Στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα δὲν ὑπάρχει λέξη ἀνάλογη πρὸς τὴ δική μας «ἐρασιτέχνης» (*amateur*)· ἡ πλησιέστερη, ὡς πρὸς τὴν ἔννοια, ἑλληνικὴ λέξη ἦταν ἡ λέξη *ιδιωτής*, ποὺ σημαίνει τὸν ἀνεπάγγελτο, τὸν ἀνεκπαίδευτο, τὸν «καθυστερημένο» (ᾔθεν ἡ δική μας λέξη «*idiot*») ἢ, μὲ διαφορετικὰ συμφραζόμενα, τὸν ἰδιωτικὸ ὑπάλληλο ἢ ἀνεξάρτητο ἐπαγγελματία. Κακῶς διατεθειμένοι ἐναντι τῶν *ιδιωτῶν* οἱ δημιουργοὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ὕψηλου πολιτισμοῦ ἦταν ὅλοι τοὺς ἐπαγγελματίες, ἀσχολοῦνταν δηλαδὴ μόνο μὲ τὸ ἀντικείμενό τους καὶ ἀφιέρωναν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὁλοκληρωτικὰ στὴν ποίηση ἢ τὴν ἐπιστήμη ἢ τὴν φιλοσοφία ἢ τὴν ἱστοριογραφία. Καὶ ἀρκετὰ συχνὰ εἶχαν οἰκονομικὲς ἀπολαυές, ἂν ὃχι ἀπὸ ἀμοιβές, πάντως ἀπὸ δωρεές, βραβεῖα καὶ συντάξεις τοῦ δημοσίου.

4.

Ἐχει ἤδη λεχθῇ, ὅτι τὸ μέγιστο μέρος τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ συνιστᾷ τὴν ἑλληνικὴ κληρονομιά μας δημιουργήθηκε κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ καὶ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ. Τὸ συμπέρασμα εἶναι, ὅτι ἡ ἱστορία τῆς μεταβιβάσεως ἀρχίζει ἀπὸ τὸν κόσμον ποὺ ἄφησε πύ-

σω του πεθαίνοντος ό Μέγας 'Αλέξανδρος κι όχι αργότερα, π.χ. όταν κατακτήθηκε ή 'Ελλάδα από τούς Ρωμαίους ή όταν καταργήθηκε ή Ρωμαϊκή Αύτοκρατορία (όποτε, συμβατικά, έντοπίζεται χρονικά τó τέλος τού αρχαίου κόσμου). 'Η άντοχή τής ελληνικής γλώσσας είναι άποκαλυπτική. Βέβαια, οί λέξεις μπορεί ν' αλλάζουν ριζικά νόημα: τó άξίωμα τού στρατηγού, πού ύπήρχε και στη ρωμαϊκή 'Ελλάδα, μοιάζει τόσο λίγο στο περιεχόμενό του με τήν στρατηγία τών πόλεων τού ε' αϊ. π.Χ. αϊ. όσο οί βαρωνείες τής 'Αγγλίας τού κ' αϊ. με εκείνες τής Magna Carta. 'Αλλά για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα ή κληρονομιά τής 'Ελλάδας μεταβιβάζόταν μέσω τής λατινικής γλώσσας από Λατινούς συγγραφείς: άκόμη και μετά τήν αναβίωση τής 'Ελλάδας κατά τήν 'Αναγέννηση οί Ρωμαίοι συγγραφείς παρέμειναν πρωταγωνιστές στην ύπόθεση αυτή —άρκει ν' αναφέρη κανείς μόνο τόν 'Οβίδιο και τούς ελληνικούς μύθους του.

'Η διάδοση τών ιδεών και τών θεσμών —ή κληρονομιά είναι ένα είδος διαδόσεως έν χρόνω μάλλον παρά έν τόπω— ποτέ δέν είναι άπλή μηχανική μίμηση χάριν τής μίμησης. Κληρονομιά σημαίνει άξίες· είναι πάντοτε έκλεκτική, πρέπει νά πούμε, ύπάρχει πάντοτε άπόρριψη, μη μεταβίβαση· και ύπάρχει άτέρμονη προσαρμογή, τροποποίηση, διαστρέβλωση. 'Ο θεσμικός και κοινωνικός σκελετός τού εύρωπαϊκού πολιτισμού μεταβλήθηκε θεμελιωδώς, όχι μία αλλά πολλές φορές, κατά τά ύπερδισχίλια χρόνια πού πέρασαν από τó τέλος τής κλασσικής 'Ελλάδας. "Όθεν δέν ύπήρξε θεσμική κληρονομιά καθ' οίανδήποτε έννοια, παρά τς συμπτωματικές μάταιες έκκλήσεις για στροφή πρós τά πίσω και τς συχνότερες άήθεις άξιώσεις για τήν άρχαία αυθεντία στους θεσμούς και τς θεσμικές άλλαγές. 'Η Γαλλική 'Επανάσταση, όπως έχει έπισημανθή με κάποια συγγνωστή ύπερβολή, «αυτομεταμφιέσθηκε έκ περιτροπής σέ Ρωμαϊκή Δημοκρατία και Ρωμαϊκή Αύτοκρατορία». Δέν συνέβη βέβαια ούτε τδνα ούτε τ' άλλο, πρόκειται άπλώς για ένα παράδειγμα ιδεολογικής χρησιμοποίησεως (ή κακοποίησεως) τού παρελθόντος για σημερινούς σκοπούς. 'Αλλ' ύπήρξε μία πολύ ούσιαστική, αυθεντική πολιτιστική κληρονομιά —τούτο άποτελεϊ κοινή συνείδηση— και ό πολύπλοκος χαρακτήρας τής έφαρμογής της κάτω από μία σειρά διαφορετικών χρονικών και περιβαλλοντικών συνθηκών συνιστά ίσως τήν πιο ένδιαφέρουσα αλλά και τήν πιο δύσκολη πλευρά τού όλου ζητήματος.

[Μετάφραση: ΔΗΜ. Ι. ΛΑΜΠΡΟΥ]

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Κύρια ιδεολογικά συμπεράσματα τού άρθρου: α) 'Η 'Ελλάδα δέν είναι δόγμα. β) 'Η 'Ελλάδα δέν είναι ισότητα. γ) 'Η 'Ελλάδα δέν είναι ούτε μόρσεσε ποτέ νά γίνη θεσμός ή πολιτικό σύστημα. δ) 'Η 'Ελλάδα είναι ύψηλός πολιτισμός. ε) Τό μεγαλύτερο πρόβλημα είναι, πώς ό ύψηλός αυτός πολιτισμός μπορεί νά αξιοποιηθί ως κληρονομιά ή ως δέον τής σύγχρονης και τής μελλοντικής άνθρωπότητας.

ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΜΑΡΜΑΤΣΟΥΡΗΣ

Μετονομασία

Πόνος στ' αὐτιά
τοῦ λογοκράτη,
τοῦ ἐξουσιαστή,
τοῦ δογματικοῦ
τὸ ὄνομα "Ἕλληνας.

Αὐτός, ὁ γιὸς τοῦ Δευκαλίωνα!..
Μὲ τὴν ἀντίθεσή του στὰ δόγματα,
μὲ τὴν ἀντίδρασή του
στὶς «μοναδικὲς ἀλήθειες»,
μὲ τὴν περιφρόνησή του
στοὺς μαζοποιούμενους, δουλοποιούμενους
ὁπαδούς.
Μὲ τὸ θράσος του
νὰ ταυτίζῃ δοῦλο κι' ἀφέντη
(ἐναντία τὰ αὐτά).

Καρφὶ πάντα στὸ μάτι
τῆς Βίας καὶ τοῦ Κράτους ὁ "Ἕλληνας,
πρέπει νὰ ἐξουδετερωθεῖ,
ν' ἀποπροσανατολιστεῖ,
ν' ἀποσυντονιστεῖ.

Μιὰ προσπάθεια,
ἓνα ἀπ' τὰ πολλὰ
—ἀμφίβολης δραστηριότητος—
Ἑλληνοκτόνα,
ἢ ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος.

Μετονομάζεται
«εἰς τὸ ὄνομα καὶ εἰς δόξαν,
τοῦ ἐκάστοτε δόγματος»
εἰς ἐθνικόν,
εἰδωλολάτρην,
Ρωμῖον
καὶ ὅ,τι ἄλλο ἐπιβάλλουν
οἱ ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς.

ΠΕΤΡΟΣ ΓΛΕΖΟΣ*

Εἶναι χρέος τοῦ Πνεύματος ἡ ὑπεράσπιση τῆς ἐλληνικότητος

Καθὼς τὸ τραῖνο διέσχιζε τὴν μακεδονικὴ γῆ ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη πρὸς τὴν Φλώρινα καὶ καθὼς ὁ λόγος ἦλθε συνδυαστικὰ γύρω ἀπὸ τὴν μορφὴ τοῦ Ἱωνος Δραγούμη, ὁ συνεπιβάτης μου, ταγματάρχης τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ, ἕνας ἄλκιμος καὶ ὠραῖος νέος, μοῦ εἶπε:

— Ὁ Ἱων Δραγούμης ἦταν γνήσιος Ἕλληνας. Συνεδύαζε τὴν βαθειὰν ἀγάπην τῆς ἐλευθερίας μὲ τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν πατρίδα, καὶ ἐγκρατὴς, λιτός, ὁμῶς πάντα πνευματικός, ἀποφασισμένος νὰ θυσιάσθῃ μέχρι καὶ τὸν θάνατον, πρὸς χάριν τῶν ἐκρατοῦσε πάντοτε τὴν ἐλληνικὴν ἀξιοπρέπεια καὶ τὴν πνευματικὴ τῆς Ἑλλάδος παράδοση μὲ θερμὴ καρδιά.

— Λοιπὸν, προσέθεσα, εἶναι χαρακτηριστικὴ ἐλληνικότητος, καὶ αὐτό, ἐὰν συμφωνεῖτε, ἀπὸ τὰ πανάρχαια χρόνια ἕως τις ἡμέρες μας, ἡ ἀγάπη τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς πατρίδος καὶ ἡ ἀπόφασις τῆς θυσίας γι' αὐτήν; Ἀλλὰ δὲν εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὴ ἐλληνικότητος ἡ εὐρύτατη ἔννοια, ποὺ ὁ γνήσιος Ἕλληνας δίδει πρὸς αὐτὴ τὴν ἀγάπην ἀπλώνοντάς την πρὸς στοχαστικὴ πνευματικὴ ἐξαρση, καὶ παγκοσμιότητα; Καὶ δὲν ἔχει μιὰ θαυμαστὴ συνέχεια ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν παράδοση ἕως τὸν ἀγωνιστὴν τοῦ 1821 καὶ τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος, γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε στὸν Ἱωνα Δραγούμη, ποὺ ἐσεῖς θυμηθήκατε, καὶ στὸν Παῦλον Μελᾶν, τὸν Ἀθανάσιον Σουλιώτην - Νικολαΐδην καὶ σὲ ἄλλους ποὺ ἔκαμναν πράξιν καὶ θυσίαν τὴν ἀγάπην τους, ὅταν ἡ ὥρα τὸ ἀπαιτοῦσε;

—Ναί..., συγκατένευσε μονολεκτικὰ ὁ Ἕλληνας στρατιώτης, ποὺ ἀνηφόριζε, Κυκλαδίτης αὐτός, πρὸς τὴν μακεδονικὴ γῆ, γιὰ νὰ τὴν προασπίσει φυλάγοντας τὰ σύνορά της.

Καὶ ὁ λόγος ἐστάθη ἐδῶ. Νοσταλγικά, στοχαστικὰ ἐσκούβαμε καὶ οἱ δυὸ ἀπὸ τὸ παράθυρο τοῦ τραίνου, ἀπολαμβάνοντας τὸν ἀνοιξιᾶτικόν ἐλαφρὸν ἄνεμον, τὸν ἀρωματισμένον ἀπὸ τὴν φρέσκια, τὴν πλούσια βλάστηση τοῦ ἐλεύθερου μακεδονικοῦ κάμπου.

Τὸν διάλογον ἐκείνον —πόσα χρόνια πρὶν!— τὸν θυμοῦμαι κάθε φορά, ποὺ θὰ μοῦ ζητηθοῦν λίγες γραμμὲς γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ἐλληνικότητος. Καὶ αὐτό, μάλιστα, γίνεται συχνὰ τὸν τελευταῖον καιρὸν, ὥσάν ἐνδειξὴ βέβαια κάποιας ἀνησυχίας γιὰ τὴν ἐλληνικότητα στὶς ἡμέρες μας, ἀνησυχίας, ποὺ ἔμμεσα, πλὴν τιμητικὰ γι' αὐτὸν διατυπώνει καὶ ὁ «*Δαυλός*».

Ἀληθινά. Τί εἶναι ἐλληνικότης; Καὶ πῶς αὐτὴ ἐκφράζεται καὶ μάλιστα στὴν ἰδιαιτερότητά της, ποὺ ἐτόνισε σωστὰ σὲ προηγούμενο τεῦχος τοῦ «*Δαυλοῦ*» ὁ συνεργάτης τοῦ περιοδικοῦ «*Μετέωρος*»;

* * *

Στὶς ἡμέρες μας ἡ ἔγνοια γιὰ τὴν ἐλληνικότητά μας γίνεται ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ἀσθενικὴ. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ἕνας

* Ὁ κ. Πέτρος Γλέζος εἶναι Πρόεδρος τῆς Ἑθνικῆς Ἑταιρείας Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν.

καθυστερημένος «κοσμοπολιτισμός» ή φιλοσοφικά διατυπωμένος ή πρακτικά εφαρμοζόμενος, συνδυασμένος μάλιστα αρκετές φορές με μιά σχεδόν κυνική περιφρόνηση τῶν «παλιῶν ἀξιών» ποτίζει σιγά-σιγά καὶ τὴν συνείδηση τῶν Νεοελλήνων.

Καὶ ὅπως ἡ ὁμολογημένη ἀνάγκη κάποιας συνδέσεώς μας πρὸς ἄλλες χώρες κυρίως τῆς Εὐρώπης φτάνει σὲ ὑπερβολή, καὶ ὑπάρχει κίνδυνος νὰ σβῇσαι ὁλότελα τὴν ἀδύναμη ἄλλως τε στὶς ὑλικότατες ἡμέρες μας αἴσθηση τῆς ἐλληνικότητός μας, οἱ στοχαζόμενοι Ἕλληνες ἔχουν καθῆκον νὰ σταθοῦν σταθερὰ ἀντιμέτωποι πρὸς αὐτὸν τὸν κίνδυνον. Καὶ γι' αὐτὸ στὴ θύμησή μας ἐστάθῃ ὡς ὑψηλὸν παράδειγμα τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωνος Δραγούμη καὶ τῶν ἄλλων ἰδεαλιστῶν τῶν ὡραίων ἡμερῶν τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος.

* *

Ἀλλὰ τί εἶναι λοιπὸν τὸ ἰδιαίτερα *ἐλληνικόν*; Δυσκολότατη ἡ ἀπάντηση. Καὶ ὑπεροπτική κάθε μεμονωμένη προσωπικὴ ἄποψη καὶ μάλιστα σὲ μορφὴ αὐθεντική. Ἔτσι ἡ ἀτομικὴ ἐκάστου αἴσθηση τῆς ἐλληνικότητος, συντρέχουσα μὲ μιά εὐκταίαν μεγίστην, κατὰ τὸ δυνατόν, σύμπτωση ὁμοίων γνωμῶν εἶναι ἄξια προσοχῆς, ὅταν συντρέχει ἡ ἀπροκατάληπτη, ἄδολη καὶ σεμνὴ διάθεση, ποὺ καὶ πάλιν ὁ συνεργάτης τοῦ «*Δαυλοῦ*» «*Μετέωρος*» ἐζήτησε.

Εἶναι λοιπὸν, κατὰ τὴν ταπεινὴν μας γνώμη, πρώτη ἀξία τῆς ἐλληνικότητος ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν ἐλευθερίαν καὶ πρὸς τὴν πατρίδα, ὅμως ὅταν ἐκφράζεται πνευματικὰ καὶ πανανθρώπινα — ἅς θυμηθοῦμε τοὺς «*Πέρσες*» τοῦ Αἰσχύλου. Εἶναι ἐν συνεχείᾳ ἡ ἀπόφαση τῆς θυσίας καὶ ἡ ἀποδοχὴ καὶ αὐτοῦ τοῦ θανάτου γι' αὐτὲς τὶς ἀξίες, καθὼς ἐκείνη τοῦ ἀτάραχου Σωκράτους καὶ στὰ νεώτερα χρόνια τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ 1821, τοῦ μητροπολίτου τῆς Σμύρνης Χρυσοστόμου καὶ ὅλως προσφάτως τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ Κυπριακοῦ Ἀγῶνος. Ὅμως αὐτὴ ἡ ἀδιάπτωτη μέσα στοὺς αἰῶνες συνέχεια κινδυνεύει, δυστυχῶς, νὰ χαθεῖ στὶς ὠφελιμιστικὰς ἡμέρας μας.

Ἑλληνικότης εἶναι ἀκόμα ἡ θερμὴ ἀγάπη πρὸς τὴν φύσιν καὶ ἡ λιτότης ζωῆς. Καὶ πρώτιστα ἡ συνεχὴς πνευματικὴ ἔξαρση πρὸς σκοποὺς ὑψηλοὺς, ἐν συνδυασμῷ ὅμως καὶ αὐτὴ πρὸς μιά φιλοσοφημένη πάντα θεώρηση καὶ τοῦ πρακτικοῦ, ποὺ ἐν ἰσοσταθμίᾳ εἶναι ἀναγκαῖον πρὸς ἀποφυγὴν μιᾶς δονκιχωτικῆς πτώσεως.

Τέλος, εἶναι στοιχεῖον ἐλληνικότητος ἡ φιλαλληλία καὶ ἡ ἐντονη διάθεση τῆς φιλοξενίας τῆς καθιερωμένης ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ἕως τὶς ἡμέρες μας, ὅπως αὐτὴ λειτουργεῖ σήμερα στὴν ἐλληνικὴν ὑπαιθρον. Καὶ ἀκόμη ἡ χιουμοριστικὴ διάθεση, μὲ τὴν ὁποῖαν ὁ Ἕλληνας ἀντιμετωπίζει καὶ τὰ πιδ σκληρὰ γεγονότα τῆς ζωῆς, ἀκόμη καὶ αὐτὸν τὸν θάνατον ἐμπαίζοντάς τον τραγουδιστά.

* *

Ὅπως θὰ ἀντιληφθεῖ ὁ ἀναγνώστης, ἔμεινα μόνον σὲ ἐξωτερικὰς τρέχουσας ιδιότητες τῆς ἐλληνικότητος, σὲ αὐτὲς ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ζωὴν σχεδὸν ὡς ἀπλὸ κοινωνικὸν λειτουργήμα ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ἕως τὶς ἡμέρες μας καὶ ἀφῆκα ἀσχολίαστη ἐκείνην τὴν ἄλλην, τὴν μεγάλην ιδιότητά της νὰ

σφραγίζει ἕως τὸ βάθος τῆς ἀνθρώπινης ὑπάρξεως, πέραν τόπου καὶ χρόνου, ἀπὸ τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη καὶ τὴν ἀρχαίαν τραγωδίαν ἕως τὸν Διονύσιον Σολωμόν, τὴν ζωὴν μὲ δύναμιν καὶ ὁμορφιά.

Αὐτῆς λοιπὸν τῆς ἐλληνικότητος τὴν ὑπεράσπιση, χωρὶς σωβινισμόν, ἀλλὰ μὲ ἡρεμὴ πίστιν πρέπει νὰ ἀναλάβει καὶ στίς ἡμέρες μας κάθε ἄξιος πνευματικὸς ἄνθρωπος.

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΒΥΣΣΟΥΛΗΣ

Μεγαλεῖο καὶ Τραγωδία

Εἰς τοῦ Ἀπίρου θέλησα νὰ φθάσω τὰ βάθη.
Τὰ βήματά μου ὀδηγεῖ τὸ Φῶς τὸ Αἰώνιο.
Συνέλαβα τίς Ἑννοίες τίς πιὸ λεπτές καὶ ὑψηλές.
Τὴν Ἀρμονία κι' Ὀμορφιά, τὴ θεϊκὴ τὴν Τέχνη.
Τὸ Μέτρο καὶ τὴν Ἀρετὴ, τὸ Κάλλος, τὴν Ἀλήθεια.
Πρῶτος τὴ Γνώση ἄγγιξα, τὴν ἐπίασα, τὴ γνώρισα.

.....
Ποτὲς δὲν ἐλογάριασα νὰ ἔχω ἀνταπόδοση.

.....
Μητέρα Ἑλλάδα, τοῦ Κόσμου Πατρίδα,
«Δὲν ἔχει ἡ ἀνθρωπότης τιμιωτέραν,
Εἰς τοὺς θεοὺς εὐρίσκονται τὰ πέραν».

* * *

Μὰ τὸ σκοτάδι ζήλεψε καὶ φοβήθηκε·
Τὸν Ἥλιο μου ἐσκέπασε.
Τὸν Οὐρανὸ μου θόλωσε, τὸ χαλανό, τὸν καθαρό.
Ἐπέσανε ἐπάνω μου τῶν Αἰώνων τὰ Πάθη.
Περίεργοι ἐχθροὶ μοῦ κόβουν τὰ κλαδιά.

.....
Ἀδέλφια τριγύρω μου, ἀπ' ἄλλους βαλτοί,
Μοῦ πίνουν τὸ αἷμα. Τυφλοί.
Κι' οἱ φίλοι πιὸ πέρα, κοιτᾶνε ἀδιάφοροι.
Ξεχνᾶνε τὰ πάντα, ἀχάριστοι, μύωπες
Μέσα στὴ Σύγχυση, στὸ Χάος πνιγμένοι
Τυφλοὶ καὶ αὐτοί, παγιδευμένοι...
Δὲν βλέπουν τὴ μοῖρα τους,
Πῶς εἶναι μαζί μου δεμένη;

ΓΙΩΡΓΟΣ Δ. ΔΕΠΟΣ*

Τί δὲν εἶναι ἑλληνικότητα

Θὰ προτιμοῦσα νὰ ἀπαντοῦσα ἀρνητικά. Νὰ πῶ, τί δὲν θεωρῶ ἑλληνικότητα. Τότε αὐτόματα θάβγαινε κείνο πού εἶναι ἑλληνικότητα. Θὰ ἦταν ἐκεῖνο πού ἀπομένει. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, πού τὸ κάνει κι' ὁ γλύπτης. Ἀπὸ ἓνα ἀδιαμόρφωτο ὄγκο μάρμαρου ἀποκόβει κομμάτια, μέχρι τὸ ὕλικο νὰ πάρει τὴν ὀριστική σμιλεμένη του μορφή. Καὶ νὰ γίνει ἀγαλμα.

1) Δὲν εἶναι ἑλληνικότητα ὁ ρατσισμός. Ὁ Ἰσοκράτης μᾶς ἔδωσε μιὰν αἰώνια προειδοποίηση πᾶνω σ' αὐτό: «Ὅχι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δεσμός». Ἕλληνες εἶναι ἐκεῖνοι πού «μετέχουν» τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Πού κοινωνοῦν τῶν ἀχράντων μυστηρίων τῆς. Ὅχι οἱ προερχόμενοι ἀπὸ κοινὸ γένος. Καθόλου δὲν ἐνδιαφέρει ἡ καταγωγή. Αὐτὸς ὁ διεθνικός, ὁ κοσμοπολίτικος, νὰ ποῦμε, χαρακτηριστὴς τῆς ἑλληνικότητος εἶχε φανεῖ ἀπὸ πολὺ νωρίς, μέσα στὰ πλαίσια τῆς κλασσικῆς μας ἀρχαιότητος. Ἡ Ἀθήνα, στὴν ἀκμὴ τῆς, εἶχε γίνῃ πνευματικὸ κέντρο τῆς οἰκουμένης. Ἐδῶ ἐρχόντανε κι' ἀπ' τὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα, νὰ διδάξουν οἱ μεγάλοι σοφοί. Οἱ μέτοικοι, οἱ ἄλλοδαποί, ἦταν εὐπρόσδεκτοι στὸ «κλεινὸν ἄστυ». Καὶ ἀπολάβαιναν εἰδικῆς μεταχείρισης. Τέτοιας, πού σὲ καμμία ἄλλη πόλη τῆς ἀρχαιότητος δὲν τύχαιναν. Ἴσως μάλιστα νᾶταν κι αὐτὸς ἓνας λόγος, ὁ κυριότερος, τῆς ἐμπορικῆς καὶ βιοτεχνικῆς ἀνθησης τῆς Ἀθήνας. Καὶ τελικὰ (σὰν ἐπιστέγασμα) τῆς πνευματικῆς τῆς ἀνθησης. Δυστυχῶς πολλοὶ νεοῦ Ἕλληνες (ἐξ Ἑσπερίας) νόμισαν, ὅτι ἡ ἑλληνικότητα εἶναι δεσμός αἵματος. Κι ἄρχισαν μιὰν ἀνιερὴ φιλολογία, ὅπου ἡ ἀντιπαθητικὴ λέξη *φυλὴ* (ἑλληνικὴ φυλὴ) ἀντὶ τῆς λέξης ἔθνος ἐπαναλαμβάνονταν σὲ κάθε φράση τους. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἀκριβῶς (ὅτι ἡ ἑλληνικότητα εἶναι πνευματικὸς δεσμός, ὄχι ὕλικός), μιὰ ἀντίληψη μεγάλης ἐλαστικότητος, ἦταν πού χάρισε στὸν Ἑλληνισμό τοὺς θριάμβους του. Τόσο στὴ μετακλασσικὴ ἑλληνιστικὴ περίοδο τῶν ἐπιγόνων (ἀλεξανδρινὴ περίοδος) ὅσο καὶ στὴ ρωμαϊκὴ καὶ βυζαντινὴ. Ὅπου ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα κι' ὁ ἑλληνικὸς κλασσικὸς πολιτισμὸς ἔγιναν κοινὸ χτῆμα εὐρύτατων ἐθνικῶν συνόλων, στίς γύρω ἀπ' τὴ Μεσόγειο χῶρες καὶ τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή. Ὁ Ἀλεξανδρινὸς ποιητὴς μας, σχεδὸν σ' ὅλα του τὰ ποιήματα, μᾶς δίνει ἀνάγλυφο τὸ κλίμα αὐτό! Ὅσοι ἐπιμένουν στὴν ἔννοια τῆς φυλῆς συρρικνώνουν τὸν Ἑλληνισμό.

2) Δὲν εἶναι ἑλληνικότητα ἡ ἀποτυφλωτικὴ εἰδίκευση, δίχως παράλληλη γενικὴ καὶ καθολικὴ μόρφωση κι' ἐμπεριστάτωση. Μέσ' τὴν ὁποία ἡ ὁποιαδήποτε μερικὴ ἱκανότητα καὶ πληροφόρηση θὰ βρεῖ τὴ δικαίωσή της καὶ τὴν ἀρμονικὴ τῆς ἀνάπτυξη. Ὁ σύγχρονος πολιτισμὸς κι' οἱ ἀναγκαῖες ἐξειδίξεις μᾶς ὀδηγοῦν δυστυχῶς σὲ μιὰ ὀλοένα καὶ μεγαλύτερη ἐξειδίκευση. Μὲ τέτοιο ρυθμό, πού σὲ λίγο θὰ ὑπάρχει πλήρης ἀσυννενοησία τῶν ἀτόμων μεταξύ τους κι' οἱ κοινωνίες μας θὰ καταντήσουν ἐργοτάξια κατασκευῆς πύργων τῆς Βαβέλ, κατὰ τὴν παραστατικὴ ἀλληγορία τῆς Βίβλου. Τί θὰ μπορούσε νὰ συζητηθεῖ, πιά, τὸ κοινὸ ἐνδιαφέροντος μεταξύ ἑνὸς εἰδικοῦ κατασκευῆς κομποῦτερ καὶ ἑνὸς νευροχειρουργοῦ; Ἡ ἀνάπτυξη τῶν εἰδικότητων, πού προ-

* Ὁ κ. Γιώργος Δ. Δέπος εἶναι Πρόεδρος τῆς Πανελληνίας Ἑνώσεως Λογοτεχνῶν.

χωρεῖ μὲ γεωμετρικὴ πρόοδο, συνδυασμένη μὲ τὴν ἀνάγκη τῆς ὅσο γίνεται μεγαλύτερης τελειότητος καὶ ἀπόδοσης, ἀποσυνδέει τοὺς πληθυσμοὺς καὶ ραγίζει τὴν ἐνότητά τους. Ὁ κοινὸς τόπος, ὁ κοινὸς παρονομαστής, εἶναι μόνο ἡ γενικὴ μόρφωση, ποὺ παίζει τὸ ρόλο ποὺ παίζει ἡ λάσπη σ' ἓνα τοῖχο: Συνδέει τὶς πέτρες μεταξύ τους. Λέγεται χαρακτηριστικά, ὅτι, μὲ τὴ φόρα ποῦχουνε πάρει οἱ εἰδικεύσεις, θὰ ὑπάρχουνε σὲ λίγο ἄλλοι ὀφθαλμιάτροι στοὺς ὁποίους θὰ πηγαίνουμε γιὰ τὸ δεξί μας μάτι κι' ἄλλοι γιὰ τὸ ἀριστερό. Ἡ ἐνότητα τῶν εἰδικεύσεων ἢ τῶν εἰδικότητων μπορεῖ νὰ πετύχει μόνο μὲ μιὰ γερὴ φιλοσοφικὴ παιδεία-βάση κάθε πάρα πέρα εἰδίκευσης. Αὐτὴ τὴν ἀνάγκη εἶχαν δεῖ πρῶτοι οἱ Ἕλληνες.

Ἀλλὰ στὴν ἐποχὴ μας ἐγκληματικὰ παραλείπεται. Κι ἔχουμε τὸ φαινόμενο σύγχρονοι ἐπιστήμονες νὰ μὴν εἶναι ἀνώτεροι στὴν ἀντίληψη ὅλων τῶν θεμάτων, τῶν ἔξω ἀπ' τὴν εἰδικότητά τους, ἀπ' ὅ,τι εἶναι ἓνας κοινὸς χειρῶνακτας.

3) Δὲν εἶναι ἑλληνικότητα ὁ σιωνισμὸς κι' οἱ παρενέργειές του. Ὑπάρχει μιὰ βασικὴ διαφορὰ μεταξύ ἰουδαϊκοῦ κι' ἑλληνικοῦ πνεύματος. Εἶναι, χοντρικά, ἡ διαφορὰ μεταξύ πίστεως καὶ γνώσης. Μεταξὺ συναισθήματος καὶ λογικῆς. Ὁ Ἰουδαῖος ἀνάπτυξε τὴν κοσμοθεωρίαν του μέσα στὴν σκλαβιά. Ἦταν μιὰ κοσμοθεωρία ἐνότητας, πάθους καὶ πίστεως ἀπαραίτητης. Ποὺ ἔτεινε διαδοχικὰ στὴν ἀπελευθέρωσή του ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς Βαβυλώνας, τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Ρώμης.

Ὁ Ἕλληνας ὑπῆρξε ἀφεντικό, ὄχι ἀπελπισμένος δοῦλος. Ἐλευθερὸς πολίτης, μαχητής. Οὐδέποτε, ὅταν ἀνάπτυξε τὴν κλασσικὴ σκέψη του, διατέλεσε ἀντικείμενο ἐξουσίας. Ἔτσι ἡ νοοτροπία του διαμορφώθηκε μέσα στὴν ὑγιή, ψυχραίμη καὶ σωστὴ θεώρηση τοῦ Κόσμου. Μακριὰ ἀπὸ αὐταπάτες καὶ ἀντικατοπτρισμοὺς στὴν ἄμμο. Ἐζησε μέσα στὴν πολυφωνία. Τὴν ψυχρὴ θεώρηση (τὴν ἐπιστημονικὴ θεώρηση, ἂν θέλετε) τῶν πραγμάτων. Τὰ εἶδε μέσα ἀπ' τὰ μάτια τῆς Ἀθηνᾶς, τῆς κυριότερης θεότητάς του. Ἐνῶ τέντωσε πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις, πρὸς ὅλες τὶς ἐπιστῆμες καὶ τὶς τέχνες, τὶς κεραῖες τῆς σκέψης του καὶ καλλιέργησε, κατὰ τρόπο μοναδικὸ στὴν ἱστορία ὅλων τῶν λαῶν, τὴ φιλοσοφικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου, οὐδέποτε καταλήφθηκε ἀπὸ μεσσιανικὴ ὑστερία. Ποτὲ δὲν πίστεψε, ὅτι θὰ κατέβαινε ἐν μέσῳ τοῦ λαοῦ του ἓνας οὐρανόπεμπος, ὑπερούσιος ἀρχηγὸς σωτήρας. Ἀντίθετα, τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι τὸ κυριότερο γνῶρισμα τῆς ἰουδαϊκῆς νοοτροπίας. Ἦταν τόσες οἱ διώξεις ποὺ δοκίμασε ὁ σιωνιστής! Τόσο δύσκολη καὶ μακρυνή, πρὸς τὸ μέλλον, ἡ ἀπελευθέρωσή του, ὥστε χρειάστηκε τὴ νευρωτικὴ αὐτὴ προβολή, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἰσορροπῇ τὸ διαταραγμένο ψυχικὸ του ἰσοζύγιο. Ὁ Μεσσιανισμὸς, ἡ σωτηρολογία αὐτὴ, μεταμοσχεύθηκε ἀτόφως στὸ Μαρξισμό, ἀπ' τὸν Ἑβραῖο ἰδρυτὴ τοῦ κινήματος (τὸν ἴδιο τὸν Κάρλ Μάρξ) καὶ βρῆκε ἔκφραση στὸν τύπο τῆς κοινωνίας ποὺ ὀραματίστηκε: Τοῦ β' σταδίου τοῦ καθ' ὅλου κομμουνισμοῦ, ποὺ μᾶς τάζει. Ὅτι στὴ μελλοντικὴ αὐτὴ (καὶ βέβαιης ἐπέλευσης) κοινωνία τῆς ἀφθονίας καὶ τοῦ ὑπερπολιτισμοῦ «ὁ καθένας θὰ παίρνει ἀπ' τὸ κοινωνικὸ εἰσόδημα ὅ,τι θέλει καὶ θὰ προσφέρει προαιρετικὰ σὲ ἀντάλλαγμα (σὰν ὑπηρεσίες ἢ παρεχόμενὴ ἐργασία του) ὅ,τι θέλει κι' ἂν θέλει». Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, παρὰ τὴ μεγαλοφυΐα τους, ποτὲ δὲν ὅπτα-

σιάστηκαν κάτι τέτοιο. Ἀντὶ μιᾶς εὐκολῆς καὶ μαγικῆς λύσης εἶδαν μιὰ πρόοδο ἢ τουλάχιστο αὐτὸ ποὺ φανταζόμαστε σὰν πρόοδο, μοναδικὰ στὴ μόρφωση. Μιὰ μόρφωση, ποὺ τὸ τέρμα τῆς δὲ βρίσκεται πουθενά. Εἶδαν ἀμέσως, πῶς γιὰ νὰ μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος ν' ἀλλάξει τὸ περιβάλλον του (σωστά καὶ πρὸς τὴν ἐπιθυμητὴ κατεύθυνση), πρέπει πρῶτα ν' ἀλλάξει ἐσωτερικὰ ὁ ἴδιος. (Οἱ «βασιλιάδες-φιλόσοφοι» τοῦ Πλάτωνα, ἡ «ἐξομάλυνση» τῶν ἐπιθυμιῶν μας τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ ἀρετὴ-γνώση τοῦ Σωκράτη μιᾶνε εὐγλωττα πάνω σ' αὐτό).

Δὲν εἶμαι ἀπὸ κείνους ποὺ πιστεύουν στὸ σιωνιστικὸ κίνδυνο, μὲ τὴ μορφὴ ποὺ ἄρχισε νὰ προπαγανδίζεται εὐρύτερα στὶς μέρες μας. Δὲν πιστεύω στὰ ἀστυνομικοῦ ἢ διαπλανητικοῦ τύπου μυθιστορήματα. Ἀπ' αὐτὰ ποὺ γράφονται τώρα, σχετικὰ μὲ τὸν κίνδυνο αὐτό: Ἐφιαλτικὸ κίνδυνο, ποὺ ἀπειλεῖ τὴν ἀνθρωπότητα!

Ἄλλου πρέπει νὰ κοιτάξουμε. Ἐκεῖ ποὺ τὸ ζήτημα παρουσιάζει σοβαρότητα: Στὴ διαφορὰ ἰδεολογίας, σκέτα. Στὴ διαφορὰ νοοτροπίας. Πρέπει ν' ἀντιληφθοῦμε, ὅτι ἡ διαφορὰ αὐτῆς τῆς μορφῆς διατρέχει πραγματικὰ ὅλους τοὺς αἰῶνες. Κι ὅτι ἡ πάλῃ μεταξὺ Ἰουδαϊσμοῦ κι Ἑλληνισμοῦ συνεχίζεται ἀκόμα καὶ στὶς μέρες μας. Ὅτι στὴν πάλῃ αὐτὴ παίρνουν μέρος, θέλουνε δὲ θέλουνε, ὅλοι οἱ λαοὶ κι ὅλοι οἱ διανοούμενοι. Πρέπει νὰ δοῦμε, ὅτι *ἱστορικὰ* ὁ ἰδεολογικὸς σιωνισμὸς, γιὰ τὸν ὁποῖο μιᾶμε, ἔβαλε πολὺ πετυχημένα δυναμίτη στὰ θεμέλια τοῦ Ἑλληνισμοῦ σὲ δύο περιπτώσεις: Μέσω τοῦ Χριστιανισμοῦ (τὰ παιδιὰ μας, τὰ Ἑλληνόπουλα, μαθαίνουν ἀκόμα τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἀβραάμ καὶ τοῦ Ἰακώβ) καὶ μέσω τοῦ Μαρξισμοῦ. Ὅτι ὁ Μαρξισμὸς εἶναι γνήσιο τέκνο τοῦ Μεσσιανισμοῦ. Κι' ὅτι ὁ Μεσσιανισμὸς εἶναι κι' αὐτὸς στοιχεῖο τῆς ἰουδαϊκῆς ἰδεολογίας. Τὸ χαρακτηριστικώτερο γνῶρισμά της. Τὸ «*δεύτερο στάδιο τοῦ Κομμουνισμοῦ*» τῆς μαρξιστικῆς φιλολογίας δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ἡ κοινωνιολογικὴ μετάφραση, στὴν ἐποχὴ μας, τῆς σωτηρολογίας τῆς Βίβλου. «*Θὰ ἔρθῃ ἐπὶ πτερύγων ἀγγέλων!*»! Ὅθι ἔρθῃ «*πάνω στοὺς ρωμαλεοὺς ὤμους τῶν ἐργατῶν τῆς βιομηχανίας!*»! Ὁ ἄνθρωπος θὰ περάσει τότε ἀπ' τὸ «*βασίλειο τῆς ἀνάγκης στὸ βασίλειο τῆς ἐλευθερίας!*»! «*Θὰ λυθεῖ τότε τὸ μυστήριον τῆς ἱστορίας!*»! Καὶ μιὰ ὑπερκόσμια εὐτυχία θὰ κατακλύσει ὅλους μας!...

Πρόκειται περὶ γελοιότητων — μὲ τὸ ἐλληνικὸ πρῆσμα. Ὁ Νίτσε, μὲ τίς ἀναλύσεις του, γιὰ τὴν «*ἠθικὴ τῶν κυρίων*» καὶ τὴν «*ἠθικὴ τῶν δούλων*», ἄγγιξε τὸ πρόβλημα, χωρὶς νὰ τὸ λύσει. Δὲν τὸ εἶδε στὶς πραγματικὲς διαστάσεις του, καὶ στὸν ἀληθινὸ του χαρακτήρα. Τὸ εἶδε ταξικά, ἔστω κι' ἂν διάλεξε τὴν ἀντίθετη ἀπ' τὸ Μάρξ τάξη. Ἐνῶ τὸ πρόβλημα εἶναι ἰδεολογικὸ καὶ φιλοσοφικόν. Κι' ἀναφέρεται στὴ στρατηγικὴ τῆς ἀνθρωπότητος, γιὰ τὴν κατάκτηση τοῦ μέλλοντός της. Ἐνα θέμα, ὅπου οἱ τάξεις δὲν παίζουν πιά κανένα ρόλο. Γιατὶ μιᾶμε γιὰ τὸν Ἄνθρωπο (μὲ κεφαλαῖο ἄλλα), ὅταν πολεμáει ὁλος μαζί ἀπέναντι στὴ φύση — γύρω του καὶ μέσα του. Ὅχι ὅταν πολεμáει κατὰ τμήματα γιὰ εἰδικοὺς ἀνταγωνιστικοὺς σκοποὺς.

Ποιὸ λοιπὸν εἶναι τὸ ἀνθρώπινο Ὅπλο; Ἡ καρδιά ἢ τὸ μυαλό; Ὅσοι πιστεύουνε στὴν καρδιά, εἶναι ἔξω ἀπ' τὴν ἐλληνικότητα. Δυστυχῶς τὸ θέμα τώρα μόλις ἀρχίζει. Εἶναι ἀπέραντο. Καὶ καλύτερα εἶναι νὰ μείνουμε πρὸς τὸ παρὸν ἐδῶ.

ΙΑΣΩΝ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ

Ἡ ἔννοια τῆς ἑλληνικότητας

Ἡ ἐμβέλεια καὶ ἡ γοητεία τῆς προγονικῆς σοφίας καὶ εὐαισθησίας εἶναι τόσο μεγάλη, πού ὁποιοδήποτε δρόμο κι ἂν πάρει ἡ σκέψη τοῦ πνευματικοῦ ὁδοιπόρου γιὰ νὰ φτάσει σὲ κάποιο τέρμα, ἀναγκαστικά θὰ περάσει ἀπ' τὴν Ἑλλάδα. Γιατὶ δὲν ὑπάρχει θέμα οὐσίας — πού νὰ συνδέεται μὲ τὴν ἀνθρώπινη μοίρα — ἀπ' ὅπου ν' ἀπουσιάζει ἡ ἑλληνικὴ θέση καὶ γνώμη. Καὶ δὲ θάταν ὑπερβολὴ νὰ ἰσχυριστεῖ κανεὶς, πὼς κάθε πνευματικὸς καρπός, γιὰ νὰ ὠριμάσει, χρειάζεται τὸν ἥλιο τῆς Ἑλλάδας. Ἡ ἀρχαιοελληνικὴ αἴσθηση τοῦ κόσμου, δηλ. ἡ κοσμολογικὴ θεώρηση καὶ σύλληψη τῆς ὄντολογικῆς οὐσίας τῆς ὑπαρξῆς ἀλλὰ καὶ τῆς ἀξιολογίας τοῦ ἀνθρώπινου βίου, ἀποτελεῖ μιὰ τέλεια «κοσμοθεωρία» μὲ πνευματικὴ καθολικότητα ἴσαμε τὴν ἐποχὴ μας. Ὡς θυμηθοῦμε π.χ. στὸν ὄντολογικὸ χῶρο τὸν Ἡράκλειτο: *«ὁ κόσμος εἶναι αὐθυπόστατος, ἀχρονος καὶ ἀπειρόχρονος· μιὰ πύρινη (ἐνεργειακὴ) κοσμικὴ οὐσία καὶ δύναμη, πού πειθαρχεῖ στὴ νομοτέλεια καὶ μετασχηματίζεται συνεχῶς»* (Ἀπόσπ. 30). Καὶ στὸν ἠθικὸ χῶρο ὡς θυμηθοῦμε τὸν Δημόκριτο: *«Μὴ διὰ φόβον (ἢ ἀμοιβήν), ἀλλὰ διὰ τὸ δέον ἀπέχεσθαι ἀμαρτημάτων»* (Ἀπόσπ. 41).

Καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ πληρότητα καὶ στερεότητα τῆς δομῆς μὲ τὴν παγκόσμια ἀκτινοβολία δημιουργεῖ μυστικά καὶ ἀθόρυβα μιὰ γερὰ θεμελιωμένη συνείδηση ἑλληνικότητας, μιὰ ἰδιαίτερη αἴσθηση ζωῆς. Ἄν σκύψει κανεὶς μ' εὐαισθησία πάνω σὲ τοῦτο τὸ λαό, πού βρίσκεται στὸ σταυροδρόμι τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσης, θὰ ἰδεῖ καθαρά, πὼς τούτῃ ἡ συνείδηση τὸν διαποτίζει καὶ τὸν καθοδηγεῖ, τόσο σὲ ζητήματα παιδείας ὅσο καὶ στὰ παραδοσιακά του βιώματα, στὴν καθημερινὴ κοινωνικὴ του ζωὴ. Σὰν κρυφὸς μαγνήτης ἡ συνείδηση ἑλληνικότητας ἔλκει καὶ συγκρατεῖ ὅποιαδήποτε ἀξία πού «προσιδιάζει» στὸν πνευματικὸ γονότυπο τῆς φυλῆς, σ' ὅλη τῆς τὴν ἱστορικὴ διαδρομῇ. Τὸ ἀκοίμητο ἐνστικτο

τοῦ γένους, στὴν μακραίωνη πορεία του, ξέρεي καλὰ τί νὰ κρατήσῃ καὶ τί ν' ἀπωθήσῃ στὴν κάθε περίπτωσι· κι ἂν πρὸς στιγμὴ μὴ λαθέψῃ, ὅμως πάλι τελικὰ βρίσκει τὸ δρόμο του.

Ἀκόμα καὶ σήμερα πού οἱ διεθνικὲς ἐπαφές διαφοροποιοῦν τοὺς λαούς, προσδίδοντάς τους μιὰ ὁμοιομορφία, ἡ συνείδηση ἑλληνικότητας ξέρει νὰ ἐπιλέγῃ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, πού δὲ θ' ἀλλοιώσουν καὶ δὲ θὰ φθείρουν τὴν ταυτότητα καὶ τὴ φυσιογνωμία τῆς φυλῆς. Ἐχοντας σὰν πρότυπο ὁ λαὸς αὐτὸς τὸ κλασσικὸ ἰδεῶδες, πορεύεται μὲ ἀσφάλεια ἀνάμεσα στὰ ρεύματα τῶν σύγχρονων παγκόσμιων ἰδεῶν. Γιατὶ τὸ πρότυπο αὐτὸ δὲν εἶναι οἱ νεκροὶ τύποι τῆς ἀρχαιότητος — ἀφοῦ οἱ νεκροὶ δὲν ἀνασταίνονται — ἀλλὰ ἡ ζωντανὴ οὐσία τῆς πατρικῆς κληρονομιάς, πού εἶναι πηγὴ ἀστείρευτῆς πολιτιστικῆς ἐνέργειας. Γιατὶ συνείδηση ἑλληνικότητας σημαίνει συνείδηση ἱστορικότητας, καὶ κάτω πιδὸ πολὺ: πολιτιστικὴ συνείδηση. Κι ἀκόμη πίστη καὶ βεβαιότητα, πὼς τὸ κλασσικὸ ἀρχαιοελληνικὸ ἰδεῶδες ἔχει διαχρονικότητα τέτοια, πού τὸ καθιστᾷ *«χθὲς καὶ σήμερα τὸ αὐτὸ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας»*.

Τὸ πνευματικὸ δυναμικὸ τῆς κλασσικῆς Ἑλλάδας εἶναι τόσο ἰσχυρὸ καὶ ἀνεξάντλητο, πού δὲν φωτίζει μόνον τὸ δρόμο τὸ δικό μας τόσο καθαρά, ὥστε ἀπὸ δύομιση χιλιάδες χρόνια, ἀλλὰ ἐμπνέει ἡ ὁδηγεῖ ἀκόμα κι ὅλους τοὺς ξένους φυλετικά — ἀλλὰ συγγενεῖς πνευματικά — ἀνθρώπους τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς τέχνης, ὅπως κάποτε τὸν Νίτσε, πού τὸν ἔκανε νὰ γράφει μὲ συγκίνηση στὴ *«Γέννηση τῆς Τραγωδίας»* του: *«Ἄπ' ὅλες τὶς ἀνθρώπινες φυλές, ἡ τελειότερη, ἡ ὠραιότερη, ἡ πιδὸ δικαιολογημένα ἀξιοζήλευτη, ἡ γοητευτικότερη, ἐκείνη πού σὲ συνεπαίρνει περισσότερο πρὸς τὴ ζωὴ εἶναι οἱ Ἕλληνες. Παρόμοιοι μὲ τὸν ἡνίοχο πού ὁδηγεῖ τὸ ἄρμα, αὐτοὶ κρατοῦν στὰ χέρια τοὺς τοὺς χαλινούς τῆς τέχνης μας... Ἀλήθεια, πόσο πρέπει νὰ ὑ-*

πόφερε αὐτὸς ὁ λαός, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ γίνῃ τόσο ὠραῖος!» Κι ὅπωςδήποτε παραπλήσια συναισθήματα θὰ πλημύριζαν καὶ τὴν καρδιὰ τοῦ Γκαίτε, ὅταν ἔλεγε, πὼς *«ὁ, τι εἶναι ὁ νοῦς καὶ ἡ καρδιὰ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, εἶναι ἡ Ἑλλάδα γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα»*. Μὰ κι ὁ δικός μας Σολωμός, γεμάτος εὐαισθησία, μέσα ἀπ' τὴ βιωματική του ἐμπειρία μᾶς φωνάζει: *«Κλείσε μέσα στὴν ψυχὴ σου τὴν Ἑλλάδα, καὶ θὰ νοιώσεις κάθε εἶδους μεγαλεῖο»!*

Τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴν περηφάνεια ποὺ γεννᾶει ὅχι ἡ πατραγασία ἀλλὰ ἡ συνείδηση, πὼς τὸ ἐλάχιστο ἐμβαδὸ τῆς ἐλληνικῆς γῆς ἀποτελεῖ τὴ βάση ὅπου στηρίχτηκε ἡ σφαῖρα τοῦ παγκόσμιου πνεύματος. Σήμερα, μπορεῖ ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες νὰ μὴ συμμετέχουμε ἀξιόλογα στὴν οἰκοδόμηση τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Εὐρώπης· μὰ τὸ οἰκόπεδο ποὺ χτίζεται τὸ οἰκοδόμημα εἶναι δικό μας. Καὶ φυσικὰ οἱ οἰκοπεδοῦχοι εἶναι προνομιούχοι (ἀφοῦ, ὅπως λέει καὶ ὁ Παῦλος: *«ἐὰν δὲ τέκνα, καὶ κληρονόμοι», Ρωμ., μ' 17*). Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἕλληνας ποὺ ἀγκαλιάζει μὲ ἀγάπη τὴν προγονική του κληρονομιά, δὲν γυρίζει πίσω· γυρίζει μπροστά. Ἄν ὁ κάθε ἄνθρωπος ἔχει καθήκον νὰ φροντίζει τὴν πνευματική του ἀνανέωση, χρέος τοῦ Ἕλληνα εἶναι νὰ μεριμνᾷ γιὰ τὴν πνευματική του ἀναπαλαίωση.

Τέτοιου εἶδους σκέψεις ἀναπτύσσονται μακριὰ ἀπὸ ἕνα νοσηρὸ ἔθνοκεντρισμὸ ἢ μιὰ ἀνεδαφική πατριδολατρεία, ἔννοιες ἄλλωστε ἀσυμβίβαστες πρὸς αὐτὸ τὸ πνεῦμα τῶν πανανθρώπινων καὶ οἰκουμενικῶν ἀξιών, ποὺ ἀντιπροσωπεύει ἡ λέξις «ἐλληνικότητα» ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ χρέος τοῦ σύγχρονου Ἕλληνα, ποὺ βραδυπορεῖ στὸν πνευματικὸ στίβο.

Ἡ ἐλληνικὴ γραμματεία (τὰ κλασσικὰ γράμματα) καὶ ἡ ἐλληνικὴ παράδοση (ὁ λαϊκὸς πολιτισμὸς) κράτησαν ἀσβηστή τὴ φλόγα τῆς συνείδησης ἐλληνικότητας στὸ λαὸ μας. Κι ἀκόμα κράτησαν ἀδιάσπαστη τὴν ἀλληλουχία, τὴ γραμμὴ ποὺ ἐνώνει τὴν πολιτιστικὴ ἀξία τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πνεύματος μὲ τὸ σύγχρονο. Οἱ Ἕλληνες ποὺ ἔγιναν *Γραικοί, Ρωμιοί* (καὶ ταπεινωτικὰ *Γραικύλοι, Βυζαντινοί, Γκιαούρηδες*

(σὰν ραγιάδες τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας), πάθανε, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, πολλές ἀβαρίες, μὰ παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ βαθύτερος ὀργανικὸς δεσμὸς μὲ τὸ παρελθὸν — ὁ ὁμφάλιος λῶρος — δὲν κόπηκε. Σήμερα, κυρίως ἡ παράδοση, ποὺ τὴ μελετᾷ καὶ τὴν προβάλλει ἡ Λαογραφία, βοηθεῖ τὴν ἀντίσταση στὴν ἀνεξέλεγκτη ἐπίδραση τῶν ξένων πολιτιστικῶν στοιχείων, γιὰ νὰ μὴν ἀλλοιωθεῖ ὁ δικός μας τρόπος ζωῆς καὶ νὰ μὴ συντελεστεῖ ὁ πνευματικὸς μας *ὕβριδισμός* (μιγαδοποίηση). Γιατὶ ὁ σύγχρονος ἐξωελληνικὸς πολιτισμὸς — μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν μέσων ἐπικοινωνίας — συχνὰ ἐπιηρεάζει τὴ ζωὴ μας καταστροφικὰ. Τέτοιες ἀρνητικὲς ἐπιδράσεις εἶναι π.χ. οἱ ψεύτικες πολιτιστικὲς ἀξίες ποὺ φαντάζουν γιὰ γνήσιες: τὸ παράλογο, τὸ περιττό, τὸ ἀγχώδες, τὸ νοσηρὸ, τὸ ἐκθηλυσμένο, τὸ ἀναρχικὸ, τὸ ὑπερβολικὸ, ἡ κακὴ χωροταξία, τὰ ναρκωτικά, ἡ ἥττοπάθεια, ἡ ἄλογη μίμηση, ἡ ἄλλοτρίωση, ἡ τεχνοκρατικὴ κυριαρχία κ.ἄ.

Οἱ ἀρετὲς τῶν πατέρων μας, ἡ ἀπλότητα, ἡ αἴσθηση τοῦ μέτρου καὶ τῆς ἰσορροπίας, ἡ λεβεντιά, ἡ ἐλικοκρίνεια στὶς κοινωνικὲς ἐπαφές, ἡ γνήσια ἐμπνευση στὶς τέχνες, ἡ σωστὴ φιλοσοφικὴ θεώρηση ζωῆς, οἱ σωστοὶ οἰκισμοὶ καὶ ὁ θερμὸς συμπλησιασμὸς τῶν ψυχῶν στὶς οἰκογενειακὲς γιορτὲς καὶ τὰ δημοτικὰ πανηγύρια, ὅπως καὶ τόσες ἄλλες «*φυλετικὲς*» ἀρετὲς τοῦ γένους μας, κινδυνεύουν, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ χαθοῦν. Τὸ παρήγορο στοιχεῖο εἶναι, πὼς ἄρχισε μιὰ ἐπιστροφή στὶς σωστὲς παραδοσιακὲς μορφές ζωῆς, ποὺ ἀντεξάν στὶς ξενικὲς ἐπιδράσεις καὶ στοὺς ἀνταγωνισμοὺς, ποὺ περισώθηκαν ἀπὸ τὶς ἐπιβουλὲς καὶ παραποιοῦνται. Οἱ νέοι ἄνθρωποι βρίσκουν καταφύγιο σ' αὐτές, τὶς δύσκολες ὥρες τοῦ προβληματισμοῦ, τῆς ἀπογοήτευσης καὶ τῶν ἀδιεξόδων. Βρίσκουν ἀκόμα τὰ πρότυπα καὶ τὶς μητρες γιὰ τὶς κοινωνικὲς, καλλιτεχνικὲς, φιλοσοφικὲς καὶ πνευματικὲς τοὺς δραστηριότητες. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἡ χωροταξία ξαναπροσέχουν τὴ ἀπλότητα καὶ ἀνεση, ἡ μουσικὴ καὶ ἡ ποίηση ξαναβαφτίζονται στὴ λαϊκὴ ψυχὴ καὶ ἡ συμπεριφορὰ τῶν νεο-ελλήνων

ΒΕΝΕΤΙΑ ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗ

Τί είναι ἑλληνικότητα;

Ἡ κατάκτηση τῆς Ἑλληνικῆς Ταυτότητας. Καὶ νὰ γεννηθεῖ κανεὶς ἀπὸ Ἕλληνας, Γάλλους, Ρώσους, Ἀμερικάνους κλπ. γονεῖς, μπορεῖ νὰ τὴν... κατακτήσει —ὄχι ἀποκτήσει— πρὸς μεγάλη τιμὴ του. Γιατὶ μεγάλη τιμὴ; Διότι δὲν εἶναι εὐκολοκατάκτητη! Γιὰ νὰ τὴν κατακτήσει κανεὶς, χρειάζεται νὰ «βιώσει» τὴν πολιτισμικὴ διαδικασίαν τοῦ ἐξανθρωπισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, μὲ βάση τὴν ἀξιολογικὴ κλίμακα, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν σπονδυλικὴ στήλη τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ.

Γιὰ μᾶς τοὺς Ἕλληνες γηγενεῖς —οἱ ὁμογενεῖς τὰ καταφέρνουν καλύτερα σὲ πολλὰ σημεῖα μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Ταυτότητα κι' ἄς γεννήθηκαν στὴν Αὐστραλία, Ἀμερικὴ, Κογκό, Κατμαντοῦ κλπ.— ὅσο, λοιπόν, γιὰ μᾶς, τί νὰ πεῖ κανεὶς; Φτάσαμε νὰ μὴν εἴμαστε οὐτε κἄν... Φιλέλληνες!...

[24-10-1983]

ΒΕΝΕΤΙΑ ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗ

Δαίδαλε, σὲ καλῶ...

*Καιροὶ καταλυτικοὶ μᾶς ζώνουν
στὸν κύκλο τοῦ Ὁλεθροῦ
ἐπικινδύνως ἀκροβατοῦμε, δέσμιοι
μῆς ἀλλότριας χοάνης
τοῦ μέγα φόβου τοῦ Θανάτου.*

*Στὸ χάος, ποὺ τὸν Αἰῶνα κλυδωνίζει,
οἱ ἅγιες μορφὲς τῆς Ἀρετῆς,
τῆς Ὁμορφιάς, τῆς ὁποίας Ἀξίας
σὲ κίβδηλα νομίσματα, νοήματα διαφορούμενα
κυκλοφοροῦν στὶς πολύβοες ἀγορές...*

.....

*Ποιὸς θὰ μᾶς σώσει ἀπ' τὰ δεινὰ μας;
Δαίδαλε, ρωτιέμαι· καὶ σὲ καλῶ
τῆς Τέχνης σου τοὺς τρόπους νὰ μᾶς μάθεις.
Τοῦ Ἐξανθρωπισμοῦ τὴ σκάλα ν' ἀνεβούμε
τῆς μύχιας Ἐλευθερίας, γιὰ μιὰ ἀνάπλαση
τὸ ἀπωλεσμένο μας πρόσωπο νὰ βροῦμε...*

[Ὀκτώβριος, 1983]

ΜΕΤΑΞΥ ΣΟΒΑΡΟΥ ΚΑΙ ΑΣΤΕΙΟΥ

Εν ὧν «ἐπισήμου» καταμετρήσεως εἰς τὸ λίαν προσεχὲς μέλλον, ὡς φαίνεται, τῶν κοπαδιῶν των, οἱ δύο κυριώτεροι τσελιγκάδες τῆς περιοχῆς συνεκέντρωσαν προσφάτως τὰ ποίμνιά των, ὁ εἰς εἰς τὴν πλατεῖαν Συντάγματος, ὁ ἕτερος εἰς τὴν Θεσσαλονίκην. Πλήθη προβάτων, μέγας βελασμός εἰς ἀμφοτέρας τὰς συνάξεις ἐπὶ τῷ ἀκούσματι συγκεκριμένων φθόγγων-συνθημάτων, κατὰ τὴν γνωστὴν περὶ ἐρεθισμάτων παλαιὰν θεωρίαν τοῦ Παβλώφ. Ἐν συνεχείᾳ οἱ μπιστικοὶ ὑπηρεσίας ἀνέλαβον νὰ ἀποδείξουν ποίου τσέλιγκα τὸ κοπάδι ἦτο μεγαλύτερον καὶ ποίου τὰ πρόβατα ἐβέλαζον περισσότερον. Διὰ τοὺς μὴ συμπαθοῦντας τὸν ἕνα ἢ τὸν ἕτερον ποιμένα ὑπάρχουν ἢ, ἐν ἀνάγκῃ, δημιουργοῦνται νέαι, ἐνδιάμεσοι ἢ ἀκραῖαι μικρότεραι στάναι. Ἀρκεῖ ὅλα νὰ σταυλισθῶσιν, ἀρκεῖ κάποιος τσέλιγκας ἢ μικροποιμὴν νὰ τὰ καταμετρήσῃ ὡς ἰδικά του. Τὰ — ἐλαχιστότατα, ἄλλωστε —, ποὺ ἀπομένουν ἐκτὸς κοπαδιῶν εἶναι ἀνέκαθεν, κατὰ τὴν σοφὴν παροιμίαν, «*τοῦ λύκου ἢ τοῦ μαχαίριοῦ*». Πράγματι, κατασπαράσσονται κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἕτερον τρόπον, ὑπὸ τὰς κανιβαλλικὰς ἰαχὰς τῶν προβάτων ἀπάντων τῶν ποιμνιοστασίων. Χαλοῦν τὴν δομὴν καὶ τὴν λειτουργίαν τῆς ἐξουσίας τοιαῦτα ἀτίθασσα πρόβατα.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καίτοι ἐπίστευον, ὅτι ὁ ὑγίης νοῦς μετὰ τοῦ ὑγιоῦς σώματος θὰ πρέπει νὰ συνυπάρχῃ, ἐν τούτοις δὲν κατῴρθωσαν νὰ φθάσουν μέχρι τοῦ σημείου ὥστε εἰς κοινὸν χῶρον τὰ θεῖα ταῦτα ἀγαθὰ νὰ τιμοῦν. Ὡς γνωστόν, τὸ μὲν σῶμα ἐν

Ὀλυμπίᾳ ἐτίμων, τὸ δὲ πνεῦμα εἰς ποικίλας σχολὰς καὶ θέατρα. Τὴν παράλειψιν των ταύτην ἐντοπίσαντες, ἐγκαίρως εὐτυχῶς, οἱ νεοέλληνες ἀπόγονοὶ των κατεσκεύασαν ἐκ περιφήμου εὐρωπαϊκοῦ πολυχρώμου πλαστικοῦ τὸ μέγα τῆς Καλογρέζης Ὀλυμπιακὸν Στάδιον, ὅπου ἤρχισεν ἤδη ἐν ταυτῷ ἡ λατρεία τοῦ τε σώματος καὶ Πνεύματος. Πέντε μεγαλειώδεις ἐκδηλώσεις ἔλαβον ἤδη χώραν τοὺς παρελθόντας μῆνας, τρεῖς τοῦ πνεύματος τελεουργίαι καὶ δύο τοῦ σώματος λατρευτικαὶ τελεταί. Ἐν πρώτοις, ὁ Διονύσης Σαββόπουλος, συμπαραστατούμενος ὑπὸ τοῦ Βέγγου, ἄλλων καλλιτεχνῶν, ἀεροστάτων καὶ ἀκτίνων λείζερ, ἐδίδασκε τὴν συγκλονιστικὴν — πρᾶγματι — τραγωδίαν «*Ἐδῶ εἶναι Βαλκάνια, δὲν εἶναι παῖζε-γέλασε*». Ἠκολούθησεν ὁ συγκλονιστὴς τὸ πανελλήνιον ποδοσφαιρικὸς ἀγὼν «Ὀλυμπιακοῦ» — «Ἀγιαξ» (2—0), κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὁποίου, ὡς ἀνέγραψαν αἱ ἐφημερίδες, «ὅλος ὁ πολιτικὸς καὶ ποδοσφαιρικὸς κόσμος τῆς χώρας μας ἐνώθηκε μέσα ἀπὸ τὸ δράμα τῆς πρόκρισης τοῦ Ὀλυμπιακοῦ».

Εν συνεχείᾳ — ἐπὶ τῇ ἐπετείῳ τῶν Ἑγνεθλίων του, ὡς ἐγράφη — ὁ Νταλάρας εἰς δύο ἐπαναληπτικὰς ἐμφανίσεις του εἰς τὸν σύγχρονον αὐτὸν ναὸν τοῦ νεοελληνικοῦ σώματος καὶ πνεύματος, συνεκέντρωσε καὶ πάλιν ὁλόκληρον τὴν πολιτικὴν καὶ πολιτιστικὴν ἡγεσίαν τοῦ τόπου, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ πλῆθος παραληροῦντος κόσμου, ἀλλὰ καὶ χρημάτων. Τέλος, παρυσία καὶ πάλιν ἡγεσίας καὶ λαοῦ, ὁ θρυλικὸς «Ὀλυμπιακός» ἐνίκησεν τὴν πορτογαλικὴν «Μπενφίκα», ἀποδεί-

ξας εἰς τὰ πέρατα τῆς Οἰκουμένης ὅτι ἰσχυροὶ αἰεὶ οἱ ...πόδες τῶν Ἑλλήνων. Ἐὰν ὑπάρχουν ἀκόμη κακοήθεις —ὡς ὁ φίλος μου ὁ *Μετέωρος*— οἱ ὅποιοι πιστεύουν, ὅτι τὸ ἀρχαῖον πνεῦμα τοῦ ὠραίου καὶ τοῦ ἀληθινοῦ ἔχει ἐκλείψει εἰς τὰς ἡμέρας μας, δὲν ἔχουν παρὰ νὰ παρακολουθήσουν τὰς τελετὰς τοῦ Ὀλυμπιακοῦ Σταδίου τῆς Καλογρέζης, αἵτινες θὰ συνεχισθοῦν καὶ κατὰ τὰς ὁποίας προσφέρεται μάλιστα καὶ ὡς «ἐπίσημον» ποτὸν ἢ κόκα-κόλα, πράγμα πού, ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν, δὲν εἶχον διανοηθῇ νὰ εἰσαγάγουν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἰς τὴν Ὀλυμπίαν ἢ ἀλλαχοῦ.

Οσοὶ ἀνὰ τὴν γῆν ἀφελεῖς πιστεύουν, ὅτι εἶναι κυρίαρχοι τῆς χώρας τῶν καὶ λοιπὰ ἡχηρὰ παρόμοια καὶ ὄχι ἀπλῶς ἔποικοι τοῦ χώρου τῶν, ἅς ρίξουν ἓνα βλέμμα εἰς τὴν Γρενάδα, τὴν μικρὰν ἀπόμακρον νῆσον τῆς Καραϊβικῆς. Τὸ οἰκοπεδάκι τοῦτο ἀνῆκον ἐκ κληρονομίας εἰς τὴν λεγομένην Δύσιν ἤρχισε τὰ τελευταῖα ἔτη νὰ καταπατᾶται ὑπὸ τοῦ ἐτέρου οἰκοπεδάρχου τῆς γῆς, τῆς λεγομένης Ἀνατολῆς. Ἐφ' ᾧ καὶ ὁ οἰκοπεδοῦχος ἐπενέβη δυναμικῶς, ἐκδιώξας τοὺς καταπατητάς. Ἡ Ἀνατολή, παρὰ τὰς φραστικὰς τῆς διαμαρτυρίας, γελᾷ ὑπὸ τοὺς

μύστακάς της. Ἐπὶ ἔτη ἀγωνίζεται καὶ αὐτὴ νὰ ἐπιβάλλῃ δυναμικῶς τὴν κυριαρχίαν της εἰς τινὰ διὰ τῆς συμβολαιογραφικῆς πράξεως τῆς Γιάλτας παραχωρηθέντα οἰκόπεδα (Οὐγγαρία, Τσεχοσλοβακία, Πολωνία) ἢ εἰς ἕτερα ἄρτι ἀποκτηθέντα (Ἀφγανιστάν).

Λοιπόν, ἡ ἰδέα τοῦ *Μετέωρου* νὰ Ἀπροτείνῃ τὴν ὀριοθέτησιν τῆς ἐλληνικότητος ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὴν Ρωμιοσύνην «ἤναψεν φωτιάς» κατὰ τὸ δὴ λεγόμενον. Παρεμπιπτόντως σχολιάσας — ἐλαφρῶς ἀσφαλῶς — τὴν Ρωμιοσύνην, εἰς τὸ παρελθὸν τεύχος ἐδέχθη ἀρκετὰς ἐπιθέσεις, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ λοιδωρίας γνησίων τινων, ὡς φαίνεται, Ρωμιῶν. Βεβαίως ἄλλοι ἀρμοδιότεροι ἐμοῦ θὰ ἀναπτύξουν τὸ δλον θέμα καὶ φαντάζομαι ὅτι θὰ ἀπαντήσουν καὶ ἐκ μέρους μου δι' ἐπιχειρημάτων εἰς τοὺς λάτρας τῆς Ρωμιοσύνης. Τὸ μόνον πού ἐπιθυμῶ νὰ εἴπω εἶναι, ὅτι καὶ βεβαίως δὲν ἔχω τίποτε ἐναντίον τους. Ἀντιθέτως τοὺς ἀπολαμβάνω, ἀφοῦ συχνάκις μάλιστα μοῦ δίδουν καὶ θέμα σχολιασμοῦ. Ἴσως μάλιστα καὶ ἐγώ, ὅπως καὶ κάθε νεο-Ἕλλην, νὰ φέρω μέσα μου ἓνα Ρωμιόν, ὁ ὁποῖος ἐκδηλοῦται εἰς τινὰς περιστάσεις.

Ἀριστοφάνης Καρφιάς

ΜΑΝΩΛΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ

Ἡ ἑλληνικότητα καὶ ὁ γερμανικὸς κλαστικισμὸς

Ἡ ἑλληνικότητα σὰν μιὰ θέση ἀπέναντι στὴ ζωὴ δὲν ἔζησε μόνο στὸν τόπο πού τὴν γέννησε, ἀλλὰ φώλιασε καὶ στὶς καρδιὲς ἄλλων λαῶν. Αὐτὸς εἶναι ἴσως καὶ ὁ πιὸ αὐθεντικὸς χαρακτήρας της. Στὸ κείμενο τοῦτο ἐξετάζω ὀρισμένες πλευρὲς τῆς ἑλληνικότητας, ὅπως τὴν βίωσαν οἱ σημαντικότεροι φορεῖς τοῦ γερμανικοῦ κλαστικισμοῦ, χωρὶς βέβαια νὰ ἐξαντλῶ τὸ θέμα μου. Ἡ γερμανικὴ φιλοσοφία στὸ σύνολό της προϋποθέτει τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ κυρίως τὸν Πλάτωνα. Δὲν σημειώθηκαν βήματα οὐσιαστικὰ πέρα ἀπὸ αὐτὸν καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτόν. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς Προσωκρατικούς, πού κέρδισαν τὸν ἀπέραντο θαυμασμό στὴν γερμανικὴ φιλοσοφικὴ παράδοση. Κι αὐτὸ δὲν εἶναι λίγο. Ἡ Γερμανία ἔδωσε τοὺς πιὸ σημαντικοὺς φιλοσόφους μετὰ τοὺς Ἕλληνες.

«Ὁ Ἕλληνας» — ἔγραφε ὁ Φρειδερίκος Νίτσε — «δὲν εἶναι οὔτε αἰσιόδοξος, οὔτε ἀπαισιόδοξος, εἶναι στὴν βαθύτατη οὐσία του ἀνδρικός. Βλέπει τὰ τρομερὰ πράγματα ὅπως εἶναι, χωρὶς νὰ τὰ κρύβει ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Ἐχει μέσα του κάτι ἀπὸ τὸ ἔργο τῆς τέχνης. Οἱ ἀληθινοὶ Ἕλληνες φιλόσοφοι εἶναι οἱ Προσωκρατικοί. Εἶναι ὅλοι τους πρόσωπα διακεκριμένα πού ζοῦν μακριὰ ἀπὸ τὸν λαὸ καὶ τὶς κοινὲς συνήθειες, ὠριμοὶ, σοβαροί, μὲ βλέμμα ράθυμο καὶ καθόλου ξένοι πρὸς τὰ πράγματα τῆς πολιτικῆς ἢ τῆς διπλωματίας. Ἀνακαλύπτουν πρὶν ἀπὸ τοὺς σοφοὺς τὶς μεγάλες ἐννοιες καὶ μεταπίπτουν οἱ ἴδιοι σὲ συστήματα. Τίποτε δὲν δίδει πληρέστερα τὴν ἰδέα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἀνεπιτήδευτο τρόπο τοῦ νὰ συνθέτουν μὲ πληρότητα ὅλες τὶς μεγάλες δυνατότητες τοῦ φιλοσοφικοῦ ιδεώδους. Γινόμαστε ἀπὸ μέρα σὲ μέρα περὶ σσότερο Ἕλληνες, πρῶτα πρῶτα φυσικὰ στὶς ἀντιλήψεις μας καὶ στὶς κλίσεις μας, σὰν νὰ μὴν εἴμαστε παρὰ ἐλληνίζοντα φαντάσματα, μὰ ἄς ἐλπίσουμε ὅτι μιὰ μέρα θὰ γίνουμε καὶ κατὰ φύσιν Ἕλληνες»

Ὁ ὑπεράνθρωπος τοῦ Φρειδερίκου Νίτσε δὲν εἶναι βέβαια Ἕλληνας. Ἀποτελεῖ τὴν ἀντιορθολογικὴ κραυγὴ τῆς θέλησης γιὰ δύναμη στὴν πιὸ ὑπεροπτικὴ ἑξαρσὴ της, πού δραπετεύει ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἑλληνικότητας καὶ ὑψώνεται στὸ χάος σὰν πρόκληση στὰ ἰδεολογικὰ σχήματα πού τὸν προμήνυσαν ἢ στὸν αἰῶνα πού τὸν γέννησε. Οὔτε ἡ αὐθαίρετη συμπίκνωση τοῦ θαυμαστοῦ νιτσεϊκοῦ ἔργου στὸν ὄρο «νιτσεϊσμός» εἶναι κὰν ἑλληνικὴ, ἀφοῦ μεταβάλλεται σὲ θεωρητικὸ δόγμα ἢ ἔστω καὶ σὲ δόγμα ζωῆς ἀναχαιτίζοντας τὴν πρωτεϊκὴ προσπέλαση πρὸς τὶς πύλες τῆς ἀλήθειας ἀλλὰ καὶ τῆς ἴδιας τῆς ἐλευθερίας.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἐλεύθερη, ὅταν ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀληθινή. Δὲν φταίει βέβαια ὁ Νίτσε γιὰ τὴν σχηματοποίηση τῆς σκέψης του. Φταίει ἴσως ὁ αἰώνας μας, πού διαχωρίζει καὶ περιχαράκωνει αὐτὸ πού ἡ ἑλληνικὴ ἀντίληψη δὲν μποροῦσε νὰ δεῖ σὰν κάτι τὸ χωριστὸ καὶ τὸ διακεκριμένο ἀλλὰ μόνο σὰν ὅψεις στὴν ἑκπαγλὴ φορὰ τοῦ πνεύματος πού δὲν ἔχει τέλος, πού δὲν προβλέπει καμμιὰ ἀπόληξη, ἀλλὰ, ἐλεύθερη ἀπὸ κάθε ἐγκόσμια καταξίωση, μάχεται νὰ φτάσει στὰ μεγαλειώδη προπύλαια τοῦ ὄντος καὶ τοῦ συνειδότητος.

Ἡ ἀλήθεια γιὰ τὸ ὄν ὅπου στράφηκαν οἱ τιτανομαχίες τῶν γιγάντων στὴ μεταφυσικὴ ἀλλὰ καὶ ἡ ἐλευθερία τοῦ συνειδότος, ποὺ θέτει τὸ θεμελιακὸ ἐρώτημα «τί εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ρωτᾷ τί εἶναι» ἢ «τί εἶναι ἐκεῖνο ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ θέσει τὸν ἑαυτό του στὴν ἴδια μοῖρα μ' ἐκεῖνα ποὺ ἔχει ἀπέναντί του», ἀποτελοῦν τὰ δυὸ θεμελιακὰ ἐρωτήματα στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης.

Ὁ Πλάτων βέβαια εἶχε ἤδη φθάσει σὲ μιὰ μεγαλειώδη συνθεση, ἀφοῦ ὁ κόσμος σύμφωνα μ' αὐτὸν ἀποτελεῖται ὄχι μόνο ἀπὸ τὸ αἰσθητὸ καὶ τὸ νοητό, ἀλλὰ κι ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ κεῖται πέρα ἀπὸ κάθε νόηση. Στὴν νεώτερη ἐποχὴ ὁ Ἑγελος ἐπεδίωξε νὰ ἄρει τὸν διχασμὸ αὐτὸ μεταξὺ ἀντικείμενου καὶ ὑποκειμένου, χωρὶς νὰ φθάσει στὸν μυστικισμό, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Φίχτε, ποὺ εἶχε ἀπολυτοποιήσει τὸ «ἐγὼ» θέτοντάς το σὰν τὴν πρώτη ἀρχὴ τοῦ εἶναι.

Ὁ γερμανικὸς ἰδεαλισμὸς ποὺ θεμελιώνεται μὲ τὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου* τοῦ Κάντ, τὴν ὀλύμπια πνευματικὴ βούληση τοῦ Γκαίτε καὶ βρίσκει τὴν ἀποκορύφωσή της στὴν *Λογικὴ* τοῦ Ἑγελου, θεμέλιωσε τὴν συνάφεια τῶν δυὸ αὐτῶν προβλημάτων δίδοντας λογικὴ προτεραιότητα στὸ πρόβλημα τοῦ ὑποκειμένου. Τόσο ἡ *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου* ὅσο καὶ ἡ *Λογικὴ* τοῦ Ἑγελου οἰκοδομοῦνται στὴν ἀρχὴ ὅτι τὸ ἐγὼ προϋποτίθεται, κι ὅταν ἀκόμη τίθεται χωριστὰ ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς μεταφυσικῆς.

Τὸ «γνώθι σ' αὐτόν» δὲν ἐφθανε βέβαια πάντοτε στὴν ὑποκειμενικὴ βίωση τῆς ἀλήθειας, ὅπου σχεδὸν ὁδήγησε ἡ ἔξαρση τῆς ὑπαρξιακῆς φιλοσοφίας. Εἶχε μᾶλλον τὴν ἐννοια, ὅτι ἡ γνώση τοῦ ἑαυτοῦ σου ἀποκαλύπτει τὴν ἐπίγνωση τῆς ἐλευθερίας σου, ποὺ προϋποθέτει ἡ κάθε πρόβαση στὸ αἰσθητὸ ἢ στὸ νοητὸ δεδομένο, δηλαδὴ στὸν χῶρο τοῦ ὄντος καὶ τῆς ἀναζήτησης τῆς ἀλήθειας γιὰ τὸ ὄν.

Μὲ τὴν καρτεσιανὴ σκέψη πῆγε νὰ ἐξαντικειμενικευθεῖ τὸ ἀνθρώπινο ὑποκείμενο ἐγκαινιάζοντας μιὰ τάση τοῦ πνεύματος ποὺ συνόδευε τὴν ἐκπληκτικὴ ἐξέλιξη τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς μαθηματικῆς ἀνάλυσης. Ὁ Κάντ βέβαια δὲν ἀκολούθησε τὸν ἀμφίβολο αὐτὸ δρόμο. Ἀνάλογο ὅμως ἀστόχημα διέπραξε ἀργότερα ἡ ὑπαρξιακὴ φιλοσοφία στὴν προσπάθειά της νὰ ὑποκειμενικοποιήσει σχεδὸν τὴν ἀλήθεια.

Ὁ Ἑλληνας εἶχε δεῖ τὴν ἀλήθεια στὸ σχῆμα μιᾶς θεωρητικῆς σύνθεσης, ποὺ ἦταν ὀρθολογικὴ στὴν βάση της, ἐνῶ στὸ σχῆμα αὐτὸ ἀναγνώρισε καὶ ἔθεσε τὴν ἐλευθερία του. Ἡ ἀριστερὰ πτέρυγα τῆς ὑπαρξιακῆς φιλοσοφίας γιὰ νὰ φθάσει μέχρι τὴν ἐλευθερία, εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ θέσει τὴν παραδοχὴ τοῦ Μηδενός, θέση ποὺ ἀμφισβητεῖ καὶ τὴν ἴδια τὴν ἀλήθεια πέρα ἀπὸ κάθε ὀντολογικὴ σκοπιμότητα.

Ὁ γερμανικὸς ρωμαντισμὸς θὰ δώσει, στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος, ἀπόλυτα ἐλληνικὲς πνευματικὲς μορφές. Ὁ Βίνκελμαν, ὁ Χαίλντερλιν, ὁ Στέφαν Γκεόργκε, ὁ Φρ. Γκορντολφ δὲν εἶναι οἱ μόνοι ποὺ εἶχαν ἐνσαρκώσει καὶ βιωματοποιήσει τὸ φῶς τῆς ἀττικῆς ἡμέρας κατὰ ἓνα ἀπαράμιλλο τρόπο στὴν μοναξιά τοῦ παγωμένου γερμανικοῦ βορρᾶ. Στὴν αἰσθητικὴ τοῦ Χάμαν ἀλλὰ καὶ στὴν αἰσθητικὴ τοῦ Γκαίτε καὶ τοῦ μεγάλου φίλου του, τοῦ Χέρντερ, ἡ Ἑλλάδα ἐμφανίζεται σὰν ἓνα ἀνώτερο βίωμα, σὰν μιὰ τέχνη ζωῆς, σὰν μιὰ τοποθέτηση ἀπέναντι στὰ θεμελιακὰ προβλήματα πέρα γιὰ πέρα ἐλληνικῇ.

Τόσο αὐτοὶ ὅσο καὶ ἀναρίθμητοι ἄλλοι ποιητές, αἰσθητικοί, φιλόσοφοι, λιγότερο γνωστοὶ ἀλλὰ ὄχι λιγότερο σημαντικοί, ἀγάπησαν καὶ λάτρεψαν τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, κατὰ ἓνα τρόπο πὺξ ξεπερνᾷ κάθε φανατασία, μὲ τὴν ἴδια ἢ καὶ μὲ μεγαλύτερη ἔνταση ψυχῆς ἀπὸ τὸν μεγαλομάρτυρα Φρειδερίκο Νίτσε.

Εἶναι βέβαια δύσκολο ν' ἀποσείσει ὁ Γερμανὸς τὰ βιωματικά καὶ τὰ ψυχικά ἐπιστρώματα πὺξ ἀπέθεσαν πάνω του οἱ μεταχριστιανικοὶ αἰῶνες. Γιὰ νὰ φθάσει ὁ Γερμανός, κλασσικὸς ἢ ρωμαντικός, στὴν ἀπόλυτη ἐλληνικὴ βούληση, ἔπρεπε ν' ἀπαρνηθεῖ πολλά, νὰ διαχωρίσει τὴν συνειδήσή του ἀπὸ τὴν ὠρίμαση πὺξ κινεῖ ὁ ἱστορικὸς χρόνος, ὁ ἀπέραντος δρόμος τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς, μέσα ἀπὸ διλήμματα καὶ ἀντινομίες, ἀναιρέσεις καὶ ἀδιεξόδους, πράξεις καὶ ἀντιξοότητες.

Ὁ τρόπος πὺξ ἔφτασε ὁ Γερμανὸς ρωμαντικὸς στὴν ἐλληνικὸν νότο ἀποτελεῖ μιὰ ἱστορικὴ ἀφαίρεση. Ἀλλὰ καὶ κάτι πέρα ἀπὸ αὐτό. Ἦταν μιὰ ἀντίδραση, ἢ πιὸ γνήσια, ἢ πιὸ ἀληθινή, ἢ πιὸ οὐσιαστικὴ στὴν τραγικότητά της γιὰ τὴν πορεία ἐκείνη πὺξ ὀδηγοῦσε τοὺς εὐρωπαϊκοὺς αἰῶνες καὶ τὸν ἀτομικὸ ἄνθρωπο ἢ φορὰ τῆς ἐκλογίκευσης κάθε ἀνθρώπινης σχέσης μὲ τὸν κόσμο, τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἀλήθεια.

Οἱ Γερμανοὶ κλασσικοὶ προαισθάνονταν τὰ μηνύματα γιὰ τὸ ἀδιέξοδο τῆς δυτικῆς λογοκρατίας, πὺξ τελικὰ ὀδήγησε στὸν ἐκφυλισμὸ τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου, κι ἀκόμη προαισθάνονταν ἴσως τὴν φορὰ τοῦ ὕλιστικοῦ ὀρθολογισμοῦ, πὺξ λίγο ἀργότερα, μὲ τὴν μαρξιστικὴ πτέρυγά του, ἐνῶ καυχῆθηκε ὅτι ἀποτελοῦσε μιὰ θεραπεία στὸ ρασιοναλιστικὸ κίνημα, ἀποθέωσε τὴν λογοκρατία σὰν κανόνα καὶ ρυθμὸ ζωῆς ἀνάγοντας τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ καὶ τὸ ἀτομικὸ ὑποκείμενο σ' ἓνα ἀπλὸ στοιχεῖο τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας.

Ἡ Ἑλλάδα ἦταν μιὰ ἐλπίδα· καὶ ἡ λαχτάρα τοῦ ἐλληνικοῦ νότου, μιὰ λαχτάρα δραπέτευσης ἀπὸ τὰ σίδερα τῆς λογοκρατίας, πὺξ τελικὰ ἀλλοτριώνει τὸν ἄνθρωπο ἀλλὰ καὶ δραπετεῦει ἀπὸ τὰ φαινόμενα πὺξ συνδέονται μαζί της ἢ πὺξ ἐκεῖνοι προεῖδαν ὅτι θὰ συνδεθοῦν, ὅπως τὸν μαζικὸ ἄνθρωπο, τὴν πειθαρχία στὸν ἱστορικὸ μεσσιανισμό καὶ τὴν δογματικὴ στάση του στὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας τοῦ ὄντος καὶ τοῦ συνειδότος. Δὲν εἶχε ἀκόμη βέβαια ἐρμηνευθεῖ πολιτικά ἢ μεγάλη πνευματικὴ παράδοση. Ἦταν ὅμως ἓνα προαῖσθημα.

Δὲν φταίει ἀσφαλῶς ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος γιὰ τὴν πορεία πὺξ πῆραν οἱ αἰῶνες. Ὁ ἱστορικὸς χρόνος δὲν θὰ ἦταν ἱστορικὸς, ἂν ἀποτελοῦσε μόνο μιὰ ἄρνηση. Ὅρισμένοι φορεῖς τοῦ γερμανικοῦ ρωμαντισμοῦ πῆγαν νὰ στερεώσουν στὴν θεωρία αὐτὸ πὺξ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα τὸ κατοχύρωνε ἡ ἴδια ἢ ζωή. Ἡ ἀπόλυτη ἐλληνικὴ βούληση στὴν μεταχριστιανικὴ Γερμανία ἦταν μιὰ πρόκληση στὴν ἰδιομορφία τῶν καιρῶν.

Ἀν ὁ Νίτσε στάθηκε ὁ καταλύτης δίχως ἔλεος, ἡ ποίηση τοῦ Ἐμπεδοκλῆ τοῦ Χαίλντερλιν κι ἂν ἀκόμη καταδικάζει, δὲν ἀρνιέται. Ὁ Χαίλντερλιν θέλησε ν' ἀποκαταστήσει τοὺς ἀρχαίους θεοὺς πλάι στὸν Χριστό. Ὁ Χαίλντερλιν, ἀντίθετα πρὸς τὸν Νίτσε πὺξ πίστεψε μόνο ἢ κυρίως στὴν χθεσινὴ ἀνθρωπότητα, δηλαδὴ στὴν Ἑλλάδα, πίστεψε καὶ στὴν αὐριανὴ ἀνθρωπότη-

τα πού ακόμη δὲν εἶχε ξρθεῖ. Ἔτσι ὁ Ἐμπεδοκλῆς τοῦ Χαίλντερλιν δὲν φθάνει στὴν ἀνατροπὴ τῶν ἀξιῶν πού φθάνει ὁ *Ζαρατούστρας* τοῦ Νίτσε, στὴν μοναξιά τοῦ ὑπερανθρώπου.

Ὁ Χαίλντερλιν πίστεψε, ὅτι στὴν *Διοτίμα* του βρῆκε ἐνσαρκωμένο ὄχι μόνο τὸ μέγα μέλλον ἀλλὰ καὶ τὸ μέγα παρελθόν, δηλαδὴ τὴν Ἑλλάδα. Δὲν γνώρισε ποτὲ ὁ Χαίλντερλιν τὴν Ἑλλάδα, ὅπως δὲν τὴν γνώρισε καὶ ὁ Γκαίτε. Πολὺ ὅμως πρὶν ἀπὸ τὸν Γκαίτε, πού στὸ β' μέρος τοῦ *Φάουστ* φέρει τὸν ἥρωά του στὸν Μυστρά γιὰ νὰ προσφέρει τὴν ἡγεμονία του στὴν ἐνσάρκωση τοῦ κάλλους ἀπὸ τὴν Ἑλένη, ὁ Χαίλντερλιν εἶχε ἤδη φέρει στὸν Μυστρά τὸν Ὑπερίωνα. Ὁ Χαίλντερλιν, πού μὲ τὴν ποίησή του ξεπέρασε τὴν ποίηση, δὲν ἦταν παρὰ ὁ πρόδρομος τοῦ Στέφαν Γκεόργκε, τοῦ μεγάλου αὐτοῦ νομοθέτη τοῦ ἥθους καὶ τῆς ζωῆς γιὰ τὴν δημιουργία μιᾶς νέας κοινωνίας πνευμάτων. Ὁ Χαίλντερλιν κράτησε τὸ ἐλληνικὸ ἰδεῶδες του —ὅπως σημειώνει ὁ Γκοϋντολφ— δίχως συμβιβασμὸ μέσα στὴν μοναξιά καὶ στὴν ἐρημιὰ τῆς ψυχῆς του.

Ὁ *Μαξιμίν* τοῦ Στέφαν Γκεόργκε, τῆς πιὸ φανατικῆς αὐτῆς ἐλληνικῆς βούλησης πού ἔδωσε ἡ μεταχριστιανικὴ Γερμανία, μὲ τὴν λειτουργικὴ ἱερότητα τοῦ ὑψηλοῦ ποιητικοῦ λόγου του, ἀποτελοῦσε τὴν ἐνσάρκωση τοῦ καινούργιου ἀνθρώπου: ὁ *Μαξιμίν* ἔπρεπε νὰ πεθάνει νέος, ὅπως ὁ Ἀλέξανδρος, γιὰ τὰ τέλεια σώματα δὲν πρέπει νὰ παραδίδονται στὴν βαθμιαία κατάπτωση καὶ στὴν φθορὰ πού ἐπιτάσσει ἡ φύση. Ὁ Θεὸς ἔπρεπε νὰ ἐνσαρκωθεῖ, ἡ παρουσία του ὅμως δὲν ἔπρεπε νὰ σημειωθεῖ σὰν τὸ ἐνσαρκωμένο πνεῦμα, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὴν ἐλληνικὴ πλαστικὴ ἀντίληψη, σὰν τὸ θεοποιημένο σῶμα. Τόσο στὸ «*Ἔτος τῆς Ψυχῆς*» ὅσο καὶ στὸν «*Τάπητα τῆς Ζωῆς*» ἡ θεοποίηση τοῦ σώματος πραγματοποιεῖται σὰν αἶτημα πρὸς τὴν αἰωνιότητα. Τὸ αἶτημα αὐτὸ δεσπόζει καὶ στὴν σιδερένια πειθαρχία τοῦ κύκλου τῶν μαθητῶν του.

Ὅπως καὶ οἱ Ἀγγλοὶ ρωμαντικοί, ὁ Σέλλεϋ καὶ ὁ Κήτς, καὶ οἱ Γερμανοὶ ρωμαντικοὶ πού λάτρεψαν τὴν Ἑλλάδα ξέρουν νὰ ζοῦν καὶ νὰ πεθαίνουν στὸν αἰώνιο νότο.

Ὁ Χάμαν μὲ ἄλογες ἐκρήξεις προσπαθεῖ ν' ἀποσπάσει ἀπὸ τὴν φύση τὴν δύναμη καὶ νὰ τὴν θέσει σὲ μιὰ ἀνθρώπινη μορφή. Τόσο ἡ αἰσθητικὴ τοῦ Χάμαν ὅσο καὶ ἡ αἰσθητικὴ τοῦ Βίνκελμαν εἶναι μιὰ ἀναζήτησις τοῦ Θεοῦ, πού ὁ Βίνκελμαν τὴν συλλαμβάνει στὴν ὥραία μορφή τοῦ ἐλληνικοῦ σώματος, ἐνῶ ὁ Χάμαν στὴν πλούσια ἔκτασις τῆς φύσης, θέλοντας καὶ οἱ δυὸ νὰ κάμουν δικό τους στὸν κόσμον αὐτὸ πού εἶναι πέρα ἀπὸ τὸν κόσμον.

Ὁ Βίνκελμαν μᾶς ἀποκάλυψε καὶ πάλι τὴν Ἑλλάδα. Εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς κλασσικὲς, πλατωνικὲς ἐκείνες φύσεις, πού δὲν ὑποφέρουν τὴν ροὴ τῶν φαινομένων, πού ταραζόνται ἀπὸ τὴν παροδικότητα τοῦ ἀτομικοῦ, πού ἡ ἀνύψωσή τους στὸ ὑπερατομικὸ καὶ στὸ γενικὸ εἶναι ἀναγκαῖα. Ὁ Βίνκελμαν ὅμως ἀφήνει νὰ περάσει ἀπαρατήρητο τὸ αἶνιγμα τοῦ ἀτομικοῦ, γιὰ ν' ἀφιερωθεῖ στὸ γενικὸ πρόβλημα τοῦ ὡραίου καὶ τῆς φιλίας.

Ὁ Γκαίτε σ' ἓνα κείμενό του γιὰ τὸν Βίνκελμαν σημειώνει, ὅτι κατόρθωσε νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ μοναδικὸ καὶ τὸ ἀπροσδόκητο ὁ ἄνθρωπος ἐνώ-

νοντας μέσα του συμμετρικά ὅλες τις ιδιότητές του. Αὐτὸς ἦταν ὁ κλῆρος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων στὴν καλύτερη ἐποχὴ τους, ποὺ κρατώντας γερά αὐτὸ ποὺ πλησιάζει τὸ ἀληθινὸ καὶ τὸ πραγματικὸ μεγαλουργήσαν. Μιὰ τέτοια ἑλληνικὴ φύση φανερώθηκε στὸν Βίνκελμαν.

Ὁ Βίνκελμαν —σημειώνει ὁ Π. Κανελλόπουλος— δὲν θέλησε νὰ καταλάβει, ὅτι, ἐνῶ ὁ Ἕλληνας ἦταν ἀκέραιος καὶ μέγας σὰν Ἕλληνας, ὁ νεώτερος Εὐρωπαῖος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀκέραιος καὶ ὁλόκληρος, ἂν θελήσει νὰ εἶναι μόνο Ἕλληνας.

Ἡ ἀναβίωση τῆς ἑλληνικότητας σὰν ἀπόλυτης βούλησης στὸν παγωμένο γερμανικὸ βορρᾶ εἶχε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ συνδεθεῖ μὲ τὸν πατριωτισμὸ τῆς γερμανικῆς σκέψης, ποὺ πολλοὶ τὸν εἶδαν νὰ σωριάζεται σὲ ἐρείπια μὲ τὴν θύελλα τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου, καὶ νὰ θεωροῦν τὸν Στέφαν Γκεόργκε σὰν πρόδρομο τοῦ ναζισμοῦ. Αὐτὸ βέβαια δὲν εἶναι δίκαιο. Οἱ σημαντικότεροι φορεῖς τοῦ γερμανικοῦ πνεύματος ἀγάπησαν στὸν ἑλληνικὸ νότο ὅχι τὸν μεσσιανισμὸ οὔτε τὸν δογματισμὸ οὔτε τὸ μαζικὸ φαινόμενο, ἀλλὰ τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν στάση του πρὸς τὴν ἀλήθεια. Ἐλεύθερος ἄνθρωπος εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ κατακτᾷ τὴν ἐλευθερίαν του καθημερινὰ στὸν κόσμον τῶν πραγμάτων ἀλλὰ καὶ στὸν κόσμον τοῦ πνεύματος. Ἡ ἑλληνικότητα δὲν εἶναι δόγμα, ἀλλὰ καὶ οὔτε ἡ ἀντιδιαστολὴ τῆς πρὸς τὸ δόγμα εἶναι δογματικὴ. Ἡ ἑλληνικότητα εἶναι ἐλευθερία, δηλαδὴ ἡ αἰσθητικὴ τοῦ ἀληθινοῦ.

Ἄν ὁ σημερινὸς Εὐρωπαῖος δὲν μπορεῖ πιά ἐκβιάζοντας τὴν ἱστορίαν νὰ γίνεῖ καὶ πάλι Ἕλληνας, ἂν δὲν μπορεῖ πιά νὰ ἀγνοήσει τὶς συσπάσεις ποὺ ἔθεσαν στὸ πρόσωπό του δεκάδες αἰῶνες ἱστορικῆς ζωῆς, μπορεῖ ὅμως νὰ ἐπανατοποθετήσῃ ἱστορικὰ τὴν ἑλληνικότητα, στὶς πιὸ κρίσιμες αἰχμές τῆς, γιὰ νὰ δημιουργήσῃ ἕνα καινούργιο κόσμον ὅχι σὰν καὶ τοῦτο, οὔτε παρόμοιο μ' ἐτοῦτο, ἀλλὰ ἕνα κόσμον ποὺ βιώνει τὴν ἀνθρωπιά του πέρα καὶ πάνω ἀπὸ τὸν δογματισμὸ καὶ τὴν ἐκτομὴ τῆς ἐλευθερίας του. Ἡ ἑλληνικότητα δὲν εἶναι μόνο ἕνας τρόπος ζωῆς γιὰ τὴν ἀκεραίωση τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἡ ἴδια ἔνας ἀνθρωπισμός.

Τὶς σκέψεις τοῦτες ποὺ γεννήθηκαν στὸ νοῦ μου τὴν Πέμπτη στὶς 27 τοῦ Ὀκτώβρη, ὅταν, ἔξω ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο, ἔβλεπα νὰ παρελαύνει ἡ καινούργια ἑλληνικὴ νεότης ποὺ δὲν θυμᾶται πιά —στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς— αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ προμηνύσει τὸν καινούργιο ἄνθρωπον καὶ τὸν καινούργιον ἀνθρωπισμόν, τὶς καταθέτω γιὰ αὐτήν, κινούμενος ἀπὸ ἕνα ἄδηλον παιδαγωγικὸ χρέος. Δὲν ξέρουν ἴσως, ὅτι ἡ δοματοποίησις τῆς σκέψης ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ἀρνητικὸ μαζικὸ φαινόμενο καὶ ὁ ἱστορικὸς μεσσιανισμός εἶναι ἀκριβῶς αὐτὰ ποὺ συσώρευσαν σ' ἐρείπια τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ τὸν ἀρνοῦνται στὴν οἰκουμενικότητά του, ποὺ πνίγουν στὸ αἷμα τὴν θέληση του γιὰ νὰ ὑπάρξει.

Τόσο ἡ ἀλήθεια ὅσο καὶ ἡ ἐλευθερία σήμερα μονοπωλοῦνται πολιτικά, ἐνῶ ἡμεῖς διδάξαμε, πῶς αὐτὸ ποὺ εἶναι ἐλεύθερον δὲν μπορεῖ νὰ γίνεῖ κατηγόρημα ἐξουσιαστικῶν σχέσεων, ἐνῶ αὐτὸ ποὺ εἶναι ἀληθινόν, εἶναι ἀπὸ τὴν φύση του κι ἐλεύθερον.

Μ Ε Τ Ε Ω Ρ Ι Σ Μ Ο Ι

Δέν θά ήταν καθόλου σοβαρή ἀσφαλῶς μιὰ ἀποψη πού θά ὑποστήριζε, ὅτι μεταξύ ἄλλων ἐλληνικότητα σημαίνει καί «ἐλληνοχριστιανισμός». Στόν ὁρο αὐτό πού πλάσθηκε ἀπό τὸ ρωμαιοκατεστημένο τοῦ Νεοελληνικοῦ Κράτους —τόν χρησιμοποίησε γιὰ πρώτη φορά ὁ Σπ. Ζαμπέλιος σὲ μακρὰ μελέτη του, πού προέταξε σὲ μιὰ συναγωγή δημοτικῶν τραγουδιῶν πού δημοσίευσε τὸ 1852— ἐμπεριέχονται δύο ἰδεολογικά στοιχεῖα ἢ τρόποι θεωρήσεως τῆς ζωῆς καί τοῦ Κόσμου πού, ἀπὸ τῆ φύση τους, εἶναι ἀντινομικά καί ἀσυμβίβαστα: ἡ ἀσκοπη, ἀδογματίστη, ἐλεύθερη ἀναζήτησις καί βίωσις τῆς θεωρητικῆς καί πρακτικῆς ἀλήθειας, πού ἀποτελεῖ τὸ εἰδοποιὸ γνῶρισμα καί τὴν πεμπτουσία τῆς ἐλληνικότητος, εἶναι ἰδεολογική, πνευματική καί πρακτική ἀξία πού, ὅπου ἰχύει, δημιουργεῖ μιὰ τελείως διαφορετική συνείδηση, ἀντίληψη καί ζωὴ —ἀτομική ἢ ὁμαδική— ἀπὸ ἐκείνη τοῦ χριστιανισμοῦ, σὺν ὁποῖο προέχει ἡ σκόπησις ἀναζήτησις καί βίωσις ἰδεῶν καί τύπων αὐστηρὰ ὀριοθετημένων μέσα στὰ πλαίσια τοῦ δόγματος καί τῆς δεδομένης καί στατικῆς «ἀλήθειας» τοῦ ἢ τῆς ὑπηρεσίας τοῦ σκοποῦ τῆς ἐπιβιώσεως καί τοῦ θριάμβου τῆς «πίστεως». Εἶναι κοινοτοπία νὰ λεχθῇ, ὅτι στὴ θρησκεία τοῦ Κλασσικοῦ Κόσμου δέν ὑπῆρχε δόγμα, ἀποκάλυψη, ἀγία γραφή, «Ἐκκλησία», ἐπαγγελματικὸς κλῆρος, πίστις, ἐπίσημη θρησκευτική «κατήχησις» καί αὐθεντία, αἱρέσεις ἢ ὀρθοδοξία —ὅ,τι δηλαδὴ εἶναι συμφυεῖς πρὸς τὴ φύσιν, τὴν ἱστορίαν καί τὴν πραγματικότητα τοῦ χριστιανισμοῦ —ἀλλ' ἀντ' αὐτῶν ὑπῆρχαν κοινοὶ λατρευτικοὶ τύποι καί παράδο-

σις (μυθολογία), μὴ ἐπαγγελματίες δημόσιοι θρησκευτικοὶ λειτουργοί, εὐσέβεια καί ἐλεύθερη, προσωπικὴ κατ' ἄτομον, ἀντίληψη περὶ θεότητος. Καί συνεπῶς ὅλη ἐκείνη ἡ ἱστορία περὶ τῆς ἐλληνικότητος τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καί τῶν ἐλληνογενῶν ἰδεῶν τους κατ' οὐσίαν δέν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ τοῦ γιγάντιου, πράγματι, ἀγῶνος τῶν θεωρητικῶν τῆς νέας θρησκείας ν' ἀντιμετωπίσουν καί νὰ παρακάμψουν τὸν ἀξεπέραστο πνευματικὸ σκόπελο τῆς ἐλληνικότητος —ἀπαραίτητη προϋπόθεσις γιὰ τὴν εὐόδωσις τοῦ σκοποῦ τους. Στὸν ἀγῶνα τους αὐτὸν τὸν ἰδεολογικὸν — ἡ πολιτικὴ πτυχὴ τῆς ὑποθέσεως πού εἶναι πολὺ πιὸ σκληρὴ, ἄγρια, αἱματοβαμμένη, βανδαλική, δέν μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ— δέν υἱοθέτησαν ἀπὸ τὴν ἐλληνικότητα παρὰ ὠρισμένους ἐξωτερικοὺς τύπους (κυρίως τὴ φιλοσοφικὴ γλῶσσα, ἀπαραίτητο ὄργανο γιὰ τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ χριστιανισμοῦ) καί κάποια ἰδεολογικά στοιχεῖα, τύποις ἐλληνικά, τὰ ὁποῖα ἦταν χρήσιμα, χωρὶς ὅμως ν' ἀλλοιώνουν τὴν βαθύτερη πνευματικὴ φύσιν τῆς νέας θρησκείας. Ἡ χρονικὴ ταύτισις τοῦ τέλους τοῦ Κλασσικοῦ Κόσμου μὲ τὸ θρίαμβον τοῦ χριστιανισμοῦ ἀποτελεῖ τὴν ἱστορικὴν ἀπόδειξιν τοῦ ἰδεολογικοῦ ἀσυμβίβαστου μεταξύ τοῦ πρώτου καί τοῦ δευτέρου.

Βέβαια, ἡ μακραίωνα συνύπαρξις τῶν δύο αὐτῶν ἀντιλήψεων περὶ ζωῆς καί περὶ Κόσμου ἔχει ὑπόστασιν ἁπλῶς ἱστορικὴν, ὅχι ἀξιολογικὴν ἢ πνευματικὴν. Θάλεγα, ὅτι ἡ συνύπαρξις αὐτῇ μπορεῖ νὰ γίνῃ δεκτὴ μόνο σὰν ταυτόχρονη παρουσία χριστιανισμοῦ

καὶ «ἐλληνισμού» (μὲ τὴν κενὴ παντὸς ἀξιολογικοῦ περιεχομένου συμβατικὴ ἔννοια, τὴν τελείως ἀποδυναμωμένη, ἀλλοιωμένη καὶ διαστρεβλωμένη ποὺ ἐνέχει ὁ δεύτερος ὅρος μετὰ τὸ τέλος τοῦ Κλασσικοῦ Κόσμου καὶ ἕως σήμερα), ἀλλὰ δὲν μπορεῖ μὲ κανένα τρόπο νὰ γίνῃ δεκτὴ σὰν συνύπαρξη χριστιανισμοῦ καὶ ἐλληνικότητας. Ἡ χρεοκοπία τοῦ πειράματος «ἐλληνοχριστιανισμός» ὡς ἐπίσημης παιδείας καὶ ιδεολογίας τῆς Νέας Ἑλλάδος (ἡ ἐφαρμογὴ του ἄρχισε πρὸ τοῦ '21 καὶ συνεχίσθηκε ἕως πρόσφατα), πειράματος ποὺ μοιραῖα, νομοτελειακὰ θάλεγα, ἐκφυλίστηκε στὶς γελοῖες μορφές τοῦ σχολαστικισμοῦ, τῆς προγονοπληξίας, τῆς «μεγάλης ιδέας», τῆς ἀρχαιολατρίας, τοῦ βυζαντινισμοῦ, τῆς «ἱστορικῆς συνέχειας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους» κλπ., ἀποτελεῖ ἐπανάληψη τοῦ ἱστορικοῦ προηγούμενου τῆς διαστρεβλώσεως τῆς κλασσικῆς ἐλληνικῆς θεωρήσεως ποὺ συνέβη πρὶν ἀπὸ 1500 χρόνια περίπου. Ὅπως λέγει ἕνας ἀρμόδιος σ' αὐτὰ, ὁ Ι. Θ. Κακριδῆς, «*χρειάζεται τεράστια ἀκόμη προσπάθεια, γιὰ νὰ ποῦμε μιὰ μέρα πῶς ἐπλάσαμε ἕναν Ἑλληνα πολίτη ἀληθινὰ ἐλεύθερο*». Τώρα στὴ σύγκρουση δὲν σημειώθηκε καθαρὸ ἀποτέλεσμα. Οἱ δύο ἀπὸ τὴ φύση τους ἀσυμβίβαστες τάσεις πάλαιψαν πάλι μεταξύ τους, καὶ ὁ χριστιανισμός δὲν βγῆκε σὰν μοναδικὸς κυρίαρχος ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς μάχης, δὲν εἶναι πιά, τουλάχιστον στὸ ἐπίπεδο τῆς ὁμαδικῆς συνειδήσεως, ὁ δοξασμένος θριαμβευτὴς τοῦ δ' αἰ. μ.Χ., ποὺ ἔκτοτε μονοπώλησε τὴν ἐπίσημη πνευματικὴ ζωή. Ὅσοι βλέπουν, ἀκοῦνε καὶ ὁσφραίνονται καλὰ τὴν ὁμαδικὴ συνείδηση τοῦ συγχρόνου «ἐλληνισμοῦ» γνωρίζουν, ὅτι οἱ ἀντιπροσωπευτικὸς «χριστιανός — Ἕλληνας»

σήμερα εἶναι ἡ περισσότερο Ἕλληνας σὲ σύγκριση μὲ τὸν παλιότερο ἢ, ὁπωσδήποτε, λιγώτερο χριστιανὸς ἄπλως. Τοῦτο τὸ ξέρουμε ὅλοι, εἴτε τὸ ὁμολογοῦμε εἴτε ὄχι. Κι ἀνεξάρτητα τῆς παρουσίας πολλῶν ἄλλων καινούργιων ιδεολογικῶν «δαιμονίων», ποὺ ἐμβολιάζονται καθημερινὰ σχεδὸν στὸ πνεῦμα καὶ στὸν τρόπο σκέπτεσθαι καὶ ζῆν τοῦ τόπου αὐτοῦ, εἶναι σίγουρο, ὅτι τὶς τελευταῖες δεκαετίες βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ ἕνα νέο ἰσοζύγιο ιδεολογικὸ, ποὺ γιὰ πρώτη φορά, ὕστερα ἀπὸ 1600 χρόνια περίπου, συναντοῦμε στὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς συνειδήσεως.

Δικαιολογεῖται σήμερα νὰ μιλάμε ἢ νὰ σκεπτόμαστε, ἔστω, οἱ ἄνθρωποι τῆς διανοήσεως γιὰ μιὰ «μεταχριστιανικὴ» Ἑλλάδα, ἀνάλογα ὅπως μιλάνε ἄλλοι, π.χ. οἱ Γερμανοὶ γιὰ τὴ «μεταχριστιανικὴ» Γερμανία; Θὰ ἦταν ἴσως πρόωρο καὶ παρακεκινδυνευμένο αὐτό, ἀλλὰ θὰ μπορούσε κανεὶς μὲ βεβαιότητα νὰ πῇ ἀνενδοίαστα: Δὲν μπορούμε, δὲν δικαιολογεῖται πιά ἀπὸ τὴν πραγματικότητα νὰ μιλάμε γιὰ μιὰ «χριστιανικὴ» Ἑλλάδα, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι κυρίαρχη ιδεολογία τοῦ τόπου αὐτοῦ σήμερα εἶναι ὁ χριστιανισμός. Καταλαβαίνω τὶς συναισθηματικὲς ἀντιδράσεις ποὺ προκαλεῖ ἡ ἐκτίμηση αὐτὴ σ' ὠρισμένους —πράγματι, εἶναι σὰν νὰ αἰσθάνεσαι ξαφνικὰ τὸ ψυχολογικὸ «ἔδαφος» ποὺ συνιστᾷ ἡ ἱστορία 16 περίπου αἰώνων νὰ φεύγῃ κάτω ἀπ' τὰ πόδια σου— ἀλλὰ, ναι, Ἑλλάδα «χριστιανικὴ» δὲν ὑπάρχει πιά... Κι ὅσοι διακατέχονται ἀπὸ τὴν εὐγενικὴ τάση νὰ δραματίζονται καὶ νὰ προβληματίζονται γιὰ τὸ μέλλον τοῦ «ἐλληνισμοῦ» πρέπει νὰ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ δεδομένο αὐτό. Τὸ σταυροδρόμι τῆς ἱστορικῆς Στιγμῆς

είναι καίριο, είναι όλοφάνερο και είναι, θάλεγα, τραγικό: Καλούμεθα οί κάτοικοι του τόπου αυτού να αποδείξουμε έμπρακτα στον ιστορικό στίβο, αν θα έπιζήσουμε σαν ομάδα. Καλούμεθα ν' απαντήσουμε, με ιστορική πράξη, στην ώμη πρόκληση αν έχουμε τη θέληση και τη δύναμη για μιὰ Καινούργια Ζωή! Έλπίζω, χωρίς

—αυτονόητα— να μπορώ να στηρίξω κατηγορηματικά κάτι που χάνεται μέσα στο μυστήριο του Μέλλοντος, ότι θα υπάρξει Καινούργια Ζωή. Και ότι ή Ζωή αυτή θα είναι πιο άληθινή και πιο έλευθερη από άλλοτε, δηλαδή πιο έλληνική, με την έννοια που δώσαμε στον ώραϊον αυτόν όρο.

Μετέωρος

ΝΙΚΟΣ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Προσανατολισμός

*Γαλάζιο άπειρο,
 μέσ τις άένανες καμπύλες τροχιές
 τὸ χρόνο σου
 τὸν συντροφεύουν ήλιοχρώματα αϊθρίας·
 τὸ χρόνο μας, άπολεσθεϊσες σταθερές
 σὲ χροναξίες εκπομπῶν καθέτων.
 Ούτε καν έμπορους, εργάτες
 μᾶς δώσανε
 με κώδικες παροπλισμένους,
 τετράγωνα, με διαγραφές ανθρωποκεντρικές
 στους τροπισμούς και τακτισμούς
 σημάνσεων
 ανήμπορους νὰ έρμηνεύσουμε
 σημαίνοντα και σημαινόμενα
 στις ήμιδιάφανες αϊχμαλωσίες·
 Γαλάζιο άπειρο,
 πὸ μᾶς συντρόφεψες μ' άνατολές·
 χρόνος άσπρόμανρος,
 φτεροῦγες τραύματα, οί πτώσεις μας
 συρρίκνωσαν αντίχειρες αίσθητηρίων
 σ' ένα πορτραίτο στατικό,
 όλότητα άπρόσωπη, ναρκίσεων·
 και γύρω μας βυσσοδομοῦν
 παρερμηνευτικά
 οί μηχανές, χαρτόμαζες και κήνσωρες,
 σὰ νᾶχαν κλείσει οί οὐρανοί
 τίς πόρτες τοῦ φωτός
 τ' άπείρου.*

ΣΠΥΡΟΣ ΝΟΝΙΚΑΣ

Ἡ ἐλληνικότητα στὴ σύγχρονη ἐλληνικὴ Τέχνη

Τὸ θέμα τῆς ἐλληνικότητας στὴν τέχνη καὶ στὴν ποίηση, εἰδικότερα, ἀπασχόλησε καὶ ἀπασχολεῖ πάντοτε ὅσους ἐνδιαφέρει τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο πνευματικῆς ζωῆς στὸν κόσμο. Ἐδῶ δὲν θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴν «παγκόσμια ἐλληνικότητα» ἀλλὰ θὰ περιοριστοῦμε στὴν «ἐλληνικὴ ἐλληνικότητα» καὶ δὴ τὴν σύγχρονη. Τὸ θέμα εἶναι παλιό, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀσκοπη ἢ κατὰ καιροὺς ἐπανεξέταση τοῦ ὅφους καὶ τῆς οὐσίας τῆς ἐλληνικότητας, γιατί μὲ τὴν γρήγορη ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων κάθε φορὰ μεταμορφώνεται, καὶ ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ συγκεκριμενοποιηθεῖ καὶ νὰ ὀριοθετηθεῖ, ἀλλὰ πάντοτε στὰ αἰώνια πλαίσια τοῦ συνολικοῦ ὅρου «πνευματικὴ Ἑλλάς». Σχετικὰ θὰ ἀναφέρω τὸν περίφημο διάλογο πάνω στὸ θέμα τῆς ἐλληνικότητας στὴν ποίηση καὶ στὴν τέχνη ἀνάμεσα στὸ Γ. Σεφέρη καὶ στὸν Κ. Τσάτσο τὸ 1938-39, γιὰ νὰ μὴν πᾶμε πρὸ πίσω, στὸν Παλαμᾶ, στὸν Καβάφη ἢ στὸν Σολωμό.

Τότε εἶχεν εἰπωθεῖ ἀπὸ τὸν Σεφέρη, ὅτι ἡ δικιά μας, ἡ ντόπια ἐλληνικότητα εἶναι «εὐρωπαϊκὴ», ὅχι ἐλληνικὴ. Καὶ τοῦτο «γιατὶ οἱ διάφοροι διανοούμενοι, καλλιτέχνες καὶ λογοτέχνες τοῦ τόπου μας ἀπὸ τὸ 1800 καὶ ἐντεῦθεν εἶχαν μολιολαστεῖ ἀπὸ τὴν ἐλληνικότητα τῆς Ἑσπερίας, ἀφοῦ ντόπια ἐλληνικότητα δὲν μποροῦσε νὰ ἀνθίσει στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, οὔτε εἶχε ἀκόμη δημιουργηθεῖ στὰ ἑκατὸ περίπου χρόνια ἐλευθέρου βίου τοῦ τόπου».

Ὁ Σεφέρης, ἐν πολλοῖς, εἶχε δίκιο τὸ 1938-39, ὅταν ἔκανε τὴν παραπάνω διαπίστωση. Ἀναρωτιέμαι, ὅμως, ἂν ζοῦσε σήμερα, γιὰ τὸ τί θὰ ἔλεγε πάνω στὸ ἴδιο θέμα. Θὰ διακινδυνέψω νὰ μαντέψω, ὅτι θὰ ἀναιροῦσε τὶς τοτινὲς του θέσεις, γιατί ἀλλάξαν τόσο οἱ καιροὶ καὶ τὰ πραγματικὰ περιστατικά γύρω ἀπὸ τὴν γηγενῆ ἐλληνικὴ τέχνη, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχουν ἀμφιβολίες γιὰ τὴν περιορισμένη πλέον ἐπίδραση τῆς εὐρωπαϊκῆς κουλτούρας σήμερα πάνω στὴν δική μας τέχνη καὶ ἰδιαίτερα στὴν ποίηση.

Ἀλλὰ ἂς ὀριοθετήσουμε τὸ περιεχόμενο τῆς γνήσιας ἐλληνικότητας στὰ πλαίσια τῆς σύγχρονης ντόπιας καὶ παγκόσμιας ἐλληνικότητας. Κι ἂς μὴν φανεῖ παράξενο, ὅτι ἐλληνικότητα σήμερα μπορεῖ νὰ συναντήσεις καὶ στὴν Εὐρώπῃ, στὴν Ἀμερικὴ, στὴ Νιγηρία τῆς Ἀφρικῆς, στὴν Χιλή τῆς Ν. Ἀμερικῆς, στὴν Ἰαπωνία καὶ ἀλλαχοῦ. Δηλαδή δὲν εἶναι προνόμιο μόνο τῆς Ἑλλάδος. Κι ἀκόμη, ὅτι μπορεῖς νὰ συναντήσεις καὶ ἀλλοδαποὺς Ἕλληνες (ὅχι μόνο ἀπογόνους τῶν Ἰώνων, Αἰολέων, Δωριέων καὶ Ἀχαιῶν) στὰ παραπάνω γεωγραφικὰ πλάτη καὶ μήκη, ἐφόσον κουβαλᾶνε μέσα τους τὶς αἰώνιες καὶ διαχρονικὲς ἀξίες ποὺ συνοψίζονται στὸν ὅρο «ἐλληνικότητα».

Λοιπόν, ἡ γνήσια ντόπια ἐλληνικότητα στὴν τέχνη πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ περιέχει δύο τινα: ἐλληνικὴ ἱστορία καὶ ἐλληνικὴ φύση, μαζί μὲ τὶς ἀξίες ποὺ περιέχουν. Δύο παράμετροι, δηλαδή, ὀριοθετοῦν τὴν ἐλληνικότητά μας. Ἡ ἀναφορά στὴν τριχιλιετὴ καὶ βάλε ἱστορία μας ἀφενὸς καὶ στὸ φυσικὸ μας περιβάλλον ἀφετέρου, μαζί μὲ τὸ καθαρὸ καὶ ἐντιμὸ φῶς καὶ τὸν γαλάζιο οὐρανό. Καὶ κάτι ἀκόμη, προκειμένου γιὰ τὴ λογοτεχνία: ἡ γλώσσα μας. Καὶ γιὰ παράδειγμα θὰ ἀναφερθῶ στὴν ποίηση τοῦ Καβάφη. Ὁ Καβάφης ἐποχούμενος τοῦ ὀχλήματος τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας (μὴπως ὁ Ὅμηρος τί ἔκανε;) κατάφερε νὰ ἐκφράσει μὲ τὴν ποίησή του τὰ προσωπικὰ του βιώματα (π.χ. στὰ «Τεῖχη»), τὴν ἐλληνικὴ μοίρα καί, πηγαίνοντας παραπέρα, τὰ παγκόσμια ἀδιέξοδα. Μ' ἓνα σμπάρο τρία τρυγόνια.

«Υπῆρξεν ἔτι τὸ ἀριστον ἐκεῖνο Ἑλληνικὸς — ἰδιότητα δὲν ἔχ' ἡ ἀνθρωπότης τιμιωτέραν' εἰς τοὺς θεοὺς εὐρίσκονται τὰ πέραν» [Ἐπιτύμβιον Ἀντιόχου βασιλέως Κομμαγενῆς.]

Κι ἀπὸ ποῦ νὰ ἀρχίσω καὶ ποῦ νὰ τελειώσω, ἀπὸ τοὺς μεζόνες μέχρι τοὺς ἐλάσσονες ποιητὲς τῶν τελευταίων 180 ἐτῶν στὸν

τόπο μας, οί όποιοί και τί δέν έγραψαν μέ βάση τήν έλληνική μας ιστορία. Άλλά και πόση περίτεχνη ποίηση δέν γράφτηκε ανά τήν ύφήλιο (Σαίξπηρ, Γκαίτε, Βύρων, Σέλλεϋ, Έλλιοτ κλπ.) μέ βάση τά έρεθίσματα τής έλληνικής μας ιστορίας. Καί όχι μόνο τής άρχαίας αλλά και τής νέας.

Ή έλληνική φύση είναι ή μάνα όχι μόνο τής λυρικής ποίησης («έφεύρεση» άποκλειστικώς έλληνική) αλλά τής έλληνικής ζωγραφικής, τής γλυπτικής, τής μουσικής, τής άρχιτεκτονικής κλπ. Άντε νά φανταστείς Άκρόπολη και Παρθενώνα χωρίς τό άπαράμιλλο φυσικό γλυπτό του ίεροϋ βράχου. Καί δέν άστεύομαι. Πηγαίνετε στο Νάσβιλ του Τενεσσή στην Άμερική νά δείτε έναν «Παρθενώνα» (*exact replica*, λένε), πού μοιάζει σάν καπναποθήκη, γιατί είναι κτισμένος σ' ένα γούπατο. Ή, άν είναι δυνατόν νά φανταστοϋμε τόν Φειδία νά δημιουργεί τούς θεούς του άλλου και όχι κάτω από τό έλληνικό φώς μέ τό μαγικό φυσικό περιβάλλον τής έποχής εκείνης. Ή, άν μπορούσαν πουθενά άλλου νά δημιουργήσουν τήν ποίησή τους ό σοφός Σοφοκλής κι ό λυρικός Εϋριπίδης έξω από τό ίοστέφες άστρ.

Όμως, γιατί νά πηγαίνουμε τόσο μακριά, και νά μñ σταθοϋμε στο σήμερα; Ό Έλύτης διδάσκει, ότι ή λυρική ποίηση είναι ή ποίηση τής όμορφιάς και τής άπελευθέρωσης και τό δοκίμιο είναι σύνθεση γνώσης και όμορφιάς. Άν τώρα άναλογοστοϋμε, ότι ή έδραία βάση τής αιώνιας ελληνικότητας συναποτελείται από τίς άξίες τής έλευθερίας και τής αλήθειας, τότε πέστε μου άν ή άπελευθέρωση, ή γνώση και ή όμορφιά δέν είναι παράγωγα μέχρι ταυτόσημα μέ τήν έλευθερία και τήν αλήθεια.

Ό Έλύτης έγραψε έξαιρετη λυρική ποίηση και ύμνησε τόν «Ήλιο τόν Πρώτο» τόν έλληνικό, τό Αιγαίο (σέ χρόνο άνύποπτο άναφορικά μέ τό σημερινό πρόβλημα) και δίπλα του ό Σεφέρης τραγούδησε τήν «άραποσυκιά πού βλάστησε στο βράχο πλάι στ' άκροθαλάσσι». Για νά συμβεί τό καταπληκτικό γεγονός, δηλαδή νά έρχονται σήμερα οί τουρίστες όχι σάν περιηγητές μέ άρχαιολογικά ένδιαφέροντα, αλλά κυρίως ως

προσκυνητές τής έλληνικής φύσης, του ελληνικού ήλιου και «του άσβέστη πού κουβαλάει στην πλάτη τά μεσημέρια» ανά τās ελληνικές νήσους.

Όταν σήκωσε κεφάλι ό Καβάφης (στα τελευταία δέκα χρόνια τής ζωής του), πετροβολήθηκε από τό παλαμικό κατεστημένο και παρεξηγήθηκε άκόμη κι από τή γενιά του '30 (Σεφέρης, Θεοτοκάς κλπ.), άσχετα άν άργότερα άναγνωρίσθηκε. Όταν οί πρώτοι υπερρεαλιστές μας προπολεμικά (Έλύτης, Άντωνίου, Σαραντάρης, Γκάτσος, Έμπειρίκος, Έγγονόπουλος κλπ.) άμφισβήτησαν τούς γερασμένους ρυθμούς, κυνηγήθηκαν άγρίως από τούς λογίους τής έποχής. Άλλά νά, πού σήμερα έχουμε άτόφυο και γνήσιο έλληνικό υπερρεαλισμό, πού μάς έφερε τουλάχιστον ένα νόμπελ. Ό Αίρετικός Έλύτης βραβεύτηκε «για τό μικρό αύλάκι του νερού, τό ταπεινό χόρτο, τόν άχινό, αυτόν τόν κόσμο τόν μικρό τόν μέγα». Βραβεύτηκε, γιατί ύμνησε τήν ελληνική φύση και μέσω αυτής έδωσε ένα νέο νόημα στην «έλληνικότητα», έντελώς φρέσκο, κυταγμένο μέ μιάν άλλη ματιά, πού μόνο αυτός ήξερε. Καί τό «Άξιδόν έστι» άκολουθεί δεύτερο, μέ τήν ιστορική του υπόκρουση.

Τό πρόβλημα μέ τήν ελληνικότητα, όπως τήν όριοθετήσαμε (έλληνική ιστορία και ελληνική φύση, μέ τό πνευματικό τους περιεχόμενο), είναι νά τήν συλλάβουμε και ύστερα νά τήν μεταγγίσουμε, νά τήν έξωτερικέσουμε, νά τήν μεταδώσουμε στον άπλό λαό μέ λόγια άπλά. Καί αυτό είναι πολύ δύσκολο, γιατί δέν ύπάρχουν συνταγές, αλλά μόνον ή έμπνευση, ή διαίσθηση και ή μαγεία του καλλιτέχνη. Άλήθεια, πώς περιγράφεται ή λάμψη τών ματιών και τό συναίσθημα πού κρύβεται πίσω από τό λοφάκι; Ό Σεφέρης βλέποντας ένα μικρό και άσήμαντο πίνακα του Θεοτοκόπουλου στην Βρετανική Πινακοθήκη έμεινε ένεδος μπροστά σέ δύο πινελιές, πάνω από έναν «άγιο», γιατί έμοιαζαν σάν δύο γνήσιοι κρητικοί δεκαπεντασύλλαβοι. Ό γνήσιος Έλληνας ζωγράφος Θεοτοκόπουλος έτσι απέδωσε αυθεντικά μιá άπόχρωση τής ελληνικότητας στην ζωγραφική του, μέσα ά-

ὁ Θεοδωράκης ἔφαγε πολλά χρόνια στὰ θρανία τῶν Ὡδείων). Γύρω ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δύο ἀναμφισβήτητους πρωτομάστορες τῆς σύγχρονης γνήσιας ἐλληνικῆς μουσικῆς μὲ παγκόσμια ἀκτινοβολία εὐδοκιμεῖ τουλάχιστον μία δεκάδα ἀξίων δημιουργῶν, πὺ σταθερὰ συμβάλλουν στὴν πρόοδο τῆς ἐντεχνῆς μουσικῆς μας.

Στὸ θέατρο καὶ εἰδικότερα στὴν ἀρχαία τραγωδία μέχρι πρὸ 20-30 ἐτῶν κυριαρχοῦσε τὸ Ἑθνικό, κάτω ἀπὸ τὴν σκηνοθετικὴ μπαγκέτα τοῦ Ροντήρη, Ἀξιος καὶ σπουδαῖος σκηνοθέτης τῆς αὐστηρῆς γερμανικῆς σχολῆς. Ἦταν ἀκριβῶς ἡ περίπτωσις τοῦ «Εὐρωπαϊκοῦ Ἑλληνισμοῦ». Σήμερα κυριαρχεῖ ὁ Κούν καὶ πολλοὶ ἄλλοι σκηνοθέτες τῆς σχολῆς του ἢ τῆς ἐπιρροῆς του. Ὁ Μινωτῆς εἶναι μιὰ ξεχωριστὴ περίπτωσις φορέα ἐλληνικότητος. Σήμερα λέμε, ὅτι ἔχουμε ἐδραιωμένο ἐλληνικὸ θέατρο, καὶ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ 43 θέατρα τῆς Ἀθήνας περνᾶνε στὴν πλατεία ἐλληνικὰ καὶ πανανθρώπινα μηνύματα μὲ τρόπο γνήσια

ἐλληνικό.

Τὰ παραπάνω παραδείγματα ἀποδείχνουν ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος, ὅτι σήμερα ἔχουμε βρεῖ καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐλληνικοῦ ἐλληνισμοῦ καὶ τὸν τρόπο νὰ τὸν συλλάβουμε καὶ νὰ τὸν περάσουμε στοὺς Ἑλληνες καὶ σ' ὅλην τὴν ἀνθρωπότητα. Αὐτὸ πὺ δὲν ἔχουμε καταλάβει ἐμεῖς οἱ Ἑλληνες εἶναι, ὅτι ἡ ἀνθρωπότης διψᾷ γιὰ πνευματικὰ «προϊόντα» πὺ φέρουν τὴν σφραγίδα τῆς ἐλληνικότητος μὲ τὴν ἐνδειξη «*Made in Greece*» καὶ ὅτι τὰ ἀκριβότερα καὶ ποιοτικῶς καλύτερα ἐξαγωγίματά μας εἶδη δὲν εἶναι τὰ πορτοκάλια καὶ τὰ βερύκοκκα, ἀλλὰ τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα, φτιαγμένο ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ σκέψη. Γιατὶ ἡ παγκόσμια ζήτηση εἶναι ὄντως ἀπεριόριστη. Καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Σουηδικὴ Ἀκαδημία στεφανώνει μὲ νόμπελ μόνον ποιητές, σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν μικρὴ Ἑλλάδα, καὶ σχεδὸν μόνον τεχνολόγους, σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τίς λεγόμενες «Ὑπερδυνάμεις».

ΣΠΥΡΟΣ ΝΟΝΙΚΑΣ

Ἑλληνικός

*Κι ὕστερα εἶναι ἐκεῖνο τὸ
«Ἑλληνικός»,
πὺ μὲ παιδεύει...
Ἔτσι τὸν ἤθελα
τὸν ἔρωτά μας.
Ἀπέριττο κι ἀφθαρτο,
χωρὶς φτιασίδια καὶ καμώματα,
ἰδανικὸν καὶ πλήρη,
χωρὶς σκοπούς.*

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Γ. ΡΟΖΟΣ

Τὸ Αἰγαῖο γενέθλιος χώρος τῆς ἑλληνικότητας

Ὅλη σχεδὸν ἡ ἱστορία τοῦ Πνεύματος τῆς ἀνθρωπότητας, ὅσο κι ἂν φαίνεται περίεργο κι ὅσο κι ἂν ξενίζει ἢ προκαλεῖ ἀπορίες, εἶναι βέβαιο, πὼς ξεκίνησε ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο. Ἄν ρίξουμε μιὰ ματιά μόνο στὸ χάρτη καὶ νοερά δοῦμε ὁλόκληρο μαζί τὸν αἰγαιακὸν ὁρίζοντα, θὰ διαπιστώσουμε, πὼς ἡ κλειστή αὐτὴ ἀγκαλιὰ ἀπὸ θάλασσα ποὺ βρέχει τίς πιὸ ὑψηλές ἀκτὲς τοῦ κόσμου, ποὺ τὴν διασποῦν ἀπὸ πολλὰ νησιά, μοιάζει κυριολεκτικὰ μὲ μιὰ φωλιά. Μιὰ φωλιά, ποὺ οἱ ἴδιες οἱ γεωγραφικὲς καὶ κλιματολογικὲς συνθήκες τὴν προόρισαν νὰ γεννήσει καὶ ἐκθρέψει ἕναν ἀπὸ τοὺς καλύτερους καὶ ἴσως τὸν πιὸ τέλειο πολιτισμὸ τῆς ἀνθρωπότητας. Μὲ τὴν ἐννοια αὐτή, ὁ ὁρίζων τοῦ Αἰγαίου, θάλασσα καὶ νησιά, δυτικὲς καὶ ἀνατολικὲς ἀκτὲς, ὡς ἕνα ἐνιαῖο καὶ ἀξεδιάλυτο σύνολο, δὲν ταυτίζεται μόνο μὲ τὴν ἑλληνικότητα, ἀλλὰ ὑπῆρξε αὐτὸς καὶ μόνο τὸ λίκνο τοῦ ἑλληνισμοῦ. Δὲν νοεῖται Ἑλλάδα χωρὶς τὸ Αἰγαῖο καὶ δὲν μπορούμε νὰ νοήσουμε τὴν ὕπαρξη τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀρχαίου καὶ νεώτερου, χωρὶς τὸ γεωγραφικὸ του πλαίσιο, τὸ γῆινο ὑπόβαθρό του, ποὺ εἶναι ὁλος αὐτὸς ὁ γαλαζόγκριζος ὁρίζων. Ἕνας ὁρίζων ὑδάτινος, διπλάσιος τῆς στεριανῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας, γεμάτος νησιά, κόλπους καὶ ἀμμουδερά ἀκρογιάλια, ἐκβολὲς ποταμῶν, ἀκρωτήρια καὶ μιὰν ἀπέραντη ποικιλία ἀπὸ ὀρμίσκους καὶ βραχόσπαρτες ἀκτὲς.

Ἀπὸ τὴν πρώτη κι ὅλας ἐμφάνιση τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους στὴ γῆ ἡ περιοχή τοῦ Αἰγαίου προσέλκυσε οἰκιστές. Ἀπὸ τὴν νεολιθικὴ ἐποχὴ χρονολογοῦνται τὰ παλαιότερα κατάλοιπα τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας σ' αὐτήν. Στὴν Κέρο καὶ τὴν Σύρο, τὴν Κέα καὶ τὴν Μῆλο, βρέθηκαν ἀξιόλογα εὐρήματα, ποὺ εἶναι ἀψευδεῖς μαρτυρίες μιᾶς ἐντονης ζωῆς, ποὺ εἶχε τίς ρίζες της στὰ βάθη τῶν αἰώνων. Ἀλλὰ καὶ ὅταν μιὰ ἢ δύο χιλιετίες ἀργότερα ἀρχισαν οἱ μαζικὲς μετακινήσεις τῶν «Ἰνδοευρωπαϊκῶν» λαῶν, ἀπὸ τὸ Βορρὰ πρὸς τὸ Νότο, ἡ περιοχή

τοῦ ἀνατολικοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου μαζί μὲ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου ἀποτελέσαν τὸ ἐπίκεντρο τῆς προσοχῆς τους. Ἄν καὶ γνωρίζουμε ἐλάχιστα γιὰ τοὺς πρώτους ἐκείνους λαοὺς ποὺ κατοίκησαν τὴν νότιο Ἑλλάδα, τὸ Αἰγαῖο καὶ τὰ δυτικὰ μικρασιατικὰ παράλια, ἐκεῖ γύρω στὰ 3.000 μὲ 2.000 χρόνια π.Χ. εἶναι βέβαιο πὼς εἶχαν κι' ὅλας δημιουργήσει πυκνὸτατους οἰκισμούς, πόλεις καὶ ἕναν ἀρκετὰ προηγμένο πολιτισμό, ποὺ τὰ ἔχνη τῆς παρουσίας του εἶναι παντοῦ ὁλοφάνερα. Οἱ ἱστορικοὶ, ἀπὸ ἑλλειψη στοιχείων καὶ ἀκριβῶν πληροφοριῶν, κάνουν λόγο γενικὰ γιὰ «Μικρασιᾶτες» καὶ «λαοὺς τῆς θάλασσας». Ἐτσι γνωρίζουμε τοὺς Πελασγοὺς, ποὺ κατοικοῦσαν κυρίως τὴ νότιο Θεσσαλία, τοὺς Λέλεγες καὶ τοὺς Κᾶρες, ποὺ εἶχαν κατοικήσει στὰ νησιά. Στὴν Κύπρο καὶ τὴν Κρήτη ὑπῆρχαν οἱ Μίνωες, ἐνῶ οἱ Χετταῖοι καὶ οἱ Αἰγύπτιοι δέσποζαν στὴν εὐρύτερη λεκάνη τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Ἐκεῖ στὶς ἀρχὲς τῆς 2ης χιλιετίας π.Χ. —ἂν ὄχι ἐνωρίτερα, σύμφωνα μὲ νεώτερες θεωρίες— ἐμφανίζονται στὸν ἑλλαδικὸν ὁρίζοντα τὰ πρῶτα «Ἰνδοευρωπαϊκὰ» φύλα, οἱ πρόγονοι τῶν Ἑλλήνων, ποὺ πιεζόμενοι ἀπὸ τοὺς Θρᾶκες, ποὺ ἀκολουθοῦσαν καὶ τοὺς Ἰλλυριοὺς, ἐγκαταστάθηκαν στὴν Νότιο Ἑλλάδα καί, σιγά-σιγά, πέρασαν στὰ νησιά καὶ τὴν Μικρὰ Ἀσία. Στὸν 12ο αἰῶνα π.Χ. ἡ κατάσταση ἀρχίζει νὰ σταθεροποιεῖται. Οἱ Ἰλλυριοὶ ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα στὴ δυτικὴ περιοχή τῆς Βαλκανικῆς, οἱ Θρᾶκες στὴν ἀνατολική, ἐνῶ οἱ ἰθαγενεῖς πληθυσμοὶ ἀρχίζουν ν' ἀφομοιώνονται μὲ τοὺς ἐπὶ ἡλῶδες.

Ἄν οἱ προϋπάρχοντες λαοὶ ὑπερεῖχαν πολιτιστικὰ τῶν καινούργιων «Ἰνδοευρωπαϊκῶν», οἱ δεῦτεροι ἀποδείχθηκαν ἱκανότεροι καὶ μὲ μεγάλες δυνατότητες πολιτιστικῆς ἐξέλιξης. Ὅχι μόνο ἀφομοίωσαν τὸν πολιτισμὸν τους, πῆραν τὴν γλῶσσα καὶ τὰ τοπωνύμια τῶν παλαιῶν κατοίκων (ὅλες οἱ καταλήξεις σὲ -νθος καὶ

-ττος έχουν την προέλευσή τους από την γλώσσα των πρώτων κατοίκων του έλλαδικού χώρου), αλλά και γρήγορα τους ξεπέρασαν σε έπινοήσεις και βελτιώσεις. Οί «ίνδοευρωπαίοι» της Νότιας και 'Ανατολικής 'Ελλάδας, μάλιστα σε αντίθεση με τους συγγενείς τους των δυτικών περιοχών ('Ακαρνάνες τους Αίτωλους) ή τους βορειότερα έγκατεστημένους Μακεδόνες, που έμειναν σχετικά στάσιμοι, αναπτύχθηκαν και περισσότερο και πιο γρήγορα.

'Ακριβώς στο σημείο αυτό υπεισέρχεται ό παράγων περιβάλλον. Οί ιδιαίτερα ευνοϊκές συνθήκες του αϊγαιακού χώρου, οί κλιματολογικές συνθήκες, οί άνοιχτοί όρίζοντες, οί εύκολες δυνατότητες συγκοινωνιακής προσπέλασης των νησιών άλλαξαν σταδιακά την νοοτροπία των άξεστων έκείνων μεταναστών. 'Από βοσκοί και γεωργοί μεταβλήθηκαν σε ναυτικούς και τεχνίτες, έμπορους και καλλιτέχνες. Κι' αυτό δέν θα γινότανε, άν δέν είχαν φτάσει έως εκεί, στα παράλια της Νότιας 'Ελλάδας και τα νησιά του Αιγαίου. 'Εκεί άκριβώς συντελέστηκε ή πολιτιστική τους μεταμόρφωση. Μέσα σε λίγους αιώνες οί άξεστοι ως τότε «ίνδοευρωπαίοι» κατακτητές, νομάδες και μισοάγριοι, μεταβλήθηκαν σταδιακά σε "Έλληνες (Ούλριχ Βύλκεν, «*Αρχαία Έλληνική Ιστορία*», ελληνική έκδοση «Παπαζήση», σελ. 30-34).

'Απ' αυτούς, στην εποχή των άποικισμών, λίγο άργότερα, ξεχώρισαν τα τρία μεγάλα φύλα, που διαδοχικά αϋλάκωσαν τον έλλαδικό χώρο, πέρασαν από τα νησιά στα μικρασιατικά παράλια και δημιούργησαν τον τελευταίο μεγάλο αϊγαιακό πολιτισμό, αυτόν που όλοι σήμερα γνωρίζουμε ως κλασσικό ελληνικό πολιτισμό. Πρώτοι οί 'Ιωνες, άμέσως μετά την κατάρρευση της μινωικής αυτοκρατορίας και την παρακμή των μηκοναϊκών κρατών, τó σήσιμο της αυτοκρατορίας των Χετταίων (γύρω στα 1190), άρχισαν να άπλώνονται προς τα παράλια της Μικρής 'Ασίας. Τους άκολούθησαν οί Αίολεϊς ή 'Αχαιοί (κατά τον Όμηρο) και τελευταίοι άκολούθησαν οί Δωριείς.

Δέν θα έρθουμε σε λεπτομέρειες. Αυτό

που θέλουμε να δείξουμε είναι τούτο: Τό φυσικό περιβάλλον του ευρύτερου υδάτινου και στεριανού αϊγαιακού χώρου στάθηκε άποφασιστικός παράγοντας στην διαμόρφωση των ελληνικών χαρακτηριστικών και γνωρισμάτων. 'Ο φυσικός διαμελισμός του έδαφικού χώρου, τα ψηλά βουνά, τα βαθιά ποτάμια ευνόησαν τον πολιτικό διαχωρισμό και την δημιουργία μικρών αυτόνομων κρατιδίων. Οί ίδιοι φυσικοί και κλιματολογικοί συντελεστές έκαναν τόν χαρακτήρα των 'Ελλήνων άστατο, άψίκορο, ευμετάβλητο και εύεξαπτο. 'Ο άτομισμός, ή φαντασία, ή εύρηματικότητα, τó φιλοπερίεργον είναι ιδιότητες, που καλλιεργήθηκαν και αναπτύχθηκαν κυρίως μέσα στον αϊγαιακό φυσικό περίγυρο, που ευνοούσε τέτοιες ψυχικές διαμορφώσεις.

Χωρίς άμφιβολία αυτό που λέμε σήμερα «έλληνικό πνεύμα» είναι τó άποτέλεσμα μιās σπάνιας, θάλεγα μοναδικής και όπωσδήποτε ευτυχισμένης συγκυρίας. Κάπου εκεί, ανάμεσα στον 8ο και 5ο π.Χ. αιώνα, ένας βιολογικά προικισμένος λαός όλος υγεία και με γερές καταβολές και άπερίοριστες δυνατότητες προσαρμοστικότητας και εξέλιξης έδωσε μιá καταφατική άπάντηση στην πρόκληση του φυσικού περιγυρου. 'Απ' αυτήν την άντιπαράθεση γενήθηκε ό μεγάλος ελληνικός πολιτισμός, γέννημα του ίωνικού κυρίως πνεύματος, του αϊγαιακού χώρου και της έποχής. 'Ηταν ένας πολιτισμός όλότελα καινούργιος και ριζικά διαφορετικός από τους προύπαρχοντες, που επάνω τους στηρίχθηκε, χωρίς όμως και να τους μιμηθεί. 'Ηταν, πάνω άπ' όλα, ένας πολιτισμός θαλασσινός, που διαμορφώθηκε ύστερα από μιá μακροχρόνια πάλη με τα κύματα και τους άέρηδες. 'Ηταν τó δημιούργημα έλευθερων και άπροκατάληπτων ανθρώπων, που έζησαν πάντα σε πόλεις που είχαν άπερίοριστη θέα στους άνοιχτούς αϊγαιοπελαγίτικους όρίζοντες.

Αν θέλαμε να διατυπώναμε μερικούς όρισμούς για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, θα ήταν έπιβεβλημένο, πρώτα-πρώτα, να έπισημαίναμε μερικές ιδιότητές

του, πὺν τὸν ἔκαναν νὰ ξεχωρίζει ἀπόλυτα ἀπ' ὅλους τοὺς πρὶν ἀπ' αὐτὸν ἢ ἀπὸ ἐκείνους τῶν ἄλλων λαῶν τῆς ἰδίας ἐποχῆς. Ἡ πολυμέρεια καὶ ἡ πληρότητα, ἡ ἐνότητα καὶ ἡ πολυτυπία ἦταν οἱ πῖθ οὐσιώδεις. Ἀκριβῶς γιὰ τὸ οἱ Ἕλληνες ἦταν τὸ προῖον τῆς βαθμιαίας συγχώνευσής τους μὲ ὅλους τοὺς προϋπάρχοντες λαοὺς, ὁ πολιτισμὸς τους παρουσίαζε μεγάλη ποικιλία καὶ πολυμέρεια. Οἱ καλλιτεχνικὲς τους ἄλλωστε ἀνησυχίες βρῆκαν τὴν ἐκφρασὴν τους ὄχι μόνον στὸν ἰωνικὸ ρυθμὸ ἀλλὰ καὶ τὸ δωρικὸ (ἀργότερα καὶ στὸν κορινθιακόν). Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ χώρου ποίκιλε, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ χτισθοῦν ναοὶ καὶ σπῖτια μὲ τὶς πῖθ διαφορετικὲς ἀρχιτεκτονικὲς καὶ σχεδιασμοὺς.

Ἀλλὰ καὶ ἡ μεταξὺ τους δεσμοὶ αἰσθημάτων, γλώσσας καὶ κουλτούρας ἦταν χαλαροὶ ὅσο καὶ στέρεοι. Λάτρευαν τοὺς ἱδίους θεοὺς, ἀλλὰ μὲ διαφορετικὴ ἔνταση καὶ διαφορετικὴ προτεραιότητα στὴν ἀπονομὴ τῶν τιμῶν, πὺν ποίκιλε ἀπὸ τόπο σὲ τόπο καὶ ἀπὸ πόλιν σὲ πόλιν. Ἀπὸ τᾶλλο μέρος ἡ θρησκεία τους ἀποτελοῦσε μιὰ κοινὴ κληρονομιά. Ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν κοινὴ τους φυλετικὴ καταγωγὴ, ἐνῶ ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ τους ὀργάνωση ἦταν μιὰ σειρά ἀπὸ νεωτερισμοὺς σὲ σχέση μὲ τὴν προϋπάρχουσα. Ἡ πόλιν-κράτος ἦταν μιὰ ἰδιαίτερη δημιουργία καθαρὰ ἐλληνικὴ. Ἡ σημασία της γιὰ τὸ μέλλον τοῦ πολιτισμοῦ ἀποδείχθηκε ἀνυπολόγιστη. Ἦταν ταυτόχρονα ἡ ὄλική βάση καὶ τὸ ἰδανικὸ τῆς κοινωνικῆς τους συμβίωσης, πὺν στηριζόταν στὴν ἀμοιβαιότητα τῶν συμφερόντων, τὸν σεβασμὸ τῆς προσωπικότητος καὶ τὴν ἐλευθερία.

Ἡ τέχνη τους καὶ ἡ ἐπιστῆμη τους, τέλος, ἦσαν στενὰ δεμένες μὲ τὴν πρακτικὴ ζωὴ. Τὴν κάλυπταν καὶ τὴν ἐξυπηρετοῦσαν κατὰ τὸν ἰδανικότερο τρόπο. Ἡ γλυπτικὴ καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τους, ἂν καὶ ξεπήδησαν ἀρχικὰ ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς κατοικίας γιὰ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἀνθρώπους, πῆραν στὴ συνέχεια ἀπίθανες προεκτάσεις.

Ἡ πῖθ πρωτότυπη, ὥστόσο, σύλληψη τους ἦταν ἡ φιλοσοφία. Ἦταν ἡ πρώτη προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ βάλῃ σὲ τά-

ξη τὸ κόσμον γύρω του, νὰ ἐναρμονίσῃ τὴ θέσιν του σὲ σχέση μὲ τὶς φυσικὲς του λειτουργίες καὶ νὰ ἐλέγξῃ, ὅσο τοῦτο ἦταν δυνατό, τὸ ἄμεσο καὶ τὸ ἀπώτερο περιβάλλον του.

Βέβαια ἡ φιλοσοφία τους εἶναι προῖον ἐλεύθερης διανοητικῆς κατεργασίας, χωρὶς περιορισμοὺς ἢ θρησκευτικὲς προκαταλήψεις. Γιὰ πρώτη φορὰ ἐγινε τότε ὁ διαχωρισμὸς φιλοσοφίας καὶ θρησκείας, πὺν βρέθηκαν νὰ βαδίζουν παράλληλα, χωρὶς ἡ μιὰ νὰ θέλει νὰ ἐπικαλύπτει ἢ νὰ ὑπαγορεύει τὶς θελήσεις της στὴν ἄλλη.

Ἀλλὰ τὸ μέγιστο ἐπίτευγμα τοῦ αἰγαϊακοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ δὲν εἶναι ὅτι γέννησε τὴν φιλοσοφία, ὅσο τὸ περιεχόμενο, τὸ βάθος καὶ οἱ προοπτικὲς πὺν τῆς ἔδωσε. Ὄντας τὸ ἐλεύθερο προῖον μιᾶς ὁλόδροσης καὶ ἐφηβικῆς σκέψης ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφία δὲν εἶχε τίποτα τὰ συμβατικόν, τὸ δογματικόν καὶ τὸ ἀπὸ πρωτύτερα προκαθορισμένον. Ὁ ἐλληνικὸς στοχασμὸς ἀπλώνονταν μὲ ἀνεση καὶ περιέργεια καὶ ἀγκάλιαζε τὸ σύμπαν ἐρίοντας τὶς πῖθ πρωτότυπες καὶ εὐφυεῖς ἐρμηνείες στὴν δομὴ καὶ τὴν λειτουργία του.

Αὐτὲς οἱ διανοητικὲς συλλήψεις τῆς κοσμικῆς λειτουργίας, οἱ κοσμολογικὲς θεωρίες, χωρὶς ἀμφιβολία ἦταν κάτι τὸ τελείως κανοῦργιο στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ πρώτη φορὰ μερικοὶ μεγαλοφυεῖς ἄνδρες ἀπὸ τὴν Ἰωνία προσπάθησαν χωρὶς παρωπίδες καὶ θρησκευτικὲς προκαταλήψεις, χωρὶς ὄργανα μέτρησης ἢ ἄλλα βοηθήματα, νὰ δώσουν γενικὲς ἢ μερικὲς ἀπαντήσεις στὸ πρόβλημα τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὑπαρξῆς. Κίνητρο ὄλων αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν ἡ περιέργεια.

Προϋπόθεση ἡ ἀνιδιοτελεὴς ἐφεση γιὰ τὴν ἐρευνα καὶ τὴν ἀναζήτησιν τῆς ἀλήθειας. Οἱ Ἕλληνες ἦταν οἱ πρῶτοι ἀνθρώποι πὺν εἶχαν σοβαρὲς ἀπορίες, πὺν προσπάθησαν νὰ δώσουν ἀπαντήσεις καὶ ἐξηγήσεις στὰ φαινόμενα καὶ τὰ ὅσα ἐβλεπαν νὰ συμβαίνουν γύρω τους. Ἦταν αὐτοί, πὺν πρῶτοι βίωσαν ἐντονα τὸν κόσμον γύρω τους καὶ ἀπόκτησαν συνειδήσιν τῆς ἀνεπανάληπτης μοναδικότητός τους μέσα σ' αὐτόν. Ἡ διανοητικὴ τους ὥθησιν εἶχε ἄλλωστε τὰ

πιό εύγενικά κίνητρα. Καμμιά ύλική σκοπιμότητα, κανένα κέρδος, καμμιά πρακτική ή άλλη ωφελιμιστική αντίληψη δεν έσπρωξε τους ανθρώπους αυτούς να «σπάσουν» τις καθιερωμένες έρμηνειες, που βασίζονταν ως τότε σε πρωτόγονες θρησκευτικές και μυθολογικές πεποιθήσεις όλοτελα άβασάνιστες και συμβατικές.

Μέσα και πέρα από τους μύθους, τις εξηγήσεις των μάγων και των αστρολόγων, τις θολές και μπερδεμένες, μεταφυσικές και σκοτεινές θεωρήσεις των λογής-λογής ιερατείων οι Έλληνες προχώρησαν σ' ένα χωρίς προηγούμενο ξεκαθάρισμα.

Με έπικεντρο την Μίλητο, τó μεγάλο ιωνικό κέντρο έμπορίου και άποικισμού, που συγκέντρωνε επισκέπτες και συναλλασσόμενους άπ' όλον τόν τότε γνωστό κόσμο της ανατολικής Μεσογείου, ή ελληνική σκέψη διαμορφώθηκε με μιά μοναδική εύλυγισια και πρωτοτυπία. Οι προσπάθειες των πρώτων Μιλησίων φιλοσόφων να εξηγήσουν τó κόσμο διέφεραν σε τρία βασικά σημεία από κάθε άλλη προηγούμενη προσπάθεια.

Φέρνανε, πρώτα-πρώτα, την σφραγίδα της άτομικότητας. Όπως και όλες οι άλλες δημιουργίες του ελληνικού πνεύματος, ήταν προσωπικά δημιουργήματα έπώνυμων και γνωστών δημιουργών. Ή άνατολίτικη «έπιστήμη», αντίθετα, ήταν τó προϊόν μιάς άνώνυμης και κλειστής κάστας.

Μιά άλλη βασική διαφορά της ελληνικής συμβολής στην προώθηση της ανθρώπινης σκέψης ήταν ή μεθοδολογία τους, ó τρόπος προσέγγισης του αντικειμένου τους, που έδω για πρώτη φορά ήταν καθαρά επιστημονικός. Οι παρατηρήσεις τους εϋρύνθηκαν με τó πείραμα και πλουτίστηκαν με μιά σειρά από μεγαλοφυείς ύποθέσεις και άφετηριακές διαπιστώσεις. Θυμίζουμε εκείνη του Παρμενίδη: «*Τίποτε δέν γεννιέται από τó τίποτα*»· τó άλλο εκείνο του Έμπεδοκλή: «*Τίποτα δέν μπορεί να συμβεί χωρίς λόγο, όλα γεννιούνται από κάτι τó συγκεκριμένο και τήν αναγκαιότητα*»· και τó θεμελιακό του Ήράκλειτου για τó συνεχώς εξέλισσόμενο και άέναα μεταβαλλόμενο: «*Τά πάντα ρεί*».

Όλα αυτά είναι μεγαλοφυείς συλλήψεις και θεμελιακές προϋποθέσεις-βάσεις για όποιαδήποτε έρευνα. Σ' αντίθεση με τους Χαλδαίους αστρονόμους και τους άλλους άνατολίτες και αιγύπτιους «σοφούς», που άποθήκευαν γνώσεις χωρίς νάβαν σε θέση να τις έρμηνεύσουν ή που τις χρησιμοποιούσαν για φανταστικές και θρησκευτικές κατασκευές, οι Έλληνες διανοητές, έμπνεόμενοι από την καθαρότητα του ελληνικού όρίζοντα, άγωνίστηκαν να κατανοήσουν τόν κόσμο σάν ένα κόσμο λογικό με σύστημα και ένότητα διάρθρωσης. Και στην προσπάθειά τους αυτή επέδειξαν μιά άκλόνητη έμπιστοσύνη και μιά τόλμη και ένα θάρρος πρωτοφανήρωτα. Προχωρώντας άκόμα περισσότερο στην λογική επεξεργασία των στοιχείων τους άρχισαν ν' άναζητούν άρχες και νόμους πάνω στη φύση. Μόνο έτσι κατόρθωσαν ν' άνακαλύψουν την πραγματική θεωρία της έκλειψης, την σφαιρικότητα της γής, την κίνησή της, όπως και την κίνηση των άλλων πλανητών.

Ή έπιθυμία και ή τάση τους να βρουν ένότητα και άρχες στην άσταμάτητη ποικιλία της φύσης πήρε την μορφή της έρευνας για την πρωταρχική ουσία, που παραμένει άναλλοίωτη και είναι αυτή που βάζει σε κίνηση όλα τ' άλλα. Αυτή την πρωταρχική ουσία, που άποκλήθηκε «*φύσις*», ó Θαλής την βρήκε στο νερό. Άλλοι είπαν, πώς είναι ó άέρας (Άναξίμενης) ή ή φωτιά ή ένας συνδυασμός ή ή άρμονία των αντίθέτων άρχών (Ήράκλειτος).

Δέν θά έρθουμε σε λεπτομέρειες γύρω άπό την διδασκαλία των πρώτων Ίώνων δασκάλων της ελληνικής φιλοσοφίας, που υπήρξαν και οι θεμελιωτές της ελληνικής και παγκόσμιας διανόησης και σκέψης. Αυτό που θέλουμε έδω να δείξουμε είναι ή κοινή αιγαιακή της καταγωγή. Άκόμα και αυτή ή ποικιλία της, ή πολυμέρεια και ή πολυμορφία των έρμηνειών και των εξηγήσεων αντίστοιχεί στην μορφολογική ποικιλία του αιγαιοπελαγίτικου χώρου. Οι άνθρωποι που σκέφθηκαν όλα αυτά τά πράγματα δέν είχαν μπροστά τους κλειστούς ό-

ρίζοντες, δὲν ζοῦσαν σὲ περιοχὲς γεμᾶτες σύννεφα, οἰμίχλες καὶ βουνά. Ἡ καθαρότητα καὶ ἡ διαφάνεια τῆς ἀτμόσφαιρας, ἡ δυνατότητα μιᾶς ἀνετής καὶ συνεχοῦς θέασης τῶν οὐράνιων σωμάτων καὶ τῶν φαινομένων διευκόλυνε τὶς παρατηρήσεις τους καὶ ἀπόθεσε τὴν σφραγίδα τῆς σαφήνειας στὰ συμπεράσματά τους.

Ἀλλὰ κάτι τέτοιο, μιὰ τόσο ιδεώδης φωτεινότητα καὶ καθαρότητα τῆς ἀτμόσφαιρας, μόνο στὸν αἰγαιακὸν ὡρὸν ὑπάρχει. Μόνο στὸν εὐνοημένο αὐτὸ μιχτὸ ὡρὸν, θαλάσσιο καὶ στεριανό, μὲ τὴν ἀπέραντη ποικιλία τῶν ἀκτῶν, τὴν μοναδικὴ ποικιλία τῆς πανίδας καὶ τῆς χλωρίδας, τὴν ἀνεση νὰ τρέφει καὶ ν' ἀνασταίνει ζωές, τὴν ἀνεπανάληπτη φυσικὴ ὁμορφιά, ἐπέτρεψαν στοὺς Ἕλληνες ν' ἀνεβάσουν τὴν ἴδια τους τὴν ὑπαρξὴ σ' ἓνα ἐπίπεδο πέρα καὶ πάνω ἀπὸ τὸ ὕλικό καὶ τὸ χοϊκό, πού τοὺς ἔδενε ὡς τότε μὲ τὴν μιζέρια τῆς ἐφήμερης φύσης τους. Σ' ἓνα κυριολεκτικὰ προνομιούχο καὶ ἀπὸ κάθε ἀποψη ὑπερέχοντα ὡρὸν, μὲ τὶς πιὸ ἰδανικὲς συνθῆκες βίωσης καὶ ἀνάπτυξης, πού ἦταν, τότε, τὸ Αἰγαῖο, οἱ Ἕλληνες κάτοικοί του ἔγιναν συνειδητοὶ φορεῖς κάθε ὑψηλῆς καὶ ὠραίας ιδέας, πού, σὲ τελικὴ ἀνάλυσή, εἶναι συνώνυμη καὶ ταυτόσημη μὲ τὴν ἐλληνικότητα.

Στὸν ἴδιο ὡρὸν καὶ κάτω ἀπὸ τὶς ἴδιες κλιματολογικὲς καὶ φυσικὲς ἐπιδράσεις ὁ ὁποιοσδήποτε ξένος δὲν μπορούσε παρὰ νὰ μεταβληθεῖ, ἀργὰ ἢ γρήγορα, σὲ Ἕλληνα. Νὰ πάρει, δηλαδή, τὶς θεμελιακὲς ἐκεῖνες ιδιότητες τῆς ἐλληνικότητας, πού εἶναι ἡ αἴσθησις τοῦ μέτρου καὶ τῶν ἀναλογιῶν, ἡ καλαισθησία, ἡ ἀγάπη γιὰ τὴν γνώση, ἡ περιέργεια, ἡ φιλοκαλία, τὸ ἀδογματιστό, ὁ ἔρωτας γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀλήθεια, τὸ πάθος γιὰ τὴν σαφήνεια καὶ τὴν καθαρότητα στὶς μορφές καὶ τὶς ιδέες.

Ὅπως καὶ σ' ἄλλα μας ἄρθρα, παλαιότερα, τονίσαμε, ἡ ἐλληνικότητα δὲν ἦταν καὶ οὐτε εἶναι κάτι τὸ βιολογικό, κάτι πού κληρονομίεται ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ. Εἶναι, πολὺ περισσότερο, κάτι πού μπορεῖ ν' ἀποκτηθεῖ ἀπ' ὁποιοδήποτε πού εἶναι σὲ θέση νὰ νιώσει τὴν ὁμορφιά, νὰ πάρει ἐλληνικὴ μὀρφωση, νὰ ζήσει καὶ νὰ βιώσει ἐλληνικά.

Ἐδῶ, μπορούμε νὰ προσθέσουμε καὶ τοῦτο τὸ οὐσιώδες: Ἕλληνας γίνεται καὶ ἐκεῖνος πού μπορεῖ νὰ ἔρθεῖ καὶ νὰ ζήσει στὸ Αἰγαῖο. Ναί, γιὰ νὰ γίνει κτῆμα τοῦ ὁποιοδήποτε ἡ ἐλληνικότητα, νὰ συνυφανθεῖ μέσα του, μὲ τὴν ψυχὴ καὶ τὸ εἶναι του ὅλο ἐκεῖνο τὸ πυκνὸ πλέγμα ἀπὸ ἀξίες, ιδιότητες καὶ ἀρετές, χρειάζεται ἡ μακρόχρονη βίωσις στὸ ἐλληνικὸ περιβάλλον, στὸν ἐλληνικὸ φυσικὸ ὡρὸν, πού δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν εὐρύτερο αἰγαιοπελαγίτικο.

Δὲν εἶναι τυχαῖο, πὼς οἱ αὐθεντικότεροι ἐκφραστές τῆς ἐλληνικότητας, στὴν ἀρχαιότητα, τὰ περισσότερα καὶ τὰ καθαρότερα μυαλὰ σ' ὅλους τοὺς τομεῖς (τέχνη, ἐπιστήμη, φιλοσοφία, πολιτικὴ...), ὅλοι ἐκεῖνοι πού σφράγισαν μὲ τὶς ἀρετὲς ἀλλὰ καὶ τὶς ἀδυναμίες τους τὴν ἐλληνικότητα, γεννήθηκαν σὲ χώρες καὶ περιοχὲς γύρω καὶ μέσα στὸ Αἰγαῖο. Στὶς μεγάλες πόλεις τῆς Ἰωνίας, στὰ παράλια τῆς Μακεδονίας, στὰ νησιά, στὰ ἑλλαδικὰ ἀκρογιάλια εἶδαν γιὰ πρώτη φορὰ τὸ φῶς τοῦ ἡλίου οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς, πού διαμόρφωσαν τὴν ἐννοια τῆς ἐλληνικότητας καὶ τῆς ἔδωσαν τὴν μοναδικὴ καὶ ἀνεπανάληπτη ἰδιότητα της. Ἄς θυμίσουμε ἐνδειχτικὰ τὸν Θαλῆ καὶ τὸν Ἡράκλειτο, τὸν Ἀναξίμανδρο καὶ τὸν Ἀναξίμενη, τὸν Δημόκριτο καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Ἡρόδοτο καὶ τὸν Θουκυδίδη...

Ἀλλὰ ἂς σταματήσουμε ἐδῶ. Ἀπὸ ἐκεῖνα πού εἶπαμε, ἐκεῖνα πού ἀφήσαμε νὰ ἐννοηθοῦν, ἀλλὰ καὶ ἀπ' ὅσα παραλείψαμε καὶ γιὰ ἔλλειψη χώρου δὲν μπορέσαμε ἀναλυτικὰ νὰ προσθέσουμε, γίνηκε, νομίζουμε, ἀπόλυτα σαφές, πὼς χωρὶς τὸ Αἰγαῖο, τὴν καρδιὰ καὶ τοὺς πνεύμονες τοῦ ἐλληνισμοῦ, αὐτὸ πού εἴμαστε σήμερα, αὐτὸ πού μᾶς κάνει περήφανους γιὰ τὸ παρελθόν μας, δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξει. Τὸ Αἰγαῖο, καθοριστικὰ καὶ ἀπόλυτα, προσδιόρισε, μιὰ γιὰ πάντα, τὴν πολιτιστικὴν ταυτότητα καὶ προδιέγραψε τὰ κύρια γνωρίσματά της. Χωρὶς, τέλος, τὴν θάλασσα τοῦ Αἰγαίου, τὰ πανέμορφα νησιά, πού, θάλεγε κανεὶς, πὼς ἐπιπλέον ἐπάνω της, ὅπως τὰ μέλη τοῦ ἀκρωτηριζομένου Θεοῦ, ἡ ζωὴ μας θάταν περιορισμένη, κλειστὴ καὶ

μίζερη.

Τὸ Αἰγαῖο ἦταν, εἶναι καὶ θὰ εἶναι τ' ἀνοιχτὰ χέρια τοῦ ἑλληνισμοῦ, ποὺ ἀπλώνονται φιλικὰ γιὰ νὰ δώσουν ἀλλὰ καὶ νὰ πάρουν, νὰ ἐνώσουν καὶ νὰ γνωρίσουν, νὰ συμφιλώσουν καὶ νὰ πλησιάσουν τοὺς ἄλλους λαοὺς. Ἔτσι τὸ Αἰγαῖο δὲν ἦταν μόνο τὸ λίκνο ὅπου γεννήθηκαν ἀμέτρητοι πολιτισμοὶ καὶ οἱ πρῶτοι πρωτότυποι καὶ ὑψηλόπνοες ἰδέες, ὁ χῶρος ὅπου ἡ φαντασία καὶ ἡ λογικὴ, τὸ μέτρο καὶ ἡ ὁμορφιά βάδισαν χέρι μὲ χέρι, ἀλλὰ καὶ τὸ μέρος ὅπου οἱ λα-

οὶ εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσει ὁ ἓνας τὸν ἄλλον καλύτερα, ὅπου ὅλοι καὶ ὅλα πρόβαλλαν, ὑπόβαλλαν καὶ ἐνίσχυαν τὴν ἰδέα τῆς ἐνότητας καὶ τῆς πανανθρώπινης οἰκουμενικότητας. Γεμᾶτο ἱερὰ καὶ ναοὺς ἄλλοτε, ἅς ξαναγίνει πάλι ὁ συνδετικὸς κρίκος ποὺ θὰ φέρει κοντὰ τοὺς γύρω λαοὺς καὶ θ' ἀπαλύνει τὴν ἀδιαλλαξία καὶ τὴν μισαλλοδοξία τους, τὸ μῖσος καὶ τὴν προκατάληψη, ποὺ τόσο ἔχουν δηλητηριάσει, στὶς μέρες μας ἀμέτρητες ψυχές σ' ὅλο τὸ κόσμο, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο πολὺ περισσότερο.

ΠΟΠΗ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ

Μετέωρο

*Κάστρα ἐρειπωμένα,
σπασμένες κολῶνες καὶ μάρμαρα,
ἀγάλματα κομμάτια.
Ἐρείπια καὶ στάχτες,
πέτρες βαμμένες μὲ αἷμα,
σημαῖες σκισμένες.
Καὶ σταυροί,
ἀτέλειωτες σειρὲς σταυροί....
Τοῦτος ὁ τόπος σὲ πονάει
καὶ πονάει σὰ λαβωμένο θεριό,
σὲ πληγώνει
κι οἱ πληγές του αἰμορραγοῦν.
.....
Τὸ παρελθόν του δίκωπο μαχαίρι,
τὸ μέλλον του βέλος μετέωρο.*

Η. Α. ΤΣΑΤΣΟΜΟΙΡΟΣ

Σύντομο ιστορικό τής Ρωμιοσύνης

Ρωμαίους πολίτες όνόμασε ό αυτόκράτωρ Μάρκος Αύρηλιος 'Αντωνίνος ή Καρακάλλας τούς υπόδουλους τής Ρωμαϊκής 'Επικράτειας. Αύτ ή ένέργεια του Καρακάλλα με την όποία δόθηκε ή «ίσοπολιτεία» σ' όλους τούς έλεύθερους (μη δούλους) κατοίκους τής αυτόκρατορίας (είναι ή περιβόητη διάταξη του 212 μ.Χ., ή *Constitutio Antoniana*), σκοπόν είχε, όπως έχει παρατηρηθεί, την αύξηση τών εισοδημάτων του αυτόκρατορικού Ταμείου. Με την «ίσοπολιτεία», οί κανούργιοι Ρωμαίοι πολίτες, ένώ εξακολουθούσαν νά έπιβαρύνονται μ' όλες τις παλιές εισφορές τών «έπαρχιωτών», έπρεπε τώρα, πού αναγνωρίζονταν σάν πολίτες τής Ρώμης, νά καταβάλλουν στο Κράτος έπι πλέον τό ένα είκοστό του εισοδήματός τους. Αυτό τό «χαράτσι» ήταν άλλωστε ύποχρέωση και τών γνήσιων Ρωμαίων πολιτών.

Θά ήταν όμως και διαφωτιστικό, γιά ν' άντιληφθεί ό άναγνώστης τό έξουσιαστικό πνεύμα τής Ρώμης, νά δούμε με ποιό τρόπο γινόταν ή είσπραξη τών φόρων. Οί φόροι λοιπόν άπ' την έπαρχία έφθαναν στο αυτόκρατορικό ταμείο μέσω πλουσίων έπιχειρηματιών τής Ρώμης. Αύτοί, άφού προπλήρωναν τούς φόρους στο Δημόσιο, πού οί «τιμητές» καθόριζαν, πωλούσαν στην συνέχεια τό δικαίωμα τής είσπράξεώς τους σέ μικρότερους τοπικούς έπιχειρηματίες (και «έτεροχρονικά» εισέπρατταν και αύτοί τά κέρδη τους). Αύτοί οί τοπικοί έπιχειρηματίες, πού τά *Ευαγγέλια* τούς άποκαλούν «τελώνας», γιά νά βγάλουν τά δικά τους κέρδη, όργιάζαν. Αύτά, γιά νά πάρουμε μιá χονδρική ιδέα τής έφαρμογής τής ίσοπολιτείας, του «Καρακαλλίου πνεύματος» και τής ιδιότητας του «Ρωμαίου πολίτη».

Μεταξύ, βέβαια, τών φορολογουμένων ήταν και οί «Έλληνες Ρωμαίοι πολίτες». Αύτοί λοιπόν οί Έλληνες έπαθαν τέτοια πολιτιστική καταστροφή άπό την έπιδρομή τών Ρωμαίων (μιá παροιμία λέει: *χάνει όποιος έχει*), ώστε τά λεγόμενα περί «έπιδράσεως του έλληνικού πνεύματος στον κατακτητή» ν' άποτελούν «ύβριν» κατά του πνεύματος, ψεύδος τών γραικύλων τοποτηρητών τής Ρώμης, πού προσπάθησαν με έγκληματικά μέσα νά στρεβλώσουν την μισερή αύτή ίστορία και τέλος νά εξαφανίσουν τό πνεύμα και τό σώμα τής έλληνικότητας.

Ένας Ρωμιός, πού ή καταγωγή του ήταν άπό την Μεγαλόπολη, ήταν ό γιός του Λυκόρτα Πολύβιος. Σχετικά μ' αύτόν ό Πausανίας (στα *Άρκαδικά*, 30) λέει, ότι στην άγορά πίσω άπό τόν περίβολο πού γινόνταν οί θυσιές στον «Λύκιο Δία» βρισκόταν στήλη πού έπάνω σ' αύτήν με έλεγειακούς στίχους έξυμνείτο ό Πολύβιος, διότι «έγινε σύμμαχος τών Ρωμαίων και σταμάτησε την όργή τους κατά τών Έλλήνων».

«Ό Έλλην Πολύβιος —λέγει ό Π. Κανελλόπουλος, συγγραφέας του ιστορικού έργου «*Άπό τόν Μαραθώνα στη Πύδνα*» — δέν έγινε μόνον ό πρώτος μέγας Ιστορικός τής Ρώμης, αλλά έγινε και ό ύμνητής του μεγαλείου τής Ρώμης. Ό ήττημένος Έλλην άποφάσισε νά θεμελιώσει λογικά και ιδεολογικά την παγκόσμια ύπεροχή του κατακτητού, προλέγοντας μάλιστα ότι θά μείνει ά-

νυπερβλήτη καὶ στὸ μέλλον ἢ ὑπεροχή του [...].

» Κατὰ τὸν Πολύβιο, —συνεχίζει σ' ἄλλο σημεῖο ὁ συγγραφεὺς— ἡ ἐπικράτηση τῆς Ρώμης στὸν κόσμον ὀφείλετο στὸ πολίτευμά της, καθὼς καὶ στὸν τρόπο ποὺ διαμορφώθηκε, ὥστε ἀπὸ πολλοὺς ἀγῶνες καὶ σκληρὰ δοκιμασίες, τὸ πολίτευμα αὐτό.

» Τὸ πολίτευμα τῶν Ρωμαίων ἐπλασε ἄνδρες ἱκανοὺς νὰ ὑπομένουν τὰ πάντα «χάριν τοῦ τυχεῖν ἐν τῇ πατρίδι τῆς ἐπ' ἀρετῆς φήμης».

» Ὁ Μακιαβέλλι μιλώντας γιὰ τὴν ἀρετὴ (*virtù*) τῶν Ρωμαίων ἐννοεῖ τὴν ἱκανότητα ἑνὸς ἀνθρώπου ἢ λαοῦ νὰ ἐξασφαλίζει ὅλα τὰ μέσα ποὺ εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ τὴν ἐπίτευξιν ἑνὸς σκοποῦ· τέτοια μέσα εἶναι οἱ κόποι καὶ οἱ θυσίες ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξυπνάδα καὶ τὰ τεχνάσματα.

Ἡ «ἀρετὴ», ἡ *virtus* τῶν Ρωμαίων, τελείως ἀντίθετη πρὸς τὴν ἐλληνικὴ ἔννοια τῆς ἀρετῆς, συνυφαίνεται λοιπὸν μὲ τὴν δόξα καὶ τὸ μεγαλεῖο ἑνὸς ἡγεμόνος ἢ ἑνὸς λαοῦ. Αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς «ἀρετῆς», ποὺ ὁ Μακιαβέλλι τὴν ταυτίζει μὲ τὴν ἐξυπνάδα καὶ τὰ δόλια τεχνάσματα γιὰ τὴν ἐπίτευξιν ἑνὸς σκοποῦ, εἶναι, ὡς γνωστόν, τὸ ἰδανικό, ὅλων τῶν ἐξουσιαστῶν· καὶ πῆρε διαμόρφωσιν ὀριστικὴ ἀπὸ τὴν παρουσία τῆς Ρώμης στὸ ἱστορικὸ προσκήνιο. Αὐτό, βέβαια, τὸ εἶδος τῆς «ἀρετῆς», ποὺ σκοπεύει στὴ δόξα καὶ στὸ μεγαλεῖο τοῦ ἡγεμόνος καὶ θεοῦ ἢ θεοῦ καὶ λαοῦ ἢ εὐφυΐας καὶ φυλῆς ἢ κυριαρχίας τοῦ ἐργάτη ἢ πολλῶν ἄλλων κατὰ καιροὺς δογμάτων, ἐγινε ἐπίσης τὸ κύριο ἰδεολογικὸ μοτίβο τῶν παιάνων ποὺ ἐξύμνησαν ποιητικὰ καὶ μουσικὰ ὅλους τοὺς μέχρι σήμερα θριάμβους τῶν «ἐγῶ», τῶν πολέμων καὶ «ἐπαναστάσεων». Αὐτὴ πράγματι ἡ ρωμαϊκὴ «ἀρετὴ» ἐγινε «παράγων σοβαρὸς τῆς ἱστορίας», διότι ἔκτοτε ἐπεβλήθησαν τὰ ἐξουσιαστικὰ δόγματα. Ἡ ἀνθρωπότητα πλήρωσε καὶ θὰ πληρώνει συνεχῶς τὶς παρα-φύσιν ἐξουσίες.

* * *

Καὶ τὸ Βυζάντιο; Ἄλλο πρᾶγμα τὸ Βυζάντιο, θὰ μᾶς ποῦν οἱ «Ρωμιοσυνιστές». Ναι, πράγματι· γιὰ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ τὸ μέγεθος τῶν καταστροφῶν ποὺ ὑπέστη τὸ ἐλληνικό, οὔτε οἱ ὀρδὲς τοῦ Τούρκων ἀργότερα δὲν πέτυχαν. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο οἱ νέοι κυρίαρχοι βρῆκαν ἄλλο τρόπο διωγμῶν: ἀνεκήρυξαν τοὺς Ἕλληνες «*ειδωλολάτρες*» καὶ «*ἐθνικοὺς*» καὶ ξεπάτωσαν, δι' εἶχε ἀφήσει ὁ Σύλλας (τὸ ὄνομά του ἐγινε συνώνυμο τῆς ληστείας: «*συλῶ*» σημαίνει κλέπτω καὶ ληστεύω ναοὺς).

Ἀπὸ ποῦ ν' ἀρχίσει καὶ ποῦ νὰ τελειώσει κανεὶς... Κατὰ τὴν 293ῃ Ὀλυμπιάδα (χριστιανικὸ ἔτος 394) τὸ Μαντεῖο τῶν Δελφῶν σταματᾷ, τὰ Ἐλευσίνα ἀπαγορεύονται, οἱ Ὀλυμπιάδες καταργοῦνται. Αὐτὰ ἐπὶ Θεοδοσίου Α'. Ἔτος 368: ὁ Θεμίστιος, αὐλοκόλακας τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἀρχίζει τὶς παραμορφωτικὰς ἐρμηνείας τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἔτος 391: καίγονται οἱ ὀνομαστές βιβλιοθήκες στὸ Σεράπειο· καὶ ἡ λατινικὴ γλῶσσα γίνεται ἡ ἐπίσημη γλῶσσα τῶν νόμων τοῦ Κράτους. Ἔτος 529: ὁ Ἰουστινιανὸς κλείνει τὴν Ἀκαδημία τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἐξορίζει τοὺς καθηγητὰς τῆς στὴν Περσία· καὶ σιγὰ-σιγὰ κλείνουν ὅλες οἱ φιλοσοφικὲς σχολὲς τῆς Ἀλεξανδρείας, τῆς

Ἀντιόχειας, τῆς Γάζας· καίγονται ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο τῆς Ἀθήνας τὰ ἔργα τοῦ Πρωταγόρα. Ἔτος 600 μ.Χ.: ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδός, ποὺ ἔγραψε 1000 κοντάκια καὶ τὸ γνωστὸ «Ἡ Παρθένος σήμερον τὸν ὑπερούσιον τίκτει», σ' ἔνα τοῦ «Ὑμνον εἰς Πεντηκοστὴν» ψάλλει:

*Τί φυσῶσιν καὶ βαμβεύουσιν οἱ Ἕλληνες;
Τί φαντάζονται πρὸς Ἄρατον τὸν τρισκατάρaton;
Τί πλανῶνται πρὸς Πλάτωνα;
Τί Δημοσθένη στέργουσι τὸν ἀσθενῆ;
Τί μὴ νοοῦσιν Ὅμηρον, δνειρον ἀργόν;
Τί Πυθαγόραν θρυλλοῦσι τὸν δικαίως φημωθέντα;
Τί δὲ μὴ τρέχουσι καὶ σέβουσι οἷς ἐνεφανίσθη τὸ πανάγιον πνεῦμα;*

«Οἱ διδάσκαλοι τοῦ χριστιανικοῦ λόγου (γράφει ὁ Π. Κανελλόπουλος, Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, α' τόμ.), θεώρησαν τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα —γράφοντας ὡστόσο ἐλληνικὰ— σὰν κακὸ πειρασμὸ καὶ τὸ ἐδιώχναν «ὀπίσω» τους, ὅπως τὸ Σατανᾶ».

Εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς μανίας κατὰ παντὸς ἐλληνικοῦ τὸ *Συνοδικὸν* τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (778 μ.Χ.), ποὺ ἐπέβαλε «ἀνάθεμα» σ' ὅλους τοὺς Ἕλληνες, «τοῖς τὰ ἐλληνικὰ δεξιούσι μαθήματα καὶ μὴ διὰ παιδευσιν μόνον ταῦτα παιδευμένοις ἀλλὰ καὶ ταῖς δόξαις αὐτῶν».

Ἀκόμη κι ὁ πρῶτος μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ Ρωμαιο-Βυζαντινοῦ Κράτους Πατριάρχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως Γεννάδιος - Σχολάριος, ποὺ τὴν ἐκλογή του εὐνόησε ὁ κατακτητὴς (ὁ φετίχ) Μωάμεθ, ἐπέμενε:

«Ἕλλην ὦν τῇ φωνῇ, οὐκ ἂν ποτὲ φαίην Ἕλλην εἶναι, διὰ τὸ μὴ φρονεῖν ὡς ἐφρόνουν ποτε οἱ Ἕλληνες. Καὶ εἰ τις ἔροιτό με τίς εἰμί, ἀποκρινοῦμαι: Χριστιανός».

* * *

Καὶ ἄς ἔρθουμε τώρα στὰ χρόνια τῆς τουρκικῆς κατοχῆς, ποὺ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ὁ Λουκάς Νοταρᾶς εἶχε πεῖ ἐκεῖνο τὸ μοναδικὸ «*κρειττότερόν ἐστιν ἰδέσθαι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακίολιον βασιλεῦον Τούρκων ἢ καλύπτραν λατινικήν*» [Φραντζῆς].

Οἱ Τοῦρκοι ἔδωσαν δύο ξεχωριστὲς ὀνομασίες στοὺς ὑποδούλους. Τοὺς Ἕλληνες τῆς Μ. Ἀσίας τοὺς ὀνόμασαν «Γιουνάν», δηλαδὴ Ἰωνες, καὶ ὅλους τοὺς ὑπόλοιπους ὑπήκοους τῆς πρώην Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας «Ρούμ» (Ρωμιούς), δηλαδὴ «Ρωμαίους».

Τὸ πνευματικὸ σκοτάδι, ποὺ εἶχε ξεκινήσει μὲ τὴν Ρώμη καὶ εἶχε ξαπλώσει σ' ὅλο τὸν κόσμο, στὴν Ἑλλάδα τὴν τουρκοκρατούμενη γίνθηκε ἐρεβος. Ἡ ἀθλιότης ποὺ σκόρπιζαν οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ ὑποτακτικοὶ τοὺς ἀξιωματοῦχοι, τέως Ρωμοὶ ἐλληνόφωνοι τοῦ Βυζαντίου, ποὺ οἱ Τοῦρκοι μεταχειρίστηκαν σὲ ἀνώτατα ἀξιώματα —ὅπως οἱ Μαχμουτ πασσᾶς στὴν Εὐβοία, Χὰς Μουράτ μπεϊλέρμπεης τῆς Ρούμελης, Ρούχ Μεχμέτ, Μελὶ πασσᾶς, Χότζα Μουσταφᾶ πασσᾶς, Ἰμβραῆμ πασσᾶς, Σουλεϊμάν πασσᾶς, Νασοῦ πασσᾶς, Χασὰν πασσᾶς, Τοπάλ Ὁσμάν Τζόριλε πασσᾶς καὶ Σαλὴ πασσᾶς [Δ. Κόκκινος, *Ἱστορ. Ἑλλ. Ἐπαν.*, τ. Ι, σελ. 39]— ὄχι μόνον δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ἀφύ-

πνιση τοῦ πανάρχαιου Λόγου, ἀλλὰ παρὰ λίγο νὰ θάψουν καὶ τὰ ἄθλια ράκη τῆς ἐθνότητος τῶν Ἑλλήνων.

Ἄλλὰ «μέσα στοῦ χώρου τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ αὐτοῦ κύκλου (ἀπ' τὴν Ροδόπη καὶ τὸν Εὐξείνιο ἕως τὴν Αἴγυπτο καὶ ἀπὸ τὴν Σικελία ἕως τὴν Μ. Ἀσία) δεκάδες λαοὶ ἀνεβοκατέβηκαν ἢ βούλιαξαν (μὲ χαμένες καὶ τὶς ἐθνικὲς τοὺς συνειδήσεις) ἀλλὰ τὸ μικρὸ ἐλλαδικὸ ἐτοῦτο ἔθνος, ἀκολουθώντας τὴ «χαλύβδινη θεωρία τῶν κολοσσῶν», σκαμπανέβηκε ἀβούλιαχτο τὶς ἀλλεπαλληλίες τῶν αἰώνων (2184 χρόνια). Ἐμεινε ἀναλλοίωτο καὶ ἀντάξιο τῶν προγόνων τοῦ ἀπόγονο: Ἀναφομοίωτο φυλετικὰ καὶ ἀμετακίνητο: Ἡ γλῶσσα του (καὶ ἄρα ἡ ἐθνικὴ του συνείδηση) εἶναι καὶ γνήσιο τέκνο τῆς ἀρχαίας του· οἱ ρίζες της εἶναι ὁμηρικὲς καὶ ἀττικὲς» [Γιάννη Σκαρίμπα, *Τὸ 21 καὶ ἡ ἀλήθεια*, τόμ. Α, σελ. 36].

* * *

«Ἀργεῖε νάρθει ἐκείνη ἡ μέρα κι' ἦταν ὅλα σιωπηλά» (Δ. Σολωμός).

Ὅμως ἡ μέρα ἦρθε κάποτε καὶ οἱ κλέφτες τῶν βουνῶν ἔγιναν πολεμάρχοι, τὰ θλίβερά ἀντίγραφα τῶν πανάρχαιων βασιλέων, ἔγιναν καὶ ἀρνηση καὶ προσφορά στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐλευθερία. Ὁ κουρσάρος καὶ ὁ ἐμποροκαπετάνιος ἔγιναν πυρπολητὲς καὶ ναυμάχοι καὶ ὁ χῶρος ὁ ἐλάχιστος τῆς ἐθνότητάς, τὸ σῶμα τῶν Ἑλλήνων, ἐλευθερώθηκε.

Τὸ πανάρχαιο ὅμως πνεῦμα, ὁ Διός-λόγος, ἐξακολουθεῖ ν' ἀγωνιᾷ γιὰ τὸ μέλλον τῆς ἀνθρωπότητος. Ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι θαμμένο καὶ νὰ μὴν μπορεῖ νὰ προσφέρει τὴν εὐεργετικὴ του συμβολὴ στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Ἑλληνικὸ (ἂς προσέξουμε τοῦτο ἰδιαίτερα) κράτος ἐνιαῖο ποτὲ πρὶν τὸ 1821 δὲν ὑπῆρξε, μὲ τὴν σημερινὴ ἔννοια. Ὑπῆρξεν ὅμως ἐθνότητα, ποὺ σχηματίσθηκε χιλιετίες πρὶν ἀπ' τὴν ἐμφάνιση τῶν Ρωμαίων στοῦ χώρου αὐτοῦ καί, τὸ σπουδαιότερο, ἡ ἐθνότητα αὐτὴ ὑπῆρξε ὁ πρῶτος φορέας πολιτισμοῦ καὶ ὁ πρῶτος ἐκπολιτιστὴς τῶν ἀνθρώπων.

Ἐὰν οἱ Ρωμαῖοι μὲ τὴν πολιτικὴ ἐπιβολή τους εἶναι οἱ κατ' ἐξοχὴν ὑπεύθυνοι τῆς καταστροφῆς τῆς πνευματικῆς κληρονομιάς τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, οἱ Τοῦρκοι παρ' ὀλίγον νὰ γίνουν οἱ νεκροθάφτες τῆς ἐθνότητάς ποὺ σχηματίσθηκε στοῦ χώρου αὐτοῦ. Τὸ ὄνομα, ἐπομένως, «Ρωμιός» ἱστορικὰ (ρωμαιοκρατία - τουρκοκρατία) εἶναι συνδεδεμένο μὲ τὴν προσπάθεια τῆς ἐξαλείψεως τόσο τοῦ πνεύματος ὅσο καὶ τοῦ σώματος τῆς ἐλληνικότητάς.

Τὸ δίλημμα, ἐπομένως, «Ἑλληνικότητα ἢ Ρωμιοσύνη» ἔχει ἰδιαίτερη καὶ σπουδαία σημασία, ὅχι μόνον ἱστορικὴ, ὅπως καμώνονται πῶς πιστεύουν οἱ δικοὶ μας «ταγοί» τῆς τέχνης καὶ τῆς διανόησης· ἀλλὰ καὶ γιατί στοιχειοθετεῖ μιὰ βαθύτατη διαφορὰ ἐννοιῶν, ποὺ ὀριοθετοῦν τὴν ἀρχὴ τῆς ὑποδουλώσεως ἑνὸς «ἐν δυνάμει» πνεύματος στὴν ἐξουσιαστικὴ «λογοκρατία» καὶ τὴν πνευματικὴ ἀκίνησία τοῦ δόγματος. Κατὰ συνέπεια, παύει πλέον νὰ ἀφορᾷ μόνον τοὺς Ἕλληνες (καὶ τὰ «ντέρτια καὶ μαράζια τῆς καρδιάς τους») καὶ γίνεται θέμα παγκόσμιον, τόσο, ὅση ὑπῆρξε ἄλλοτε ἢ παγκοσμιότητα τοῦ πνεύματος

(τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ, γιὰ νὰ μὴ μπερδεύμαστε).

* * *

Καὶ ἡ σημερινὴ Ἑλλάδα;

«Τί λέτε γι' αὐτήν», θὰ μᾶς ρωτήσουν οἱ «Ρωμιοσυνιστές». Γιὰ πνεῦμα, βέβαια, ἐλευθερωτικό - ἀντιδογματικό, πνεῦμα κατὰ φύσιν ἐνάρχου τάξεως οὔτε συζήτηση. Ζοῦμε σ' ἓνα κόσμο γεμάτο φόβους καὶ σὲ μιὰ ἐποχή, ποὺ οἱ ὕβριστές κάθε ἀξίας ἀλλοτριώνουν ἀσύδοτοι τὴν ζωὴ μας. Ἀνθρώποι ποὺ ἀποκαλοῦνται «τοῦ Πνεύματος», τῆς χρησιμοθηρικῆς δηλαδὴ ἐξυπνάδας, ὅχι μόνον εἶναι τὸ διακοσμητικὸ στολίδι ἐνὸς μηχανισμοῦ —ὅπως ὁ Μ. Χάιντεγκερ λέγει γιὰ τὸ νοθευμένο πνεῦμα-κουλτούρα τῆς ἐποχῆς μας—, ἀλλὰ συχνὰ καταντοῦν πληρωμένοι θεωρητικοὶ κατασκευαστὲς ἢ ἀπολογητὲς τῆς «λογοκρατίας», ποὺ ὁ ρόλος τῆς εἶναι νὰ συσκοτίζει, διασύρει, στρεβλώνει καὶ ἐξαφανίζει κάτω ἀπὸ μιὰ ἀνόητη λογοδιάρροια καὶ ἐντυπο-διάρροια τὴν ἐλευθερωτικὴ γιὰ τοὺς λαοὺς ὀρθὴ γνώση. Αὐτοὶ οἱ «ὕβριστές», ποὺ τοὺς γεννᾷ τὰ κατεστημένα συστήματα ἐξουσίας, συντηροῦν τὴν παρανοϊκότητα τῶν λαῶν καὶ τοὺς ὁδηγοῦν στὴν σύγκρουση καὶ στὸν ὄλεθρο.

Ποιά εἶναι ἡ ρωμέικη λευτεριά; Τῶν δογμάτων, τῶν «—ισμῶν», τῆς ἀπληροφόρησης τῶν διαστροφῶν, τῆς ἐξαχρειώσεως καὶ ἀποβλακώσεως τῶν μαζῶν, τῶν ναρκωτικῶν, τῆς βίας καὶ τῶν ἄλλων ἀθλιότητων; Μήπως οἱ «Ρωμιοσυνιστές» πάσχουν ἀπὸ πνευματικὸ ναρκισσισμό καὶ θέλουν νὰ φαίνονται ὅτι συγκινοῦνται ἀπὸ τὴν δυστυχία, «τοὺς καημοὺς καὶ τὰ ντέρτια» τοῦ λαοῦ; Καὶ δὲν καταλαβαίνουν, ὅτι γίνονται ὄργανα τῆς παρανοϊκότητος, ποὺ ἔχει φέρει τὸν κόσμο στὸ χεῖλος τῆς καταστροφῆς; Αὐτὸ δὲν τὸ ξέρουν; Δὲν ἔχουν ἰδέα, ὅτι οἱ «ἰσχυροί» (ἡ ἰσχὺς τους εἶναι ποσοτικὴ, δηλαδὴ ζώωδης) δὲν ἐνδιαφέρονται παρὰ μόνο γιὰ τὰ τσιφλίκια τῆς ἐξουσίας τους, ἀδιαφορώντας ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἀνθρωπίνου εἴδους.

Τὸ αἶτημα τῆς ἐλληνικότητος δὲν ἀφορᾷ οὔτε ἐμᾶς, οὔτε ἐσᾶς, οὔτε ἀκόμη τοὺς ἐπώνυμους λαοὺς. Ἀφορᾷ τὴν ἀνθρωπότητα, ποὺ κατοικεῖ στὸν πλανήτη. Ὑποχρέωση ὅλων ποὺ ἔχουν φωνή, εἶναι νὰ ἐπαναλαμβάνουν πρὸς κάθε κατεύθυνση μιὰ καὶ μόνη ἀλήθεια: Ἄν δὲν ἐγκαταλείψουμε τὰ δόγματα καὶ δὲν ξαναδοῦμε τὴν ἀνθρωπότητα ὡς φυσικὴ ἐνότητα, ὡς οἰκουμένη, θὰ ἔλθει κάποια στιγμή ἢ καταστροφή. Αὐτὴν μόνο ἡ ἐλληνικότητα ὡς ἐλευθερία καὶ ἀλήθεια καὶ ὡς οἰκουμενικὴ ἀξία μπορεῖ νὰ ἀποτρέψει.

Η ΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

ENRICO GASTELLI, *Filosofia e Simbolismo*
(Φιλοσοφία καὶ Συμβολισμός)

Ἡ σύγχρονη φιλοσοφία τείνει νὰ δέχεται τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀνθρώπινη γνώση συγκροτεῖται ἀπὸ σήματα, ποὺ ἐκφράζουν ἢ ὑποκαθιστοῦν τὰ «πράγματα» τοῦ πραγματικοῦ κόσμου. Δυὸ ἐρωτήματα προβάλλουν: Ἀποτελοῦν ἄραγε τὰ σήματα ἀκριβεῖς περιγραφές τοῦ πραγματικοῦ κόσμου; Στὴν καταφατική περίπτωση, πῶς θὰ μπορούσε τοῦτο νὰ προσαρμοσθεῖ στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ σήματα τείνουν νὰ παρουσιάζουν μιὰ δική τους ζωὴ καὶ λογικὴ, καθὼς ἀναπτύσσονται σὲ συμβολικὰ συστήματα;

Ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ δίνει ἕμμεσα τὸ δοκίμιο τοῦ Ραφαέλο Πούτσι «Φαινομενολογικὴ Ἀνάλυση τῆς Γνώσης» ὅπου ὁ φυσικὸς ρεαλισμὸς του ἐμφανίζεται στὴν πρόταση ὅτι τὸ ἐξωτερικὸ πρᾶγμα συλλαμβάνεται σ' ὅλη τὴν ὑπερβατικότητά του χωρὶς κανένα δικαίωμα ὑποκατάστασης τῆς ἀντίληψης μὲ μιὰ συνείδηση τοῦ σήματος ἢ τῆς εἰκόνας. Γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ πράγματος καθεαυτοῦ ἡ ἐμπροθεσιακὴ ἀναλυτικὴ πρέπει νὰ κατανοήσῃ τὸ «πρᾶγμα» σὰν ἓνα φαινόμενο, δηλαδὴ σὰν μιὰ δομημένη στιγμή τῆς σκοπιμότητας. Φαίνεται ὅτι ὑπάρχουν κι οἱ δυὸ αὐτὲς διαθέσεις, ἐνῶ μιὰ πλήρης θεωρία τῶν σημάτων θὰ ἔπρεπε νὰ συμφιλιώσει τὴν φαινομενικὴ τους ἀσυμφωνία.

Τὸ σημαντικότερο δοκίμιο στὴν συλλογὴ αὐτὴ εἶναι τὸ «Εἰκόνα, Ἀλληγορία, Σύμβολο, Μῦθος, Μυστήριον, Λόγος» τοῦ Ἑριχ Πρυζυβαρα, ὅπου ὑποστηρίζεται ἡ ἐνδιαφέρουσα πρόταση ὅτι ἡ δυτικὴ φιλοσοφία εἶναι χαρακτηριστικὰ «φιλοσοφία τῆς καθαρῆς ἐννοίας», δηλαδὴ μιὰ προσπάθεια μετατόπισης ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τοῦ δημιουργημένου ἢ τοῦ φαινομένου πράγματος στὸ νομεινικὸ πνεῦμα τοῦ Λόγου. Ἡ ἀνατολικὴ φιλοσοφία, ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ σὰν μιὰ φιλοσοφία τῆς «καθαρῆς εἰκόνας», καθὼς οἰκοδομεῖται στὴν φαντασίωση τοῦ ὑποθετικοῦ ὅπως καὶ στὴν πραγματικότητα τοῦ λόγου.

Τὸ δοκίμιο αὐτὸ ἐπιχειρεῖ ἐντυπωσιακὲς προσβάσεις στὴν ἐτυμολογία καὶ στὴν φαινομενολογία, γιὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν λειτουργία τῶν σημάτων καὶ στὶς δυὸ σχέσεις, ἐξακολουθεῖ ὅμως νὰ φαίνεται ἀληθινό, ὅτι τὰ πρᾶγματα ἔχουν μιὰ δική τους πραγματικότητα καὶ μιὰ δική τους λογικότητα πέρα ἀπὸ τὶς ἀναλογικὲς σχέσεις τους μὲ τὸν ὑπερβαίνοντα λόγο.

Σημαντικὸ ἐπίσης φαίνεται τὸ δοκίμιο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη περιπλόκων συστημάτων συμβολισμοῦ στὴν γραφικὴ τέχνη, ὅπως καὶ τὸ δοκίμιο ποὺ ἀναφέρεται στοὺς κανόνες τῆς μουσικῆς ἁρμονίας ὅπως ἐκφράζονται στὴν τάση τῶν συμβολικῶν συστημάτων νὰ διασφαλίζουν μιὰ αὐτόνομη λογικὴ ἀνάπτυξιν.

Τὰ δοκίμια αὐτὰ στὸ σύνολό τους θέτουν ἐρωτήματα σύγχρονης φιλοσοφικῆς προβληματικῆς καί, παρὰ τὴν περιορισμένη ἔκταση τῶν ἀναπτυγμάτων τους, δίδουν σὲ ὀρισμένα σημεῖα βαθιεῖς προεκτάσεις, ποὺ ἐλαύνουν

σέ περιοχές γνήσιου φιλοσοφικού προβληματισμού με μιὰ προσπάθεια ανανέωσης.

Μανώλης Μαρκάκης

PETER BLAU, Exchange and Power in social life
(Ανταλλαγή και Ίσχυς στην κοινωνική ζωή)

Ένα σημαντικό μέρος της κοινωνικής ζωής αποτελεί πλέγμα έσωτερικών ανταλλαγών, σύμφωνα με τόν Πήτερ Μπλάου, όπου ό κάθε φορέας πλησιάζει ή αποσύρεται σέ μορφές που προσθέτουν ή αφαιρούν από τó σύνολο της ισχύος και τού γοήτρου του. Ό καθένας συγκεντρώνει με την νόμιμη χρήση των εύνοιών και των υπηρεσιών μιὰ πίστωση ισχύος, που μετά επενδύει στις συναλλαγές του. Κάθε δράση μας όμως δημιουργεί προβλήματα, καθώς φέρει στο παιχνίδι διάφορες αντιδυνάμεις που μειώνουν τó αποτέλεσμα της. Θέλομε νά εντυπωσιάσουμε τούς άλλους, αλλά κι όχι σέ τέτοιο βαθμό ώστε νά τούς προβληματίσουμε, ενώ ή συμβουλή μας χάνει την σημασία της αν δίδεται συχνά και χωρίς περίσκεψη.

Έτσι ή κοινωνική συνάφεια έμφανίζεται, σύμφωνα με τόν Πήτερ Μπλάου, σάν διαδικασία ύπολογισμών, ενώ ή μεγέθυνση και ή χρησιμοποίηση της κοινωνικής πίστωσης συνιστά την δύναμη που διαθέτομε στην κοινωνική συναλλαγή.

Ό θεμελιακός σκοπός τού έργου τούτου είναι νά συμβάλει στην κατανόηση της κοινής δομής με βάση μιὰ ανάλυση των κοινωνικών διαδικασιών που διέπουν τις σχέσεις ατόμων και ομάδων. Τό βασικό έρώτημα που εγείρεται είναι τó εξής: «Πώς οργανώνεται ή κοινωνική ζωή σ' ένα αυξανόμενο πλέγμα ανθρώπινων συσχετίσεων;»

Είναι προβληματική ή έξαγωγή των κοινωνικών διεργασιών, που διέπουν τις περίπλοκες δομές κοινοτήτων και κοινωνιών από τις απλούστερες διαδικασίες που διέπουν τις καθημερινές συναλλαγές μεταξύ των κοινωνικών ατόμων καθώς και τις διαπροσωπικές σχέσεις τους γιά μιὰ ουσιαστικότερη κατανόηση τού πλέγματος των ανθρώπινων συσχετίσεων.

Αυτó κίνδυνοι, ύποστηρίζει ό Πήτερ Μπλάου, πρέπει ν' αποφευχθούν από την προσπάθεια συναγωγής των πιό περίπλοκων από τις απλούστερες κοινωνικές διεργασίες: Οι άφηρημένες συλλήψεις που είναι απομακρυσμένες από την έμπειρική πραγματικότητα, και ό άναγωνισμός που άγνοεί τις άναφύμενες κοινωνικές και διαρθρωτικές ιδιότητες.

Σύμφωνα με τόν Μπλάου, ή έννοια της κοινωνικής συναλλαγής στρέφει την προσοχή της στις ανακύπτουσες ιδιότητες των διαπροσωπικών σχέσεων και στην κοινωνική συναλλαγή. Η κοινωνική σχέση αποτελεί τó συνδυασμένο αποτέλεσμα της δράσης δυό ατόμων, με την έννοια ότι οι πράξεις τους άλληλεξαρτώνται. Οι άναφύμενες ιδιότητες της κοινωνικής συναλλαγής σάν συνέπεια αυτής της άλληλεξάρτησης δέν μπορούν νά έρμηνευθούν από την ψυχολογική διεργασία που κινητοποιεί την ανθρώπινη συμπεριφορά.

Έτσι, ό Μπλάου αντιλαμβάνεται την ανταλλαγή σάν μιὰ κοινωνική διεργασία κεντρικής σπουδαιότητας στην κοινωνική ζωή, προερχόμενη από απλούστερες διεργασίες κι από την όποια με την σειρά τους παράγονται άλλες περισσότερο περίπλοκες. Η κοινωνική ανταλλαγή άφορά σχέσεις ομάδων αλλά και προσώπων, συγκρούσεις αντίθετων δυνάμεων αλλά και συνεργασία, ένδόμυχες προσδέσεις αλλά και συνδυασμούς απομακρυσμένων ατόμων.

Η εύρεϊα όμως έφαρμογή της έννοιας της ανταλλαγής εγείρει τó πρόβλημα της

ταυτολογίας. Η βασική παραδοχή της θεωρίας της ανταλλαγής ότι η κοινωνική συναλλαγή διέπεται από το ενδιαφέρον όλων των φορέων για τις προσφερόμενες άμοιβές γίνεται ταυτολογική, αν κάθε συμπεριφορά στις διαπροσωπικές σχέσεις θεωρηθεί σαν ανταλλαγή. Άρα, η κοινωνική ανταλλαγή, όπως συλλαμβάνεται από τον Μπλάου, είναι περιορισμένη, αφού εξαρτάται από τις αντιδράσεις των άλλων σχετικά με την άμοιβη και παύει μόλις πραγματοποιηθούν οι άμοιβές που αναμένονται. Η κοινωνική όμως συμπεριφορά δεν κατευθύνεται μόνο από έκτιμήσεις ανταλλαγής.

Σύμφωνα με τον Μπλάου πρέπει να ικανοποιηθούν δυο όροι, για να οδηγήσουν στην σχέση της κοινωνικής ανταλλαγής: (α) η συμπεριφορά πρέπει να προσανατολίζεται σε σκοπούς, που μπορούν να επιτευχθούν μόνο με την ανταλλαγή, και (β) η συμπεριφορά πρέπει να επιδιώκει την προσαρμογή των μέσων για την επίτευξη αυτών των σκοπών που είναι κοινωνικά αποδεκτοί. Οι άρχες που αναπτύσσονται στο έργο του Μπλάου είναι πολιτιστικά περιορισμένες, καθώς εφαρμόζονται μόνο σε κοινωνίες όπου δεσπάζει ένας προσανατολισμός με έμφαση στην ατομική επίτευξη στο πλαίσιο των δημοκρατικών σχέσεων. Τουτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, όταν δευτερογενείς ανταλλαγές επιβάλλονται στις πρωτογενείς, ενώ οι έμμεσες συναλλαγές υποκαθίστανται από τις ευθείες σαν αποτέλεσμα συλλογικών κανόνων και αξιών.

Η προσέγγιση αυτή μοιάζει με εκείνη του Ζίμμελ, ενώ είναι διαφορετική από την προσέγγιση του Μάξ Βέμπερ και του Τάλκοτ Πάρσονς. Σε αντίθεση με τον Ζίμμελ, που υποστηρίζει ότι αντικείμενο της κοινωνιολογίας αποτελεί ακριβώς η ανάλυση των κοινωνικών συσχετίσεων, των διαδικασιών που τις διέπουν και των μορφών που αναδέχονται, ο Βέμπερ και ο Πάρσονς ενδιαφέρονται για την κοινωνική δράση, που κερδίζει την φορά και την έννοιά της από την γενικότερη κλίμακα των αξιών. Ο Μπλάου υποστηρίζει, ότι οι συμβάσεις ανταλλαγής πρέπει να έρευνώνται *ipso jure* όχι μόνο σε σχέση με τους κανόνες που τις περιορίζουν και τις αξίες που επιτρέπουν την διαμόρφωσή τους για την κατανόηση της δυναμικής των κοινωνικών δομών. Άρα, όχι η δομή της κοινωνικής δράσης, αλλά η δομή των κοινωνικών συσχετίσεων αποτελεί το κεντρικό σημείο αναφοράς του.

Ο Μπλάου δέχεται την άποψη ότι τα μορφώματα συσχέτισης των ατόμων επηρεάζονται από το κοινωνικό πλαίσιο όπου πραγματοποιείται η συσχέτιση. Έτσι, η διεργασία των όμαδικών σχηματισμών κοινωνικής ολοκλήρωσης γεννά διαφοροποιητικές διεργασίες και τον κοινωνικό διαφορισμό. Τα διλήμματα αυτά, ριζωμένα στις άσυμβιβαστες απαιτήσεις ολοκλήρωσης και διαφοροποίησης, συνιστούν τις δυνάμεις της κοινωνικής ζωής.

Ενώ οι άμοιβαίες ενέργειες δημιουργούν κοινωνικούς δεσμούς μεταξύ ίσων, οι μη άμοιβαίες ενέργειες ελαύνουν στον διαφορισμό της κοινωνικής θέσης. Στην δυναμική των κοινωνικών δομών ο Μπλάου διακρίνει τέσσερες δυνάμεις: την ολοκλήρωση, την διαφοροποίηση, την οργάνωση και την αντίθεση. Οι δυο πρώτες προκύπτουν στην πορεία των κοινωνικών συναλλαγών χωρίς σχεδιασμό, ενώ οι τελευταίες δυο αποτελούν καρπό οργανωμένου σχεδιασμού για την επίτευξη αντικειμενικών σκοπών. Η δυναμική της οργανωμένης κοινωνικής ζωής πηγάζει από αντιτιθέμενες δυνάμεις, ενώ τα παγιωμένα συμφέροντα και η ισχύς δημιουργούν άκαμπτες κοινωνικές δομές.

Ενώ οι κοινωνικές δομές τείνουν να διέπονται από εξισωτικές δυνάμεις, εξ αιτίας της περίπλοκης αλληλεξάρτησης και των άσυμβιβαστων απαιτήσεων των υπο-δομών διατομής σε μια κοινωνία, στην πραγματικότητα κάθε εξισωτική δύναμη γεννά ανισορροπία σε άλλα επίπεδα. Οι αναπτυσσόμενες ανισορροποποιητικές και εξισορροποποιητικές δυνάμεις σε πολλά επίπεδα της κοινωνικής σχέσης αντανακλώνται στην διαλεκτική φύση της κοινωνικής μεταβολής. Άρα, η δυναμική της κοινωνικής δομής χαρακτηρίζεται όχι τόσο από καταστάσεις διαρκώς προσαρμοζόμενης εξισορρόπησης

άλλα από διακοπτόμενες αποδιοργανώσεις σ' ένα διαλεκτικό σχήμα.

Σε μεγάλη έκταση τὸ ἔργο τοῦ Μπλάου ἀντανακλᾷ τὴν σκέψη τοῦ Χόμπερ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κάθε ἄτομο βρίσκεται σὲ σχέση ἀνταγωνισμοῦ πρὸς ἐκεῖνα μὲ τὰ ὁποία σχετίζεται. Μολονότι ἓνα ὁρισμένο τμήμα τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου διέπεται πράγματι ἀπὸ ἐκτιμήσεις ἀνταλλαγῆς, φαίνεται ἀμφίβολο ὅτι οἱ σταθερές σχέσεις μποροῦν νὰ βασισθοῦν στὴν ἀλλαγὴ. Σ' ὅλες τὶς σταθερές σχέσεις κινούμεθα ἢ ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ θεσμοποιημένες θέσεις, ἐνῶ, κατὰ τὸ μέτρο ποὺ σημειώνεται ἀνταλλαγὴ, οἱ σχέσεις αὐτὲς δὲν μεταβάλλονται σὲ σχέσεις ἰσχύος ἀλλὰ σὲ κανόνες, μὲ τοὺς ὁποίους συμμορφώνονται ὅλοι οἱ φορεῖς.

Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἀνάλυση τοῦ Πήτερ Μπλάου δὲν ἰσχύει γιὰ τὶς σταθερές σχέσεις θέσεων καὶ κοινωνικῶν ρόλων, ἐξουσίας καὶ κανόνων. Σὲ μιὰ θεσμοποιημένη κοινωνία φαίνεται νὰ κυριαρχοῦν ὄχι διεργασίες ὑπολογισμένης ἀνταλλαγῆς, ἀλλὰ διεργασίες προσαρμογῆς στὶς δομὲς ποὺ ὑπάρχουν.

Μολονότι τὸ ἔργο τοῦ Μπλάου εἶναι ἀναπτυγμένο μὲ ἐξαιρετικὴ ὀξυδέρκεια καὶ θεωρεῖται σὰν κλασσικὸ στὴν σφαῖρα τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης, ἐντούτοις ἔχει περιορισμένη σπουδαιότητα γιὰ τὴν κατανόηση τῶν κανονιστικῶν δομῶν τῆς κοινωνικῆς δράσης.

Μαν. Μαρκ.

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΜΑΣ ΑΠΕΣΤΑΛΗΣΑΝ

[Στὴ στήλη αὐτὴ παρουσιάζονται μόνο τὰ βιβλία ποὺ μᾶς ἀποστέλλονται σὲ δύο (2) ἀντίτυπα]

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΜΑΓΓΑΝΑΡΗΣ, *Libido* (ποιήματα), Ἀθήνα 1982, σελ. 80.

Ἔχοντας πρὸ πολλοῦ κατακτήσει τὴν κυριαρχία τοῦ στίχου καὶ τῆς ἰδέας ὁ βετεράνος τῆς ποιησεῶς μᾶς Α.Π. διανύει φάση εὐφορῆς ὀριμότητας καὶ ἀφθίτης πνευματικῆς ἀλκῆς, ὅπως ἀπέδειξε μὲ τὰ 35 καινούργια δημιουργήματα τῆς *Libido*, ἀπὸ τὰ ὁποία τὰ πλεῖστα εἶναι ἔξοχα, ὡς πρὸς τὴ σύλληψη καὶ τὴν ἀπόδοση, δείγματα ὑψηλῆς τέχνης. Ὁ Α.Π. παρουσιάζει τοῦτο τὸ γνῶρισμα τοῦ γεννημένου δημιουργοῦ, ὅτι μπορεῖ νὰ εἰσοφᾷ καὶ νὰ βιώνει συνεχῶς τὸ καινούργιο, τὸ «κινητό», τὸ ἐπικαιρικὸ κάθε ἐποχῆς καὶ νὰ τὸ ἀποδίδει χρησιμοποιώντας τρόπους καὶ ἀξίες σταθερές, ὑπερχρονικές, ὑπερεπικαιρικές. Ὁ ἔρωτισμός τῆς *Libido*, διάχυτος παντοῦ, μετουσιώνεται πάντοτε σὲ ἀλληγορία, παίρνει τὶς διευρύνσεις μιᾶς πολυσήμαντης ἀξιολογίας, αὐτόχρονα κλασσικῆς, ἰωνικῆς. Κλασσικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ λιτότητα, ἀπλότητα καὶ σαφήνεια τῆς μορφῆς σ' ὅλα σχεδὸν τὰ ποιήματα, ἀπὸ τὰ ὁποία ὠρισμένα, ὅπως π.χ. ἡ «Ἐσωτερικὴ Γεωγραφία» καὶ τὸ «Πῆς πῶς εἶμαι», σὲ παραδοσιακὸ στίχο, προσκτῶνται καὶ τὸν

ταχύρρυθμο βηματισμὸ ἐνὸς ποιητικοῦ τύπου ποὺ θυμίζει κάποιον εἶδος ἡρωϊκοῦ - δημοτικοῦ ἐμβατηρίου — συνδυασμὸς ποὺ ἐκπλήσσει καὶ ἐνθουσιάζει:

*Λέξη τὴ λέξη νὰ χτυπῶ
ν' ἀντιβουλῆς ὁ τόπος—
λέξη τὴ λέξη νὰ χτυπῶ
νὰ σπαρτάρῃ ἡ καρδιά μου,
μήπως καὶ παρεξηγηθεῖ
ὁ χτεσινός μου λόγος,
μὴ λάχει μου καὶ μολευνεῖ
ἡ ἀποψινὴ μου σκέψη.*

Θαυμάσια τὰ 11 σχέδια τῆς Ἐπης Νικολακοπούλου ποὺ κοσμοῦν τὴ συλλογὴ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Μ. ΚΑΛΛΙΑΣ, *Χαρίλαος Τρικούπης* (ἱστορικὸ μελέτημα), Ἀθήνα 1980, σελ. 34.

Ἡ ἰδιότητα τοῦ Κ.Μ.Κ. ὡς δρώντος - μαχομένου πολιτικοῦ τοῦ παρέσχε τὴ δυνατότητα νὰ δῇ, στὴ σύντομη αὐτὴ ἀλλὰ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα ἱστορικὴ μονογραφία του, μὲ μιὰ ἀλλήματιά, ποὺ δὲν τὴν διαθέτουν συνήθως οἱ «καθεαυτοῦ» ἱστορικοί, τὸ μεγάλο πολιτικὸ τοῦ περα-

σμένον αιδώνος και ούσιαστικό θεμελιωτή του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα, τον Χαρίλαο Τρικούπη: «Ο συγγραφέας συμπυκνώνει μέσα σε λίγες σελίδες πτυχές του αντικειμένου της έρευνάς του, όπως ώρισμένες όψεις της προσωπικότητας και του πολιτικού ήθους του Τρικούπη αλλά και εκτιμήσεις των διεθνών και εσωτερικών συνθηκών μέσα στις οποίες ο πολιτικός, ως πρωθυπουργός, ήταν αναγκασμένος να προγραμματίσει και εκτελέσει τους χειρισμούς του, κατά τρόπο που μπορεί να θεωρηθεί ως πολύ αξιόλογη και πρωτότυπη συμβολή στην ιστορία της σημαντικής αυτής περιόδου της νεώτερης έθνικης μας ζωής. Ίδιαίτερα χρήσιμες και διαφωτιστικές οι σημειώσεις (σελ. 21-32), όπου καταχωρίζονται κείμενα ή ντοκουμέντα πολύ λίγο γνωστά, αλλά και καίρια σχόλια του συγγραφέως.

ΠΟΤΗΣ ΚΑΤΡΑΚΗΣ, Πορεία στην αίσθηση (ποίηματα), Πειραιάς 1983, σελ. 144.

Παραγωγικώτατος ο Π.Κ., ο Πειραιώτης δικηγόρος που μπορεί και συνδυάζει τη διακονία της Θέμιδας με τη λατρεία των Μουσών, με την πλουσιώτατη αυτή, την έκτη κατά σειράν μέσα σε λίγα χρόνια, συλλογή του με τα υπερεκατόν είκοσι ποιητικά της κομμάτια, επιβεβαιώνει όχι μόνο τη θέλησή του να συνεχίσει την άνοδική πορεία του στις πλαγιές του Παρνασσού αλλά και τις ανεξάντλητες δυνατότητές του να αξιοποιεί έντατικότερα κι εξέλιξη συνεχώς το ταλέντο του: τα ποιητικά του προσόντα που είχαν ήδη διαφανή στην πρώτη συλλογή του, το *Μάντεψε* (1976), παρουσιάζονται τώρα πολύ πιο σίγουρα και σταθερά. Σε «παραδοσιακή λυρική» και σε «σύγχρονη λυρική» διαχωρίζει ο ίδιος ο ποιητής τη συγκομιδή της *Πορείας*: διαφωνούμε ως προς τον δεύτερο χαρακτηρισμό. Ο λυρισμός, ναι, είναι διάχυτος παντού, αλλά η επιλογή των θεμάτων, ή ιδεολογική και συμβολική διεύρυνσή τους και ή κάπως «σκληρή» —κάποτε μακάβρια, θα λέγαμε— εικονογράφηση των ιδεών συνιστούν στοιχεία που κάνουν την ποίησή του όχι μόνο λυρική, αλλά πολύ συχνά μάλλον σατιρική πολιτική - κοινωνική, και ταυτόχρονα γεμάτη έπικες και δραματικές νότες. Ώρισμένα κομμάτια της *Πορείας*, όπως ή «Ίσότητα των δύο φύλων», «Ο φόβος», «Τόν θάβουν ζωντανό» κ.ά., παρουσιάζουν μία άσυνήθιστη τραχύτητα σκέψης, που δεν είναι όμως κατά βάθος παρα ή «έξ αντιδράσεως» έκφραση της συγκεκριμένης ευαισθησίας ενός ανθρώπου που ζει και ύφισσεται τον παραλόγισμό και την παρακμή των αξιών του σύγχρονου «κόσμου» μας.

ΣΤΡΑΤΟΣ ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΗΣ, 'Αθλουγές (διηγήματα), 'Αθήνα 1983, σελ. 136.

Βέβαια, ο χαρακτηρισμός «διηγήματα», που έδωσα στο βιβλίο αυτό του Λέσβιου πεζογράφου Στρ. Χ., δεν αποδίδει ακριβώς το λογοτεχνικό είδος όπου ανήκουν τα πεζά κομμάτια των *'Αθλουγών* του, —γραμμένα σε μία έξοχη κι ολοζώντανη γλώσσα, την τοπική λεσβιακή διάλεκτο, που για όσους μπορούν και την χρησιμοποιούν ή απλώς την καταλαβαίνουν αποτελεί ένα θαυμάσιο όργανο έκφρασεως— αλλά δεν είχα άλλο προσφορότερο. Όπως σημειώνει ο Γιώργος Βαλέτας στην έμπεριστατωμένη εισαγωγή του στο βιβλίο, ή μορφή και τα κυριότερα χαρακτηριστικά και διακριτικά γνωρίσματα των *'αθλουγών* έχουν ποικιλία άπροσμέτρητη και είναι δύσκολο να άπομονωθούν. Πρόκειται για είδος «που καλλιεργήθηκε στη Λέσβο ως προφορικός ή εύθυμογραφικός διάλογος απ' τα παλιά χρόνια, τόσο από το λεσβιακό λαό σαν έκφραση του έμφυτου δυναμικού σατιρισμού και διονυσιασμού του όσο και από τους συνεχιστές της δημιουργικής αυτής παράδοσης στο λογοτεχνικό τομέα». Πράγματι οι *'Αθλουγές* έχουν ένα τόσο σπιρτόζικο χιουμοριστικό τόνο ύψηλης ποιότητας, αλλά και σ' ώρισμένα σημεία κορυφώνονται σε μία τόσο δραστητική, σχεδόν φονική σάτιρα, ώστε να μένει κανείς κατάπληκτος διαπιστώνοντας πως ένας λαός, με την τραγική ιστορική μοίρα της μακραίωνης δουλείας και άπαιδευσίας, όπως ο λεσβιακός λαός, μπόρεσε να διατηρήσει την βαθειά πνευματικότητά του, αυτή που αναδύεται αυθεντική και έπιβλητική από τις *'αθλουγές* του, και κυρίως από την καταπληκτική γλώσσα του. Ο Στρ. Χ. είναι βαθύς γνώστης της γλώσσας αυτής —άλλά και της λεσβιακής λαϊκής ψυχής. Το γλωσσάρι που επιτάσσει σε κάθε *'αθλουγή* του, έπιστημονικό και πλουσιώτατο, προσθέτει ένα άκόμη σημαντικό προτέρημα στο ιδιόρρυθμο όσο και σημαντικό αυτό βιβλίο. Κρίμα, που, έξ αντικειμένου, είναι δύσκολο να γίνη κατανοητό στους μη γνωρίζοντες τη λεσβιακή διάλεκτο το θαυμάσιο αυτό δείγμα της νέας «λεσβιακής άνοιξης».

ΜΑΡΙΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ, Χρησμός (ποίηματα), έκδ. «Φιλιππότη», 'Αθήνα χ.χ., σελ. 56.

Είναι δύσκολο να βρη κανείς στη σύγχρονη λογοτεχνία το άρμονικό κράμα παραδοσιακής φυσιολατρίας και κλασσικού λυρισμού, άφ' ένος, κι έντονου προβληματισμού πάνω στις καυτές υπαρξιακές δονήσεις του σύγχρονου ανθρώπου, άφ' έτέρου, που πετυχαίνει στην ποίησή

της ή Μ.Γ. "Όσο βαρβαίνει στη συνείδηση του άναγνώστη τὸ άγχος τῆς σημερινῆς παρὰ φύσιν ζωῆς πού ανάγλυφα κι αὐθεντικά ἀναδύεται ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ Χρησμοῦ, τόσο τὸν ἐλευθερώνει, τὸν καθησυχάζει, τὸν ἡρεμεῖ ἡ συνεχῆς, ταυτόχρονη, μέσα στὸν ἴδιο στίχο, στὴν ἴδια φράση ἀπόπνοια ἑνὸς λεπτοῦ φυσικοῦ ἀρώματος ἀγριολούλουδου, φρεσκοβρεγμένου φθινοπωρινοῦ χώματος ἀλλὰ καὶ οἱ γλυκειᾶς ἀποχρώσεις ἑνὸς ἀπλοῦ, ἀπέριπτου συναισθηματισμοῦ πού ἡ ποιήτρια κρατᾷ ἀκόμη σὲ ἐπίπεδο πλήρους ἐντάσεως καὶ συνειδητότητας. Ὁ Χρησμός, ὅπως καὶ ἡ προηγούμενη συλλογὴ τῆς, τὰ βραβευμένα 25 αἰνίγματα καὶ 6 φωνές, συνθέτουν μιὰ πολὺ ἀξιόλογη δυνάδα μέσα στὸ σύνολο τῆς σύγχρονης ποιητικῆς παραγωγῆς μας, γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο ὅτι δὲν ὑπόκεινται σὲ πρότυπα, ἀποτελοῦν εἶδος ποιήσεως καθαρῆς καὶ γνήσιας, πού δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ νὰ καταταχθῇ σὲ κάποιο εἶδος ἡ ρεῦμα. Ἄν ἡ Μ.Γ. συνεχίσῃ τὴν ἀνάβασή τῆς στὸν Παρνασσὸ πᾶνω στὰ ἴδια ἀχνάρια, θὰ μπορούσε ἴσως νὰ φιλοτεχνήσῃ καὶ νὰ δώσῃ ἡ ἴδια ἕνα δικό της ποιητικὸ μόντέλο.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ—ΠΑΝΟΥ, Ἡ
Ἑ "Αποκάλυψη" τοῦ Ἰωάννη (δοκίμιο), «Διογέ-
νης», Ἀθήνα 1983, σελ. 264.

Καλογράμμένο τὸ βιβλίο αὐτὸ πῆς γνωστῆς ποιήτριας καὶ ἐκδοτικὰ πολὺ ἐπιμελημένο. Τυπικὰ ἡ δοκιμακὴ παρουσίαση καὶ τεκμηρίωση τοῦ θέματος εἶναι ἀψογῇ, ἂν καὶ ἡ τάση ἐκμοντερνισμού τῶν ἰδεῶν πού περιέχονται στὸ «ἰουδαϊκώτερο βιβλίο τῆς Καινῆς Διαθήκης» —ὅπως ἔχει χαρακτηρισθῇ ἡ ἙΑποκάλυψη—, ὅπως καὶ οἱ ἀφθονες ἀναφορὲς καὶ συσχετισμοὶ μετὰ τὴ σύγχρονη μῦθο τοῦ «παραλόγου» δὲν εἶναι πειστικά. Φυσικά, τὸ ἔργο αὐτὸ, συνεπεία τοῦ αὐτοπεριορισμοῦ μέσα στὰ πλαίσια τοῦ δόγμα-
τος πού ἐπιβάλλει στὸν ἑαυτὸ τῆς —καὶ τὸ ὁμολογεῖ— ἡ συγγραφεὺς, καθὼς καὶ τῆς ἐκ μέρους ἀποδοχῆς τοῦ κειμένου τοῦ Ἰωάννη ὡς λόγου τοῦ «Ἁγίου Πνεύματος», δὲν μπόρεσε μοιραῖα νὰ πάρῃ τὸν χαρακτήρα καὶ τὶς διαστάσεις ἑνὸς πράγματι ἐλευθεροῦ καὶ ριζοσπαστικοῦ «δοκιμίου» (μετὰ τὴν ἐπαναστατικὴ ἔννοια πού ἂφ' ἑαυτοῦ ἐμπεριέχει ὁ ὅρος αὐτός).

ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΔΗΜΟΥΛΗΣ, Ὁδὸς Εὐθύνες, Α
(ποιήματα), δευτέρη ἐκδόση, Ἀθήνα 1983, σελ. 64.

Μὲ πολλὰ εἶδη ποιήσεως καταπιάνεται στὴν Ὁδὸ τοῦ Ὁ Στ. Δ., τὴν πρώτη ποιητικὴ συλλογὴ πού ἐκδίδει, ἂν δὲν κάνουμε λάθος: ὑπάρχουν

τὰ ἐρωτικά («Ἀπόγνωση», «Ἀντιγόνη» κ.ά.) μετ' ὠρισμένους πολὺ ἀξιόλογους στίχους, τὰ φυσιολατρικά - λυρικά δεκαεξάστιχα ἢ δωδεκάστιχα, σὲ παραδοσιακὸ στίχο, μετὰ κάποιες μνη-
μες καὶ τόνους δημοτικοῦ τραγουδιοῦ πολὺ πετυχημένους, ἀλλὰ ἐλεγειακῆς ἀποχρώσεως («Ἀπόβραδο στὸ κοιμητήριον»), πολιτικά σὲ μοντέρνα μορφή κλπ. Ὁρισμένες θρησκευτικὲς νότες ἀλλὰ καὶ ὄχι λίγες εἰκονογραφίες τῆς Ὁδοῦ ἀσφαλῶς φέρνουν τὴ σφραγίδα κάποιας ἐπιδράσεως ἀπὸ τὴν ἀκατάβλητη μαγεία τοῦ λόγου τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Τὸ ποιητικὸ ξεκίνημα τοῦ Στ. Δ. εἶναι ἐνθαρρυντικὸ κι ἐλπι-
δοφόρο.

ΚΩΣΤΑΣ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ, Ἅγιοι Τόποι καὶ τὸ
νεοσύστατο κράτος τοῦ Ἰσραὴλ (ταξιδιωτικὸ)
Ἀθήνα 1981, σελ. 68.

Ἀξιόλογα ἀφηγηματικὰ προσόντα παρουσιάζει στὸ ταξιδιωτικὸ τοῦ αὐτοῦ ὁ γνωστός ἐκδότης τῆς Χαλκίδας Κ.Δ. Ἡ περιγραφή του, ἀπλῇ, σαφῆς καὶ γλαφυρῇ, ἐμπλουτίζεται μετὰ μιὰ πλούσια κατατοπιστικὴ πληροφόρηση, πού θυμίζει τὸ καλὸ δημοσιογραφικὸ ρεπορτάζ. Ὁ συγγραφεὺς εἶναι κατηγορηματικὸς —στὴν περιγραφή πού κάνει βάσει τῆς προσωπικῆς του ἀντιλήψε-
ως— γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀφῆς τοῦ «ἁγίου φωτός», τὸ Πάσχα, στὴν Ἱερουσαλὴμ: θεωρεῖ, βέβαιον, ὅτι πρόκειται περὶ ἀπάτης, συμπαίγνιας τοῦ ἱερατείου καὶ ἐμπορίας τῆς πίστεως. Πολὺ ἀξιοπρόσεκτες καὶ ὠρισμένες κρίσεις καὶ σχόλια του γιὰ τὸν χαρακτήρα τοῦ σύγχρονου ἱσραηλινοῦ κράτους καὶ τῶν μελλοντικῶν ἱστορικῶν προοπτι-
κῶν του.

ΧΡΗΣΤΟΣ Ι. ΤΡΑΓΕΛΛΗΣ, Τὰ λαογραφικὰ τῆς
Καλλονῆς Λέσβου (μελέτημα), Ἀθήνα 1982, σελ. 272.

Μὲ ἐπιμέλεια μέλισσας ὁ Χρ. Τρ. συγκέντρωσε στὸ βιβλίο του αὐτὸ ὅ, τι μπόρεσε νὰ διασώσῃ ἀπὸ τὸ θησαυρὸ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς Καλλονῆς τῆς Λέσβου, πού ὁ πλοῦτος του καὶ ἡ ἀξία του δυστυχῶς μέρα μετὰ τὴ μέρα εξαφανίζον-
ται, βορὰ καὶ αὐτὰ τοῦ ὀλέθρου θύραθεν «πολιτισμοῦ» καὶ τῆς βαρβαρότητάς του. Συστηματικὸς στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀντικειμένου του ὁ συγγραφεὺς καταγράφει, περιγράφει, σχολιάζει καὶ ἐρμηνεύει ὄχι μόνον τὰ οὐσιαστικὰ χαρακτηρι-
στικά τοῦ τρόπου ζωῆς καὶ τοῦ «πνεύματος» πού χαρακτήριζε τοὺς λαϊκοὺς ἀνθρώπους καὶ τίς κοινωνικὲς λαϊκὲς ὁμάδες ἕως πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια, ἀλλὰ καὶ πληθὸς ἀπὸ σημαντικὰ πολιτι-
στικά στοιχεῖα καὶ ἀξίες, ὅπως τραγούδια, σάτι-

ρες, νανουρίσματα, «νταντανίσματα», «μοιρολόγια», δίστιχα, παροιμίες κι ένα σωρό άλλα προϊόντα του λαϊκού λόγου, ώρισμα από τα όποια μπορούν να χαρακτηρισθούν δείγματα ύψηλης τέχνης. Έχουμε σέ άλλο σημείωμα του παρόντος τεύχους του «Δ» επισημάνει τη βαθειά πνευματικότητα του λεσβιακού λαού. Ο συγγραφέας των *Λαογραφικών της Καλλονής* συμβάλλει ουσιαστικά με το μελέτημά του αυτό στην προσπάθεια διασώσεως της γνήσιας πολιτιστικής μας κληρονομιάς των νεώτερων χρόνων. Πολύ ενδιαφέρον το πλούσιο γλωσσάρι της καλλονιάτικης διαλέκτου (πολλές καταγραφόμενες σ' αυτό λέξεις έχουν πανάρχαιες ρίζες), με το όποιο κλείνει το βιβλίο του ο Χρ.Τρ.

ΑΡΓΥΡΟΥΛΑ ΚΟΥΤΗΦΑΡΗ—ΦΡΑΝΤΖΕΣΚΟΥ, *Μιά αληθινή Ιστορία — ή ζωή στα στρατόπεδα των εξόριστων γυναικών (πεζογράφημα), β' έκδοση, Αθήνα 1983, σελ. 216.*

Αυτοβιογραφικό αφήγημα με κέντρο βάρους περιστατικά από τη ζωή της Α.Κ.—Φρ. ως πολιτικής εξόριστης. Η έντονη και πανταχού παρούσα προσπάθεια για την επιδίωξη του σκοπού (σαφώς κομματικού) μοιραία μειώνει ή αμαυώνει συχνά άλλες θετικές πλευρές του βιβλίου, όπως την τραγικότητα της προσωπικής έμπει-

ρίας και τις καλές περιγραφές σκηνών και στιγμιотύπων.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, *Χωρίς σύνορα (ποιητική συλλογή), «Τέχνη και Λόγος», Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 44.*

Συμπαθητική ποίηση γράφει ο Δ.Α., με γνήσιες νότες άπαισιοδοξίας, αλλά και με δυναμικές, συχνά, κατηγορικές προσταγές για δράση κι αντίδραση κατά της κτηνωδίας και άθλιότητας του περιβάλλοντος «κόσμου». Πολύ καλά ή «Αγώνη Γραμμή», το «Γεγονός» κ.ά. Ίσως ή έπιλογή των ποιητικών θεμάτων και των μοτίβων έκφράσεως θα πρέπει να γίνεται πιο προσεκτικά, στο μέλλον.

ΠΑΝΟΣ ΔΗΜ. ΤΖΙΟΒΑΣ, *Η κοινοτική διένεξη του Σκαμνελίου (μελέτημα), Γιάννινα 1983.*

Σύντομη, αλλά πολύ καλά τεκμηριωμένη έργασία του γνωστού Ήπειρώτη λογοτέχνη και έρευντη. Μολονότι το θέμα είναι τοπικού χαρακτήρος, αποκτά με την πληθώρα των στοιχείων της ιδιαίτερη σημασία για την Ιστορία του κοινοτικού θεσμού στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, αλλά και για την νεώτερη Ιστορία της Ήπειρου, που σέ πολλά παραμένει άκόμη άνερευνητη.

ΑΛΛΑ ΕΝΤΥΠΑ ΠΟΥ ΜΑΣ ΑΠΕΣΤΑΛΗΣΑΝ

ΑΙΟΛΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, δίμηνη έπιθεώρηση της Λεσβιακής Τέχνης (ιδιοκτήτης - διευθυντής Γ. Βαλέτας), αριθ. τεύχους 74, αφιερωμένο στο λεσβιακό παραδοσιακό λυρισμό • **ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΣΚΕΨΗ,** μηνιαία περιοδική έκδοση γραμμάτων και τεχνών (ιδιοκτήτης - διευθυντής Γ.Ν. Παπαγεωργίου, άρχισυντάκτης Γ.Χ. Χαλατσάς), αριθ. φύλλου 83, Σεπτέμβριος 1983 • **ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ,** μηνιαία έκδοση της όμωνύμου εταιρίας (ύπεύθυνος Άλεξ. Χ. Μαμμόπουλος), αριθ. τεύχ. 84-85, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1983 • **ΕΠΟΠΤΕΙΑ,** μηνιαίο περιοδικό (διευθυντής συντάξεως Παναγιώτης Θ. Δρακόπουλος), τεύχος 83, Οκτώβριος 1983 • **ΕΥΒΟΓΙΚΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ,** μηνιαία έκδοση (διευθυντής Κ. Δημόπουλος), αριθ. φύλλου 17, Σεπτέμβριος 1983 • **ΧΡΟΝΙΚΑ,** όργανο του Κεντρικού Ίσραηλιτικού Συμβουλίου της Ελλάδος (ύπεύθυνος Ίωσηφ Λόβιγγερ), τεύχος 62, Οκτώβριος 1983 • **ΠΟΡΦΥΡΑΣ,** δίμηνη έκδοση γραμμάτων - τεχνών της Κέρκυρας, (διεύθυνση Δημ. Κονιδάρης - Περικλής Παγκράτης), τεύχος 19, Οκτώβριος 1983 • **ΙΛΙΣΟΣ,** διμηνιαίον περιοδικόν έλευθέρας σκέψεως (διευθυντής Κωστής Μελισσαρόπουλος), τεύχος 156, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1983.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΛΑΜΠΡΟΥ

“Αχ, αὐτὴ ἡ Ἑλλάδα! (*)

Αχ, αὐτὴ ἡ Ἑλλάδα! Τόχει στὸ «αἷμα» της νὰ στέκη ὀλομόναχη, ἀπιαστη, ἀπροσπέλαστη, χιμαιρική, ἀκατανόητη. Εἶναι ἡ ἴδια ἡ φύση της ροή, κίνηση, δυναμικότητα, μετεωρισμός. Τόχει ἡ μοῖρα της νὰ *καπελώνεται* καί, σὰ νὰ μὴ συμβαίνει τίποτα, νὰ μένῃ ἀκαπέλωτη, νὰ αἰχμαλωτίζεται καὶ νὰ διαφεύγῃ, νὰ φυλακίζεται καὶ νὰ κάθεται ἀδιάφορη ἔξω ἀπὸ τὴ φυλακὴ της, νάναι νεκρὴ καὶ νὰ πλανᾶται ὀλοζώντανη, νάναι θαμμένη καὶ νὰ σεριανᾷ ἀμέριμνη πάνω στὸν τάφο της.

Γιὰ τὴν Ἑλλάδα τὴ μέχρι τοὺς Κλασσικοὺς Χρόνους μιᾶμε — μήπως ὑπάρχει κι ἄλλη ἔξω ἀπ’ αὐτήν; Γιὰ τὴν Ἑλλάδα ποὺ φάνηκε, θέριαψε, χάθηκε — χωρὶς νὰ χαθῇ, χωρὶς νὰ ἀποδυναμωθῇ, χωρὶς νὰ μειώσῃ ἔστω κατὰ ἓνα κηρίο τὴν ἔνταση τοῦ φωτός της. Γι’ αὐτὴν μιᾶμε — κι ἀπευθυνόμαστε σ’ ὅλους, ὅσοι μᾶς *πλησιάζουν*, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ὁ Δαυλὸς φάνηκε ὅτι προσπαθεῖ νὰ θεᾶται τὸ φῶς της, ὅτι ἀγωνίζεται νὰ ἀφουγκράζεται τοὺς ἤχους της, ὅτι πασχίζει νὰ πιάνῃ τὰ μήκη κύματος ὅπου ἐκείνη ἐκπέμπει.

Σ’ αὐτοὺς ἀπευθυνόμαστε — κι ἐδραιώνουμε ἐξ αἰτίας τους τὴν διαπίστωση ὅτι ἡ μόνη, ἡ ἀπιαστη, ἡ ἀπροσπέλαστη, ἡ χιμαιρική, ἡ ἀκατανόητη Ἑλλάδα ἀποκαλύπτει καὶ πάλι τὴ φύση τοῦ «αἱματός» της, ἐπιβεβαιώνει καὶ σήμερα γιὰ μιὰ φορὰ ἀκόμη τὴ μοῖρα της: Ἡ Ἑλλάδα ποὺ δὲν καπελώθηκε ποτέ, δὲν αἰχμαλωτίσθηκε ποτέ, δὲν φυλακίσθηκε ποτέ, δὲν θάφτηκε ποτέ, ἡ Ἑλλάδα ἡ ρέουσα, ἡ κινούμενη, ἡ μετεωριζόμενη γίνεται καὶ τώρα — γιὰ ἀπειροστὴ φορὰ — στόχος ἀποπειρῶν, γιὰ νὰ λιμνάσῃ, ἐπιτέλους, νὰ ἀκινητοποιηθῇ, τέλος πάντων, νὰ γειωθῇ καὶ καμμιὰ φορὰ...

Τὶ νὰ τὴν κάνουμε τὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἑλλάδα - ἰδέα; Κράτος; Μὰ δὲν ἔγινε ποτέ. Ἔθνος; Μὰ δὲν ἔγινε ποτέ — νὰ μὴν καπελώνῃ τὴ σκέψη σας ἡ δογματικὴ συνθηματολογία τῶν νεώτερων σειρῶν τοῦ ἐθνικο-διεθνισμοῦ. Ὁρησκεία; Μὰ δὲν ἔγινε ποτέ. Πολιτικὸ σύστημα; Μὰ δὲν ἔγινε ποτέ. Οἰκουμενικὸ «τρόπο ζωῆς»; Μὰ δὲν ἔγινε ποτέ.

Νὰ τὴν κάνουμε, μήπως, «πολιτιστικὸ πρότυπο» κι ὁδηγό; Μὰ δὲν ἔγινε ποτέ, ναί! Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ τὰ Ἄλλα δὲν εἶναι Ἑλλάδα, ἡ Ἑλλάδα τὰ περιφρονεῖ, κρατιέται ἀπέναντί τους ἀπόλυτα ἀπροσπέλαστη, ἀπόλυτα ἀδιάφορη. Ἀδύνατο στέκεται σ’ ὅλους νὰ πιαστοῦν ἀπ’ τὸ χέρι της, νὰ ὀδηγηθοῦν «πολιτιστικά» ἀπ’ αὐτήν! Οἱ μετακλασσικοὶ Ἕλληνες, οἱ «Ἕλληνες» ποὺ θέλησαν νὰ σταθοῦν στὰ πόδια τους ἐν ὀνόματί της, σὰν παραδόσεως, μόλις τὴν ἐνέταξαν μέσα στὸ Χρόνο — κι αὐτοκαταστράφηκαν! Ὁ Χριστιανισμός, μόλις θέλησε νὰ τὴν καπελώσῃ — καὶ τὴν πέταξε σὰν πυρακτωμένο σίδερο, καὶ βάλθηκε ἔπειτα μ’ ὅλες του τίς δυνάμεις, ἐπὶ αἰῶνες (ἕως σήμερα!), νὰ τὴν θάψῃ, νὰ τὴν ἐξαφανίσῃ, νὰ τὴν ἐξαλείψῃ ἀπὸ προσώπου γῆς — μάταια, ματαιότατα! Ὁ σχολαστικισμός τοῦ Μεσαίωνα, μόλις ἀποπειράθηκε νὰ τὴν ἀκουμπήσῃ — καὶ δέχθηκε τὴν ἰσχυρότατη ἠλεκτρομαγνητικὴ ἀπόωσή της, κι’ ἐκτινάχθηκε σὲ ἀπόσταση, θεώμενος ἀπὸ μακριά, χωρὶς νὰ μπορῇ νὰ τὴν πλησιάσῃ καὶ νὰ καταλάβῃ σχεδὸν τίποτα ἀπὸ τὴν παράξενη κι ἐπικίνδυνη τοῦτη Οὐσία! Ἡ Ἀναγέννηση, πιδὼ τολμηρῇ, ὥρμησε νὰ τὴν ἀγκαλιάσῃ — καὶ ὑπέστη τήξῃ ἀπὸ τὸ πῦρ της, κι ἐνεργοποίησε ἴσως, μὲ τὸ σὸκ ποὺ δέχθηκε, κάποια κύτταρά της, κι ἀπομακρύνθηκε φρόνι-

(*) Τὸ ἀρθρο αὐτὸ δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ 13ο τεῦχος τοῦ Δαυλοῦ, σ. 606-9 (Ἰανουάριος 1983).

μα ἀπ' αὐτήν, γιὰ νὰ ἀποφύγῃ τὶς φλόγες μιᾶς ἐκπυρώσεως ποὺ δὲν θάφηνε τίποτε ἄκαυτο, ἀκαυτηρίαστο, ἀνεξάνιστο ἀπὸ ὅλα τὰ ἐγγενῆ ἔλκη τῆς ἀνθρωπότητος! Οἱ νεώτερες ἀστοκαπιταλομαρξιστικὲς καὶ χιτλερονιτσεϊκὲς τάσεις καὶ καταστάσεις δοκίμασαν νὰ πιάσουν τὸν κοντὸ τῆς σημαίας της — καὶ τὸν πέταξαν μακριά, γιὰ νὰ σώσουν τὰ χέρια τους ἀπὸ τὴ φωτιά της! Καὶ τὸ ἄθλιο Ρωμῆικο — δὲν ἄντεξε οὔτε στὰ τερατώδη ὁμοιώματά της, ποὺ κατασκεύασε παραχαράσσοντάς την σὲ κλασικισμό, σχολαστικισμό, προγονοπληξία, ἀρχαιολατρία, καὶ τὴν παράτησε πιά ὀριστικά, ὥστε-ρα ἀπὸ διακόσια σχεδὸν χρόνια λυκοφιλίας, αὐταπάτης καὶ ψευδαισθήσεων.

Μὴ γελιάστε! Ἐμεῖς οἱ ὑποχεῖριοι τοῦ σκοποῦ, τὰ ἐνεργούμενα τῆς θελήσεως ἐπιβολῆς, ἡ βορά τῆς ἐξουσίας, τὰ παραλλάγματα τῆς Λογοκρατίας, τὰ τερατογεννήματα τοῦ Φόβου, τὰ νεκροτόκια τοῦ δόγματος, τὰ θνησιμαῖα τῆς παράνοιας, ἄς τὸ μάθουμε μιὰ γιὰ πάντα: Ἑλλάδα θὰ πῇ σκέψη χωρὶς σκοπὸ, πράξη χωρὶς ὄφελος, ἔργο χωρὶς παράδοση, θέληση χωρὶς ἐξουσία, ἀναζήτηση χωρὶς τέλος, οὐσία χωρὶς χρόνον, ἀξία χωρὶς τόπον. Κι Ἑλλάδα θὰ πῇ μεμονωμένη συνείδηση χωρὶς ἄλλους, λόγον χωρὶς αἰσθήσεις, ἀλήθεια χωρὶς στάση, ἐλευθερία χωρὶς ὀρισμό.

Φάτε, ἂν θέλετε, ψίχουλά της, ὅσα μπορεῖτε νὰ μᾶσετε στὰ χέρια σας, πιεῖτε, ἂν δύνεσθε, χυμούς της, ὅσους πιάνονται στὶς χοῦφτες σας, φωτισθῆτε ἀπ' τὶς ἀκτίνες της, ὅσες δὲν τυφλώνουν τὰ ματάκια σας, ἀκροασθῆτε ὑπερκόσμιους ἤχους της, ὅσους πιάνονται ἀπ' τ' αὐτιά σας — κι ἀφήστε τὴν ἡσυχίαν! Γιατὶ *κάνει τζιζ*, εἶναι χιτώνας τοῦ Νέσσου, ποὺ ὅποιος τὸν φορᾷ, καίει τὶς σάρκες του — ἀκόμα Ἡρακλῆς κι ἂν εἶναι!

Καὶ σταθῆτε, ἂν σᾶς σηκώνουν τὰ πόδια σας, ἀπέναντί της — *ὄχι πάνω της*, θὰ γκρεμισθῆτε! — σὰν μονάδες κι ὄχι σὰν ὁμάδες, σὰν πρόσωπα κι ὄχι σὰν μᾶζα, σὰν συνειδήσεις κι ὄχι σὰν ἀγέλη, σὰν οὐσίες κι ὄχι σὰν βιολογικὰ φαινόμενα, σὰν ποιότητες κι ὄχι σὰν ποσά. Σταθῆτε κάτω ἀπὸ τὴ στέγη της σὰν κολῶνες παρθενώνειες, πούναι πολλὲς μαζί ἀλλὰ κάθε μιὰ στέκει ἀκεραιωμένη, μόνη, αὐτοδύναμη κι αὐτοτελὴς κι αὐτάρκης, ἀσύναπτη κι ἀνεξάρτητη πρὸς τὶς ἄλλες· πούναι ριζωμένες μὲ δωρικὴ βαρύτητα στὴ γῆ, ἀλλὰ αἰχμίζουν τὸ ἄπειρον· πούναι ἐνυλές, ἀλλὰ ἐνσάρκωνουν τὴν ἁρμονία τοῦ ἀνύλου· πούναι γήινες, ἀλλὰ τείνουν ἀγέρωχα τὸν τράχηλον πρὸς τὸ Ὄν, ἀνακλαδίζονται λυγρές, ὀρεγόμενες τὴν ἀκρότατη Ἰδέα Ἀλήθεια καὶ τὴν ἀκρότατη Ἰδέα Ἐλευθερία.

Ιδέα Ἀλήθεια κι Ἰδέα Ἐλευθερία εἶναι ἡ Ἑλλάδα, ἡ Ἰδέα Ἑλλάδα... Τίποτ' ἄλλο ἔξω ἀπ' αὐτές!

Λόγω τοῦ ἀφιερώματος στὴν ἐλληνικότητα οἱ τακτικὲς συνενργασίες καὶ ἡ λοιπὴ συνήθης ὕλη τοῦ «Δαυλοῦ» ἀναβάλλονται γιὰ τὰ ἐπόμενα τεύχη.